

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
TERNOPIL VOLODYMYR HNATIUK NATIONAL PEDAGOGICAL
UNIVERSITY**

Qualifying scientific work as a manuscript.

SIAGHA SAMI

УДК 373.5.:316.624-053.6

**DISSERTATION
SOCIAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS OF PREVENTION AND
CORRECTION ADOLESCENTS AGGRESSIVE BEHAVIOR IN
GENERAL SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS**

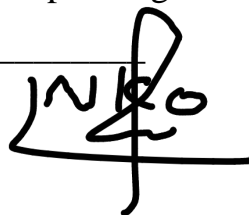
011 Educational, pedagogical sciences

01 Education / Pedagogy

Submitted for the degree of Doctor of Philosophy

The dissertation contains the results of own research. The use of ideas, results and texts of other authors are linked to the corresponding source

(signature, initials and surname of the recipient)

Academic supervisor

Olha Soroka,

doctor of pedagogical sciences, professor

(surname, first name, patronymic, academic degree, academic title)

Ternopil, 2023

ABSTRACT

Siagha Sami. Socio-pedagogical conditions of prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions.

– Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in specialty 011 – Educational, pedagogical sciences. – Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, MES of Ukraine, Ternopil, 2023.

The dissertation is devoted to the problem of organizing the prevention and correction of teenagers aggressive behavior during their studies in general secondary educational institutions. In the course of scientific research, it was found out that it is expedient to introduce socio-pedagogical technologies that involve the use of socio-pedagogical conditions into the preventive and corrective activities organized by social pedagogues and practical psychologists. As a result of the analysis of scientific sources and the study of practice, it was proven the importance of prevention and correction. It was emphasized the need for active use of innovative forms, methods and techniques in the educational process of general secondary educational institutions.

On the basis of inductive-deductive analysis in sociological and psychological-pedagogical dimensions, it is substantiated the author's interpretation of the scientific definition "adolescent aggressiveness". It is understood as motivated destructive behavior that contradicts generally accepted social norms. It is a direct reflection of the adolescent's internal discomfort. It shows the inability to adequately respond to events and involves harming others. It was found that adolescent aggression has both positive and negative meanings. There are identified signs of adolescent aggression. It was established that adolescent aggression has specific features, namely: it has a pronounced demonstrative character; acts as a result of a personal crisis; characterized by the appearance of various types of deviations; often manifests spontaneously both for the teenager himself and for his environment. Aggressive teenagers have general individual psychological characteristics and individual traits. There are observed

pronounced gender differences in aggressive actions manifestation. There are determined main motives of teenagers aggressive behavior. Also there are analyzed the approaches of scientists to the classification of types, types, forms of aggression, which are the most common in adolescence.

By systematizing and summarizing scientific information, there have been identified the most important reasons of teenagers aggression manifestation. Thus, in the psychological and pedagogical context, the most important reasons include the negative effects of three factors: the family; peers and environment; mass media and computer technologies. It was found that factors such as: character traits (excitability, demonstrativeness, irritability, inflated self-esteem) have a positive effect on increasing the level of adolescent aggression; the level of self-awareness and the development of self-criticism.

The main scientific categories of the dissertation work are “prevention” and “correction”. The socio-pedagogical prevention of aggressive behavior is understood as an interconnected and integral two-way process. This process involves the creation of optimal conditions that contribute to the elimination of the desocializing effects of aggressive behavior. As well as, it affects the development of the adolescent’s personal sphere, the formation of a non-aggressive position in him during interpersonal interaction. Socio-pedagogical correction of teenagers aggressive behavior is a practical activity. It is aimed at developing patience, understanding, the ability to see the positive and rely on it. As well as, it is intended to change the leading motives of behavior.

It is proven that prevention and correction should be carried out systematically in the adolescent environment. It should include a complex of diagnostic, pedagogical, psychological, social and corrective measures aimed at identifying and overcoming destructive aggression. They must include the skills forming and developing of constructive interaction in adolescents. There are analyzed patterns, structure, and stages of organizing preventive and corrective activities with aggressive teenagers. There are singled out and characterized principles and approaches of preventive and corrective activities with aggressive

teenagers. There were chosen motivational-emotional, cognitive, conative-behavioral criteria. They reflect the productivity and quality of the prevention and correction process.

It is substantiated the importance of introducing socio-pedagogical technology for the prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. This technology is considered as part of a holistic humanistic-oriented educational process. It includes a system of preventive and corrective psychological-pedagogical actions developed by a social pedagogue and a practical psychologist. These actions are aimed at preventing destructive aggression and correcting aggressive behavior. There are analyzed tasks, aspects, forms and substantive stages of the application of socio-pedagogical technology. It was established that socio-pedagogical technology includes the following components in the structural context: the goal; entities that will implement it; socio-pedagogical conditions that will ensure its effectiveness; scientific and methodical support of practical activities; forms, methods and methods of technology implementation; stages of practical activity; parameters for evaluating the expected result.

The effectiveness of socio-pedagogical technology is achieved through the implementation of a set of socio-pedagogical conditions. They are understood as additional circumstances that make the prevention and correction teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions more qualitative and effective. Three socio-pedagogical conditions were chosen: pedagogical support of the process of improving personal qualities and resources of adolescent schoolchildren; the formation of constructive interaction and the development of a positive microclimate based on the use of game activities; providing practice-oriented guidance to cultural and leisure activities. When choosing the first condition, it was taken into account the fact that pedagogical support has a positive effect on the formation of personal qualities (honesty, responsibility, independence) in aggressive teenagers. It promotes self-assertion in the team and increases significance. For its implementation, it was developed a "Portfolio for a

social pedagogue and a practical psychologist on the prevention and correction organization of adolescents aggressive behavior". The choice of the second condition is due to the fact that the formation of constructive interaction and a favorable psychological microclimate should be carried out on the basis of the game activities usage. The choice of the third condition is due to the fact that practical and organized cultural and recreational activities have a positive effect on the formation of skills and abilities to counteract aggression and correct aggressive actions and behavior.

There were implemented socio-pedagogical conditions in experimental groups, in order to check the effectiveness of the author's approach to the of prevention and correction organization of adolescents aggressive behavior. They included: improvement of pedagogical support through the implementation of exercises, games, mini-conversations, mini-lectures, creative tasks and measures to improve personal qualities and internal resources of adolescents based on the developed "Portfolio for a social pedagogue and practical psychologist"; introduction of story role-playing games for the development of a positive microclimate in student groups and the transformation of aggressive behavior into constructive behavior; participation in leisure activities (competitions, games and "Stop Bullying" training) aimed at self-expression and establishing effective communication.

As a result of the organization of the experiment formative stage, a significant improvement in all criteria was by adolescents in the experimental group (motivational-emotional, cognitive, conative-behavioral). It was achieved for the prevention and correction of aggressive behavior, but no significant positive results were recorded in the control group. In particular, the main result of the practical implementation of selected socio-pedagogical conditions in the experimental groups was the effective aggressive behavior correction based on: the formation of prosocial behavior; encouragement for self-improvement; inclusion in socially significant activities; establishment of effective communication and

establishment of constructive relations with peers; increasing creativity during the organization of free time and leisure.

The practical significance of the research lies in the development and implementation of innovative forms and methods. Such methods that reduce the level of aggressiveness in preventive and corrective work with teenagers in general secondary educational institutions. It is proposed a toolkit for diagnosing aggressive behavior of teenagers. It was prepared the “STOP BULLING” training. As well as, there are developed educational and methodological recommendations “Methodical and practical foundations of the organization of prevention and correction of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions: a practical advisor”. It is proposed the “Bank of practical materials for the organization of recreational activities of teenagers in general secondary educational institutions”. It has been developed the portfolio for the social pedagogue and practical psychologist on the prevention and correction organization of teenagers aggressive behavior. The results of scientific research can be used during the professional training of future social pedagogues, social workers and practical psychologists. As well as, they can be used in the development of methodological materials for classroom teachers and managers of socio-cultural activities. It is aimed at forming their readiness for professional activities with teenagers who have a high level of aggression. The main provisions, generalizations and conclusions can be used for writing monographs, textbooks, teaching and methodical manuals, performing master’s, bachelor’s and course theses. It can be also used for developing concepts of activities related to the of prevention and correction organization of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions.

Key words: aggression, aggressiveness, deviant, addictive and aggressive behavior of teenagers, institutions of general secondary education, prevention, correction, socio-pedagogical activities.

АНОТАЦІЯ

Seaga Semі. Соціально-педагогічні умови профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 – Освітні, педагогічні науки. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, МОН України, Тернопіль, 2023.

Дисертацію присвячено проблемі організації профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків під час навчання у закладах загальної середньої освіти. У ході наукового пошуку з'ясовано, що у профілактичну та корекційну діяльність, яку організують соціальні педагоги та практичні психологи доцільно впроваджувати соціально-педагогічні технології, які передбачають використання соціально-педагогічних умов. Унаслідок аналізу наукових джерел та вивчення практики, доведено важливість профілактики та корекції, а також наголошено на потребі активного використання в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти інноваційних форм, методів та прийомів.

На підставі індуктивно-дедуктивного аналізу у соціологічному та психолого-педагогічному вимірах обґрунтовано авторське трактування наукової дефініції «підліткова агресивність», яке розуміємо як мотивовану деструктивну поведінку, яка суперечить загальноприйнятим соціальним нормам, є безпосереднім відображенням внутрішнього неблагополуччя підлітка, що показує невміння адекватно реагувати на події та передбачає нанесення шкоди іншим. З'ясовано що підліткова агресія має як позитивне так і негативне значення. Виокремлено ознаки підліткової агресії. Встановлено, що підліткова агресія має конкретні особливості, а саме: носить виражений демонстративний характер; виступає наслідком особистої кризи; характеризується появою різного роду девіацій; проявляється часто спонтанно як для самого підлітка, так і для його оточення. Для агресивних

підлітків притаманні загальні індивідуально-психологічні характеристики та індивідуальні риси, спостерігаються виражені гендерні відмінності у прояві агресивних дій. Визначено основні мотиви агресивної поведінки підлітків та проаналізовано підходи науковців до класифікації видів, типів, форм агресії, які є найбільш поширеними у підлітковому віці.

Шляхом систематизації та узагальнення наукової інформації виокремлено найвагоміші причини прояву підлітками агресії. Так, у психолого-педагогічному контексті до найвагоміших причин віднесено негативні впливи трьох факторів: сім'ї; однолітків та оточуючого середовища; ЗМІ та комп'ютерних технологій. З'ясовано, що позитивний вплив на підвищення рівня підліткової агресії мають й такі чинники, як: особливості характеру (збудливість, демонстративність, дратівливість, завищена самооцінка); рівень сформованість самосвідомості та розвиток самокритичності.

Стрижневими науковими категоріями дисертаційної роботи є «профілактика» та «корекція». Соціально-педагогічну профілактику агресивної поведінки розуміємо як взаємопов'язаний і цілісний двосторонній процес, який передбачає створення оптимальних умов, що сприяють усуненню десоціалізуючих впливів агресивної поведінки, а також розвиток особистісної сфери підлітка, формування у нього неагресивної позиції під час міжособистісної взаємодії. Соціально-педагогічна корекція агресивної поведінки підлітків це практична діяльність, яка спрямована на вироблення і розвиток терпіння, розуміння, здатності бачити позитивне і опиратися на нього, а також на зміну провідних мотивів поведінки.

Доведено, що профілактика та корекція мають здійснюватися у підлітковому середовищі системно та повинні охоплювати комплекс діагностичних, педагогічних, психологічних, соціальних та корекційних заходів, які спрямовані на виявлення та подолання деструктивної агресії та формування і розвиток у підлітків навичок конструктивної взаємодії. Проаналізовано закономірності, структуру, етапи організації профілактичної

та корекційної діяльності з агресивними підлітками. Виокремлено та охарактеризовано принципи та підходи профілактичної та корекційної діяльності з агресивними підлітками. Обрано мотиваційно-емоційний, когнітивно-знаннєвий, конативно-поведінковий критерії, які відображають продуктивність та якість процесу профілактики й корекції.

Обґрунтовано важливість запровадження у закладах загальної середньої освіти соціально-педагогічну технології профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків. Таку технологію розглядаємо як частину цілісного гуманістично-орієнтованого освітнього процесу, що охоплює систему вибудованих соціальним педагогом і практичним психологом профілактичних і корекційних психолого-педагогічних дій, які спрямовані на запобігання деструктивної агресії та корекцію агресивної поведінки. Проаналізовано завдання, аспекти, форми та змістові етапи застосування соціально-педагогічної технології. Встановлено, що у структурному контексті соціально-педагогічна технологія охоплює такі складові: мету; суб'єкти, що будуть її реалізовувати; соціально-педагогічні умови, які забезпечать її ефективність; науково-методичне забезпечення практичної діяльності; форми, методи і прийоми реалізації технології; етапи практичної діяльності; параметри оцінки очікуваного результату.

Ефективність соціально-педагогічної технології досягнуто через реалізацію комплексу соціально-педагогічних умов, які розуміємо як додатково введені обставини, які роблять профілактику і корекцію агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти більш якісною та ефективною. Обрано три соціально-педагогічні умови: педагогічний супровід процесу вдосконалення особистісних якостей та ресурсів школярів підліткового віку; формування конструктивної взаємодії та розвиток позитивного мікроклімату на основі використання ігрової діяльності; надання практико-орієнтованого спрямування культурно-дозвіллевій діяльності. Під час обрання першої умови взято до уваги той факт, що педагогічний супровід позитивно впливає на формування у

агресивних підлітків особистісних якостей (чесність, відповідальність, незалежність) та сприяє самоствердженні в колективі й підвищує значущість. Для її впровадження розроблено «Портфоліо для соціального педагога та практичного психолога з організації профілактики й корекції агресивної поведінки підлітків». Обрання другої умови обумовлено тим, що формування конструктивної взаємодії та сприятливого психологічного мікроклімату доцільно здійснювати на основі використання ігрової діяльності. Вибір третьої умови зумовлений тим, що практико-організована культурно-дозвіллева діяльність має позитивний вплив на формування умінь і навичок протидіяти агресії та корегує агресивні дії й поведінку.

Для перевірки ефективності авторського підходу до організації профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків в експериментальних групах впроваджувалися соціально-педагогічні умови, які передбачали: вдосконалення педагогічного супроводу через впровадження вправ, ігор, міні-бесід, міні-лекцій, творчих завдань і заходів для вдосконалення особистісних якостей та внутрішніх ресурсів підлітків на основі розробленого «Портфоліо для соціального педагога та практичного психолога»; впровадження сюжетно-рольових ігор для розвитку позитивного мікроклімату в учнівських колективах та переведення агресивної поведінки в конструктивну; участь у дозвіллевих заходах (змаганнях, іграх і тренінгу «Стоп-булінг»), які спрямовані на самовираження та налагодження ефективного спілкування.

Унаслідок організації формувального етапу експерименту у підлітків експериментальної групи досягнуто суттєвого вдосконалення всіх критеріїв (мотиваційно-емоційного, когнітивно-знаннєвого, конативно-поведінкового) профілактики та корекції агресивної поведінки, натомість у контрольній групі не зафіксовано значущих позитивних результатів. Зокрема, головним результатом від практичного впровадження виокремлених соціально-педагогічних умов у експериментальних групах було ефективна корекція агресивної поведінки на основі: формування просоціальної поведінки;

заохочення до самовдосконалення; включення до соціально значущих видів діяльності; налагодження ефективного спілкування й встановлення конструктивних відносин із ровесниками; підвищення креативності під час організації вільного часу та дозвілля.

Практичне значення дослідження полягає в розробці й упровадженні в профілактичну та корекційну роботу з підлітками у закладах загальної середньої освіти інноваційних форм і методів, що знижують рівень агресивності. Запропоновано інструментарій для діагностики агресивної поведінки підлітків. Підготовлено тренінг «СТОП-БУЛІНГ», а також навчально-методичні рекомендації «Методичні та практичні основи організації профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: практичний poradnik». Запропоновано «Банк практичних матеріалів для організації дозвілєвої діяльності підлітків у закладах загальної середньої освіти». Розроблено портфоліо для соціального педагога та практичного психолога з організації профілактики й корекції агресивної поведінки підлітків. Результати наукових досліджень можуть бути використані під час професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів, соціальних працівників та практичних психологів, а також у розробці методичних матеріалів для класних керівників та менеджерів соціокультурної діяльності з метою формування у них готовності до професійної діяльності з підлітками, які мають підвищений рівень агресії. Основні положення, узагальнення та висновки можуть бути використані для написання монографій, підручників, навчально-методичних посібників, виконанні магістерських, бакалаврських й курсових робіт, розробки концепцій діяльності щодо організації профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти.

Ключові слова: агресія, агресивність, девіантна, адиктивна і агресивна поведінка підлітків, заклади загальної середньої освіти, профілактика, корекція, соціально-педагогічна діяльність.

LIST OF PUBLICATIONS OF THE APPLICANT BY DISSERTATION TOPIC

1. Bihun, N., Pashko, T., Danchuk, Y., Kryvonis, T., Sami, S., & Ivanikiv, N. (2022). Neuropsychological and Personality Development of Adolescents with Depressive Disorders. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 13(2), 191–210. DOI <https://doi.org/10.18662/brain/13.2/339>
2. Сеага, Семі (2020). Культурно-дозвіллева діяльність як засіб корекції агресивної поведінки підлітків. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Запоріжжя: Запорізький національний університет. № 2 (35). С. 71–75. DOI <https://doi.org/10.26661/2522-4360-2020-2-11>
3. Сеага, Семі (2021). Зміст і особливості підліткової агресії та характеристика причин її розвитку. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Збірник наукових праць. №78. С. 125–129. DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.78.21>
4. Soroka, Olha, Seaga, Semmi (2022). Potential of innovative methods in working with aggressive adolescents: methodological aspects. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: наук. журнал / голов. ред. А.А. Сбруюва*. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка. № 3 (117). С. 45–54. DOI <https://doi.org/10.24139/2312-5993/2022.03/045-054>
5. Сеага, Семі, Ольга, Сорока (2021). Методичні та практичні основи організації профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: практичний poradnik. Тернопіль: ФОП Осадца Ю.В. 80 с.
6. Сеага, Семмі (2019). Потреба цілеспрямованої діяльності з підлітками, що мають підвищений рівень агресії. *Соціально-освітні домінанти професійної підготовки фахівців соціальної сфери та інклюзивної освіти: зб. наук. статей / Бердянський державний педагогічний університет; укладач Петровська К.В. Бердянськ*. С. 146–150.

7. Сеага, Семмі (2020). Оптимізація роботи з підлітками з підвищеним рівнем агресії. *Трансформаційні процеси в підготовці сучасного медичного та фармацевтичного працівника*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. internet-конф. з міжнар. участю. (Рівне, 26-27 березня 2020 р.) / редкол. : Р.О. Сабадишин та ін. Рівне: КЗВО «Рівненська медична академія». С. 110–113.
8. Сеага, Семмі (2020). Потенціал сюжетно-рольових ігор у роботі з підлітками, яким притаманна агресивність. *Професійна мобільність як чинник соціальної адаптації і творчої самореалізації особистості в умовах суспільних трансформацій*: матеріали міжвузів. наук.-практ. семінару (Харків, 29 квітня, 2020 р.) / укладачі: К.С. Волкова, М.В. Білозерова; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків. С. 86–88.
9. Сеага, Семі (2020). Попередження та корекція агресивної поведінки підлітків: психолого-педагогічні аспекти. *Педагогіка та психологія: сучасний стан розвитку наукових досліджень та перспективи*: Зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 20–21 листопада 2020 р.). Запоріжжя: Класичний приватний університет. С. 135–137.
10. Siagha, Sami (2020). Потенціал комп'ютерних ігрових технологій у профілактиці та корекції агресивної поведінки підлітків. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання: досвід, тенденції, перспективи*. Матеріали VI Міжнар. наук-практ інтернет-конференції (Тернопіль, 12–13 листопада, 2020), С. 112–114.
11. Siagha, Sami (2021). Основні проєкції дослідження агресивної поведінки як соціально-психолого-педагогічного явища. *Трансформаційні процеси в підготовці сучасного медичного та фармацевтичного працівника*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. internet-конференції з міжнар. участю (Рівне, 26-27 березня 2021 р.) / редкол. : Р.О. Сабадишин та ін. Рівне: КЗВО «Рівненська медична академія». С. 108–111.

12. Siagha, Sami (2021). Prevention of aggressive behavior in the school environment: theoretical and practical aspects. *Соціальна робота : виклики сьогодення* : Зб. наук. праць за матеріалами X Міжнар. наук.-практ. конференції / за заг. ред. О. В. Сороки, С. М. Калаур, Г. В. Лещук. (Тернопіль, 13-14 травня 2021 р.) Тернопіль : ТНПУ імені В. Гнатюка. С. 186–190.
13. Сеага, Семі (2022). Соціокультурна анімація як ефективний засіб профілактики агресивної поведінки. *Сторінки історії та сьогодення коледжу: спадщина, історія, освіта, культура, мистецтво, особистість*: матеріали Першої Регіональної науково-практичної конференції / Ред.-упор. Я. Яців, І. Свирид. Калуш. С. 71–75.
14. Сеага, Семі (2022). Характеристика інноваційних методів роботи з агресивними підлітками. *Соціальна підтримка сім'ї та дитини у соціокультурному просторі громади*: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (09 червня 2022 року, м. Суми). Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка. С. 15–19.

CONTENT

ABSTRACT	2
АНОТАЦІЯ	2
LIST OF PUBLICATIONS OF THE APPLICANT BY	12
DISSERTATION TOPIC	
ABBREVIATIONS LIST	17
INTRODUCTION	18
CHAPTER 1 THEORETICAL BASIS OF THE AGGRESSIVE BEHAVIOR EMERGENCE IN ADOLESCENT AGE	28
1.1. The main projections of the of aggression’s study as a psychological-pedagogical and social phenomenon	28
1.2. The essence and characteristics of aggressiveness and aggressive personality behavior	46
1.3. The content and features of adolescent aggression and the reasons for its appearance and development	63
Conclusions to the first chapter	90
CHAPTER 2 PRACTICAL WAYS OF ORGANIZING THE PREVENTION AND CORRECTION OF ADOLESCENTS AGGRESSIVE BEHAVIOR IN GENERAL SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS	94
2.1. Organization of socio-pedagogical prevention and correction of teenagers aggressive behavior of in general secondary educational institutions	94
2.2. Socio-pedagogical technology of prevention and correction teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions	119
2.3. Justification of the expediency of introducing socio-pedagogical conditions into preventive and corrective work with adolescents in general secondary educational institutions	140
Conclusions to the second chapter	157

CHAPTER 3 RESEARCH-EXPERIMENTAL VERIFICATION OF THE EFFICIENCY OF SOCIAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE PREVENTION AND CORRECTION OF ADOLESCENTS AGGRESSIVE BEHAVIOR IN GENERAL SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS.....	161
3.1 Organization and methodology of conducting the ascertainment stage of experimental research	161
3.2. Mechanism of introduction of socio-pedagogical conditions for the prevention and correction adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions	177
3.3 The results of the study and their analysis	190
Conclusions to the third chapter	204
GENERAL CONCLUSIONS	208
REFERENCES	213
APPENDICES	261

ABBREVIATIONS LIST

EG – experimental group

CG – control group

FC – final control

INTRODUCTION

The relevance of research. In the 21st century, it has significantly increased the level of aggression among all segments of the population. As statistics show, it is teenagers who are particularly aggressive. This fact is reinforced by the age crisis and the aggravation of intrapersonal and interpersonal conflicts in the adolescent environment. When solving personal problems, teenagers often use aggressive actions. The increased aggressiveness of adolescent schoolchildren is one of the biggest acute socio-pedagogical problems not only for educators (social pedagogues, practical psychologists, subject teachers, class leaders) but also for teenagers themselves and their parents. Teenagers aggressive behavior quite often leads to deviations. It can also be the cause of delinquent behavior.

The transformation of aggression into a personal quality proves the deformation of personal development. It poses a serious danger both for the teenager himself and for his environment. An increased level of aggression in behavior distracts the teenager from positive things. It also increases the level of conflict and worsens the moral and psychological climate in the team. It determines negative interpersonal relationships in the educational institution, negatively affects the quality of self-realization and disorganizes the activities of the entire group. It should be noted that certain forms of aggression are characteristic of the majority of adolescent schoolchildren, however, in a certain category, aggression, as a persistent form of behavior, not only persists in later life, but also develops, transforming into a persistent personality quality. As a result of such transformations, the process of socialization in adolescents deteriorates, personal productive potential decreases, opportunities for establishing full-fledged communication with peers are narrowed, and personal formation and development are significantly deformed. That is why aggressive teenagers need high-quality socio-pedagogical help during their studies in institutions of general secondary education.

Based on the above arguments, the increase in the number of teenagers prone to aggressive behavior puts the task of studying socio-pedagogical factors

that underlie aggression manifestations in the foreground. In order to provide qualified help to teenagers, it is advisable to organize preventive and corrective work in general secondary educational institutions. From a psychological and pedagogical point of view, in order to reduce the negative consequences of aggressive behavior, it is necessary to find out the essence of aggression and investigate its forms. As well as, it is important to predict the most promising forms, methods and techniques. They will have a positive effect on the prevention and correction adolescents aggressive behavior while studying.

In the course of the study, it was established that in scientific studies on age and pedagogical psychology (Vydra, 2011; Karpenko, 2014; Kutishenko, 2010; Polishchuk, 2006). There were highlighted the theoretical and methodological principles of the of adolescents aggression manifestation; in psychological and pedagogical studies (Hulievych, 2010; Dronova, 2011; Kononeko, 2020; Liashchuk, 2008; Nastiuk, 2011; Chagovets, 2004). There are presented the features of adolescent aggressiveness in the context of risk-taking. Foreign scientists (Dancanson, 1999; Olweus, 1993a; 1993b)) reveal the individual characteristics of aggressive teenagers. The publications (Haiduk, 2011; Hryva, 2005; Zhiznomirska, 2005; Kravchuk, 2002; 2007) describe the gender aspects of teenagers aggressive behavior. Informative for our thesis are The works of Harasymov, 2006; Pryshchepa, 2008; Romanova, 2010; Tymofiienko, 2014) are informative for the thesis. They shed light on the main motives for the teenagers aggressive behavior. The socio-pedagogical works (Kalaur, 2022; Voloshenko, 2019; 2020; Haidamashko, 2013; 2014; Parfanovych, 2015; 2020) present a methodological understanding of the of preventive and corrective organization work with aggressive teenagers.

Despite, the analysis of the development of the problem of prevention and correction of adolescents aggressive behavior in the scientific literature confirmed that there is currently accumulated theoretical and methodological material. It does not fully reveal the essence, features, causes and consequences of this phenomenon. At the same time, in the domestic socio-pedagogical space, there are

no separate methodical and practical developments of a complex socio-pedagogical toolkit for organizing the prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions.

The study of the modern experience of organizing preventive and corrective activities with teenagers who have aggressive behavior showed the existence of *contradictions* that need effective resolution, in particular, between:

- a social order for the education of a personality with moderate aggressiveness and lack of development of practical mechanisms that have a positive effect on the prevention and correction of adolescent aggressiveness;

- complex and integrative nature of aggressive behavior and only episodic use of scientifically based innovative forms and methods during the prevention and correction organization of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions;

- increased requirements for the introduction of socio-pedagogical technology, the process of organizing preventive and corrective work in the adolescent environment, and the inertia of the secondary education system, which does not have time to respond in a timely and adequate manner to the introduction of innovations;

- the requirement for the development of teenagers personal qualities during their studies in general secondary educational institutions with the use of game and cultural leisure activities and the lack of purposeful and complex activities in this direction.

The relevance of the problem, the need to resolve the stated contradictions and the insufficiency of research determined the choice of the **topic** of the dissertation “**Social and pedagogical conditions of prevention and correction of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions**”.

Connection of work with scientific programs, plans, topics. The dissertation was completed in accordance with the thematic plan of scientific and scientific-organizational activities of the Ternopil Volodymyr Hnatiuk National

Pedagogical University within the scope of the research work “Theory and practice of diagnostic and preventive work to prevent and overcome deviant behavior of individuals” (state registration number 0119U100924. The topic of the dissertation was approved by the Academic Council of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (protocol No. 3 dated 22.10.2019).

The purpose of the study is the theoretical substantiation and experimental verification of the socio-pedagogical conditions effectiveness that ensure the effectiveness of social-pedagogical technology for the prevention and correction adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions.

Objectives of the study:

1. To analyze the essence of the scientific definitions of “aggression”, “aggressiveness”. To investigate the content, signs, features and causes of the adolescents aggressive behavior.

2. To analyze the content and features of prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. To determine the criteria and levels of its organization.

3. To investigate the structural components of the socio-pedagogical technology of prevention and correction teenagers aggressive behavior in educational institutions. To determine and justify the socio-pedagogical conditions of its effectiveness.

4. Experimentally check the effectiveness of socio-pedagogical conditions for the prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions.

The object of the research is the prevention and correction teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions.

The subject of the study is socio-pedagogical conditions of prevention and correction teenagers aggressive behavior.

Research methods: *theoretical* – analysis of normative documents, psychological and pedagogical works on the investigated problem. It should be conducted to determine the essence, content and characteristics of aggressive

behavior manifestation; systematization and generalization of theoretical provisions, analysis and synthesis to determine the main definitions of research and substantiation of theoretical and methodological issues of the use of preventive and corrective methods when working with aggressive teenagers; *empirical* – questionnaires, surveys, conversations, pedagogical observation, methods of expert evaluation, testing, forecasting for researching the state of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions; *methods of mathematical statistics* – statistical processing and qualitative analysis of the obtained experimental data to check the effectiveness of socio-pedagogical condition. They ensure the effectiveness of socio-pedagogical technology for the prevention and correction adolescents aggressive behavior and the identification of their reliability. A pedagogical experiment was chosen as the leading method. It covered ascertaining and formative stages. There were used methods of mathematical statistics (Kolmogorov-Smirnov criterion) for analyzing experimental data and determining their reliability and mathematical validity. The use of these methods made it possible to consider psychological and pedagogical facts and phenomena in all the complexity of their interrelationships. It also gave a real opportunity to check the results of the pedagogical experiment in quantitative and qualitative indicators.

The hypothesis of the research is that reducing the level of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions will be effective only due to some factors. If a set of socio-pedagogical conditions is purposefully implemented (pedagogical support for the process of improving the personal qualities and resources of adolescent schoolchildren. If the formation of constructive interaction and the development of a positive microclimate based on the use of game activities. If there will be provided practice-oriented direction of cultural and recreational activities). It will be effective when it is oriented to the teenagers interests and positive needs. It is reflected through the observance of principles (motivation of preventive and corrective activities; personification of

preventive and corrective work; reasoned choice; mediated effects of preventive and corrective measures).

Experimental research base. The participants of the study were students of grades 5-9 of the Ternopil comprehensive school of the I-III degrees No. 24 of the Ternopil city council of the Ternopil region, Lyceum of the village Gadynkivtsi of Kopychynetsi City Council of Chortkivsky District of Ternopil Oblast, Chernivtsi Polytechnic Lyceum No. 11 “Prestige” of Chernivtsi City Council, Mukachiv Specialized School I-III Levels No. 4 with in-depth study of individual subjects and units of Mukachiv City Council of Zakarpattia Oblast. The experiment involved 811 teenagers (diagnostic stage) and 245 teenagers (formative stage), 35 class teachers, 5 practical psychologists and 5 social pedagogues, students of specialties 053 “Psychology”; 231 “Social work”; 011 “Educational and pedagogical sciences (Social pedagogy)” of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.

The scientific novelty of the obtained results is that: there has been *firstly* developed a socio-pedagogical technology for the organization of preventive and corrective activities. It includes: the goal, subjects who will implement it, scientific and methodological support for practical activities, forms and methods of implementing the technology. It also consist of stages of practical activity, parameters for evaluating the expected result. There are theoretically determined and substantiated socio-pedagogical conditions ensuring the effectiveness of socio-pedagogical technology (pedagogical support for the process of improving the personal qualities and resources of adolescent schoolchildren; the formation of constructive interaction and the development of a positive microclimate based on the use of game activities; providing practice-oriented direction for cultural and recreational activities);

– there are *specified* the following criteria (motivational-emotional, cognitive, conative-behavioral). They reflect the productivity and quality of the of prevention and correction process of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions at three levels (high, average and low);

– it has been *improved* the diagnostic toolkit for researching the aggressive behavior of teenagers;

– it has been *clarified* the essence of the scientific definitions “aggression”, “aggressiveness”, “aggressive behavior”, “peculiarities of adolescent aggression”.

There have gained further development methodical and practical principles of using innovative forms, methods and means during the organization of preventive and corrective activities with teenagers in general secondary educational institutions.

The practical significance of the research lies in the development and implementation of innovative forms and methods. These tools reduce the level of aggressiveness in preventive and corrective work with teenagers in general secondary educational institutions. It is proposed a toolkit for diagnosing teenagers aggressive behavior. It was prepared “STOP BULLING” training. Also there were prepared educational and methodological recommendations “Methodical and practical foundations of the prevention and correction organization of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions: a practical advisor”. It was proposed “Bank of practical materials for the organization of leisure activities of adolescents in general secondary education institutions”. It was also developed a portfolio for social pedagogue and practical psychologist on the prevention and correction organization of teenagers aggressive behavior.

The results of scientific research can be used during the professional training of future social pedagogues, social workers and practical psychologists. As well as, it can be helpful for development of methodological materials for classroom teachers and managers of socio-cultural activities. It is aimed at forming their readiness to work with teenagers who have a high level of aggression. The main provisions, generalizations and conclusions can be used for writing monographs, textbooks, teaching and methodical manuals, performing master’s, bachelor’s and course theses. Developing concepts of activities related to the prevention and correction organization of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions.

The results of the study **were implemented** in the educational process of the Chernivtsi Polytechnic Lyceum No. 11 “Prestige” of the Chernivtsi City Council (implementation certificate No. 180 dated September 6, 2022); Ternopil Secondary School of Grades I-III No. 24 of Ternopil City Council of Ternopil Region (implementation certificate No. 02-08/66 dated 22.09.2022), Mukachiv Specialized School of Grades I-III No. 4 with in-depth study of individual subjects and sections of Mukachiv City School council of Zakarpattia region (certificate on implementation No. 01-12/102 dated 23.09.2022), lyceum of Gadynkivtsi of the Kopychynetsi City Council of Chortkiv District, Ternopil Oblast (implementation certificate No. 70 dated 09/26/2022), Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (implementation certificate No. 901/33-03 dated 07.10.2022).

Personal contribution of the respondent. The dissertation is an independent scientific work. There are set forth the ideas and developments of the author in order to fulfill the research tasks and solve the scientific problem. The main results of the dissertation were independently obtained by the author. In the work (Bihun, Pashko, Danchuk, Kryvonis, Sami, & Ivanikiv, 2022), there is personal contribution of the recipient which consists in the pedagogical characteristics of the adolescents personal development with depressive disorders; the author presented practical mechanisms for using innovative methods in working with aggressive teenagers in the article (Soroka, Seaga Semmi, 2022); the author revealed the practical basics of organizing the prevention and correction teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions in the methodical manual (Seaga Semi, Olga Soroka, 2021).

Approbation of research results. There were highlighted the main theoretical, experimental and applied results of the research, its conceptual provisions and generalized conclusions in presentations with scientific reports. Also they were presented in reports at plenary and sectional meetings of the following scientific-practical and scientific-methodological conferences: *international* – “Modern information technologies and innovative teaching

methods: experience, trends, perspectives” (Ternopil, 2020), “Pedagogy and psychology: current state of scientific research development and perspectives” (Zaporizhia, 2020), “Social work: today’s challenges” (Ternopil, 2021); *All-Ukrainian* – “Social and educational dominants of specialists professional training in the social sphere and inclusive education” (Berdiansk, 2019), “Transformation processes in modern medical and pharmaceutical workers training” (Rivne, 2020; 2021), “Social support of family and child in the socio-cultural space of the community” (Sumy, 2022); *regional* – “Professional mobility as a factor of social adaptation and creative self-realization of the individual in the conditions of social transformations” (Kharkiv, 2020), “Pages of the history and present of the college: heritage. history. education. culture. art. Personality” (Kalush, 2022).

The results of the study were discussed and approved at the meetings and scientific-practical seminars of the Department of Social Work and Management of Socio-Cultural Activity of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (2019–2022).

The reliability of the research results is ensured by the methodological validity of the initial provisions. It is also provided by analysis of a significant number of scientific sources and scientific and methodological support of the educational process of general secondary educational institutions. It is also ensured by positive results obtained from the implementation of the dissertation materials in the work of Ukraine higher educational institutions and general secondary educational institutions.

Publications. The main results of the research are reflected in 14 publications, 11 of which are individual; 1 article in a foreign publication, 3 articles in scientific specialized publications of Ukraine, 1 – educational and methodological manual and 9 works of an approbation nature, published in collections of conference materials and other publications.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, general conclusions, references (321 titles, of which 34 are in foreign languages) and appendices. The total volume of the dissertation is

331 pages. The main content is laid out on 211 pages. The work contains 13 figures, 18 tables and 11 appendices.

CHAPTER 1

THEORETICAL BASIS OF THE AGGRESSIVE BEHAVIOR EMERGENCE IN ADOLESCENT AGE

1.1. The main projections of the of aggression's study as a psychological-pedagogical and social phenomenon

Over the last two decades of the 21st century all over the world there is a significant increase in aggressive and violent actions. These actions are associated with manifestations of special cruelty. Such socially dangerous of cruelty manifestations is usually directly related to aggression. They also arise as a result of internal (personal) or external (social) factors. It can be testified that aggression in its various manifestations ranks first among destabilizing factors. Currently, the growth of aggression manifestations in the adolescent environment causes serious concern. It also requires methodically balanced, effective and high-quality activities aimed at its correction and reduction. The problem of aggression has become one of the most relevant. This issue requires multifaceted analysis both from the etymological and semantic plane and from the psychological and pedagogical point of view.

Various authors have proposed a significant number of definitions of the content essence of the scientific category “aggression” in the psychological, pedagogical and socio-pedagogical literature. First of all, it should be dwelled on the psychological interpretation. For example, in the large psychological dictionary, aggression (lat. *aggressio* – attack) is interpreted as motivated destructive behavior that contradicts the norms of human coexistence. It is such an action that harms the objects of the attack. As well as, it causes physical damage to people or causes them psychological discomfort (Big Psychological Dictionary, 2004).

From a psychological point of view, aggression is defined as “any action that causes or intends to cause harm to another person, group of people, or animal”

(Rean, 1996, p. 3). From a psychological perspective, aggression should be considered more broadly, namely as causing harm not only to a person or an animal, but also to any inanimate object in general (Berkowitz, 2001, p. 329). Appealing to the views of R. Beron and D. Richardson, in the textbook under the authorship of T. Dutkevych, the definition of aggression is given as “any form of behavior that is directed at the public. It is insulting or causing harm to another living being that does not want such treatment” (Dutkevych, 2012, p. 38). According to V. Kyrychenko, aggression should not be understood only as a negative and destructive phenomenon, because its role is very large in the life development (Kyrychenko, 2002).

It was established the presence of multifaceted and ambiguous approaches, in the course of studying the psychological angle of aggression as a scientific definition. According to A. Rean’s position, aggression should be understood as “any intentional action aimed at harming another person, a group of people, or an animal” (Rean, 1999, p. 218). As it can be seen, the presented interpretation echoes the definition that is positioned in E. Fromm’s study (Fromm, 1999). As well as, it is presented in most psychological reference books and dictionaries. For a more thorough study of the etymological and semantic essence of aggression. It was conducted a generalized analysis of this definition presented in the psychological reference literature. See the table 1.1 where there is presented the vision of scientists in chronological order.

Table 1.1.

Psychological approaches to understanding the essence and content of aggression

No	Author and year of publication	The term’s essence
1	V. Voitko (Psychological Dictionary, 1982)	Characterized by impulsive activity of behavior, affective experiences – anger, desire to cause injury to another (physically or morally)
2	A. Petrovskiy (Psychology. Dictionary, 1990)	Individual or collective behavior, actions aimed at causing physical or psychological harm, or at destroying another person or group of people

3	V. Zinchenko, B. Meshcheriakov (Psychological Dictionary, 1999)	Motivational destructive behavior that contradicts the norms and rules of people's coexistence in society and harms the objects of the attack, brings physical harm to people or causes them psychological discomfort
4	S. Holovyn, (Dictionary of a practical psychologist, 2001)	Individual or collective behavior or actions aimed at physically or mentally harming or even destroying another person or group
5	B. Meshcheriakov, V. Zinchenko, (Big Psychological Dictionary, 2004)	Motivated destructive behavior that contradicts the norms (rules) of people's coexistence in society. Actions which cause harm to the objects of the attack, which causes physical harm to people or causes them discomfort
6	V. Krysko, (Krysko, 2004)	Individual or collective behavior and actions aimed at causing physical or psychological harm to other people, or at their destruction
7	V. Sharap, (Sharap, 2004)	The demonstration of force superiority or the use of force in relation to another person or group of people
8	O. Stepanov, (Psychological Encyclopedia, 2006)	Purposeful destructive behavior of a person that contradicts socially established norms and causes physical harm to others or causes psychological discomfort (tension, depression, fear, etc.)
9	T. Alekseenko, (Social pedagogy: dictionary – reference, 2009)	Purposeful destructive behavior that contradicts the norms and rules of people's coexistence in society. Actions which harm the objects of the attack, causing physical harm to people or causing them negative experiences, a state of tension, fear, depression
10	H. Vasianovych, (Vasianovych, 2012)	Any actions used with the intention of harming another person or to achieve one's goals at the expense of other people

The variety of definitions of “aggression” should be considered as the result of such an analysis of the research subject, where there are reflected individual moments of its development. The provided definitions represent, as a rule, very close concepts and points of view developed by their authors. It explains the essence of the term from a specific point of view. In addition, the differences in interpretation are primarily related to the specific worldviews of the researchers themselves. As we it can be seen from the above definitions (Table 1.1), as well as

from the analysis of other publications (Antonian, 1991; Drozdov & Skok, 2000; Dutkevych, 2012; Piznai sebe, 2005; Yatsenko, 2004), from the etymological and semantic point of view in the psychological context, the scientific term “aggression” is very general. It is mainly used by psychologists to refer to a variety of actions that include attack or hostility.

In the course of the research, it was found that teachers, social pedagogues/social workers and sociologists pay special attention to aggression. For the completeness and validity of the dissertation work, it is considered expedient. First of all, it should be briefly dwelled on the general characteristics of the scientific definition of “aggression” from the *pedagogical* level. See table 1.2 where there are collected the most common and traditional approaches to the essence of “aggression” precisely from a pedagogical perspective.

Table 1.2.

Pedagogical approaches to understanding the essence of aggression

No	Author and year of publication	The term’s essence
1	V. Astakhova, (Glossary of modern education, 1998, p. 80)	Actions aimed at causing moral or physical harm to others
2	H. Kodzhaspirova, A. Kodzhaspirov (Kodzhaspirova & Kodzhaspirov, 2000, p. 6)	Purposeful destructive behavior that contradicts the norms and rules of people’s coexistence in society. Actions that harm the objects of attack (living and non-living), causing physical harm to people or causing them negative experiences, a state of tension, fears, depression
3	L. Mardakhaiev, (Dictionary of social pedagogy, 2002, p. 11)	Behavior that involves inflicting physical or moral injury on another person or threatening to do so; destructive influence on the group
4	Ie. Rapacevych, (Pedagogy: Great Modern Encyclopedia, 2005, p. 11)	Purposeful destructive behavior that contradicts the norms and rules of people’s coexistence in society, that harms the objects of attack (living and non-living), causing physical harm to people or causing them negative experiences, a state of tension, fears, depression
5	I. Zvierieva, (Social pedagogy: small encyclopedia, 2008, p. 5)	Actions and such attitudes, which, being hostile, at the same time do not have any objective reasons, cannot be justified by the prevailing circumstances or considerations of a moral or legal nature. In

		particular the need for self-defense or protection
6	V. Kremen, (Encyclopedia of Education, 2008, p. 10)	A specific form of actions, behavior of a person that causes or intends to cause harm to another person, a group of persons or an animal
7	I. Zvierieva, (Encyclopedia for specialists in the social sphere, 2013, p. 308)	Manifestation of aggressiveness in destructive actions, practical behavior
8	T. Chervonna, (Diagnosis and correction of aggressiveness in children, 2014, p. 88)	Person's physical or verbal behavior aimed at damage or destruction. If aggression manifests itself in the most extreme and socially unacceptable form, it turns into violence
9	O. Sharpan, (Modern psychological and pedagogical dictionary, 2016, p. 14)	Behavioral act, causing verbal or physical harm to someone or something

Thus, it can be generalized that pedagogical approaches to the essence of the scientific definition of “aggression” are quite close and correlated with psychological ones. So, summarizing the pedagogical views of scientists (Table 1.2), it can be stated that their views, despite the differences in definition, accumulate around the understanding of the concept of aggression through the idea of causing harm to another subject. It should be noted that the scientific understanding of the essence of aggression in psychological (Table 1.1) and pedagogical (Table 1.2) studies, as well as the study of the views of A. Bass (Bass, 2013, p. 117), L. Berkowitz (Berkowitz & Feschbach, 2001, p. 233), R. Beron (Beron, 2010, p. 24), S. Kravchuk (Kravchuk, 2004, p. 87) and D. Connor (Connor, 2015, p. 74) allowed to make several *generalizations*, namely:

– firstly, aggression involves a rather strong physical activity of the individual, which is aimed at realizing the desire for self-assertion. It also provides an opportunity to resist external forces and influences;

– secondly, aggression includes effective external reactions and acts of hostility, attack, destruction, display of force with the aim of harming another person, or even animate or inanimate object;

– thirdly, aggression is aimed at the direct implementation by a person of such behavior that contains a threat or causes harm to others by inflicting bodily, physical or other types of damage;

– fourthly, aggression includes the intention to offend or the execution of an insult. And it does not simply lead to such consequences;

– fifthly, aggression occurs in the presence of two mandatory conditions (1) there are harmful consequences for the victim; 2) violation of norms of behavior).

It is considered appropriate, from a semantic point of view, to emphasize the social aspects, regarding the essence of aggression. Thus, based on the study of publications by I. Zvierieva (Encyclopedia for specialists in the social sphere, 2013), O. Sannikova (Sannikova & Mazokha, 2006), E. Zmanovska (Zmanovska & Rybnikov, 2011), N. Sysko (Collection of correctional programs, 2014) and I. Kholkovska (Kholkovska, 2007) it can be stated that aggression is a personality trait. It is considered as an acquired quality and a product of socialization. It is based on biological adaptive mechanisms. Such “instruments” that are common to humans and representatives of the animal world.

It should be noted that in the social plane, aggression is considered as a means of achieving a goal that is significant for a person. As well as, it is a mean of psychological relief and switching of activities. Along with this, as proved by N. Bocharina (Bocharina, 2014), A. Karavanov (Karavanov, 2013), I. Romanovska (Romanovska, 2000), aggression is often an end in itself for some people. This fact is related to the fact that aggression is aimed at satisfying one’s own needs for self-affirmation and self-realization. Therefore it is closely related to the “I-concept”.

Within the scope of the author’s scientific investigation of the specified range of issues, it was agreed with the position of scientists. It is appropriate to consider aggression as a social phenomenon, namely “as a form of behavior that is learned during training” (Kyrychenko, 2002, p. 71).

Thus, the scientist advises to focus attention on the following three aspects:

1) on the way in which the aggressive model was assimilated by the individual;

- 2) on the factors that provoke its appearance;
- 3) on the conditions that contribute to the aggression consolidation in a person actions and behavior.

That is, in the end, it can be stated that aggression is an innate human reaction, from a sociological point of view. It has properties of limited use, because it persists only until it is achieved the goal of aggression.

In the course of studying the work of specialists (Bandura, Walter, 1999; Dodge, 1990; Dollard & Doob & Miller & Mowrer & Sears, 1939; Farrington, 1989; Lazarus, 1966; McNeely & Robinson-Simpson, 1987; Miller, 1986; Fromm, 1999) it was established that, aggression in foreign psychology, is considered as behavior aimed at harming a person or harming another living being. This human being has every reason to avoid a similar attitude to itself (A. Bandura (Bandura, 1983b); L. Berkowitz (Berkowitz, 1973); G. Borgia (Borgia, 1980). Moreover, researchers consider aggression as the result of certain behavior that has negative legal, moral, emotional aspects. The state of aggression determines the emotional side of the individual. There are presented the views of foreign psychologists on the essence of aggression in the appendix A.

It should be dwelled on the **substantive characteristics of aggression**, in particular, it will be focused on: *elucidating* the goal, studying the aggression's *nature*, establishing approaches to the *functions* and *types* classification, researching *manifestations*, considering the main psychological and pedagogical *causes* of its occurrence.

According to I. Zvierieva, who says that the goal of aggression “can be both the actual infliction of suffering (harm) on the victim (hostile aggression). It is also said that the use of aggression is a mean of achieving another goal (instrumental aggression)” (Encyclopedia for specialists in the social sphere, 2013, p. 308).

Taking into account the fact that the scientific definition of “aggression” is key in the dissertation work, it undoubtedly actualizes the need to study the *nature* of this phenomenon. In particular, in the psychology of conflict (Psychology of conflict, 2008), aggression is most often considered not as an emotion, motive or

attitude, but as a pattern of behavior. Regarding the essence of the nature of aggression, it should be focused on such aspects as:

- it manifests itself in a person's life as a number of psycho-forms (hostility, hatred, aggressiveness, cruelty, anger). These patterns are formed as psychological properties and personality traits in the absence of proper socio-cultural orientations and norms of social responsibility. It is also formed in the absence punishment for aggressive acts; it can manifest itself for self-affirmation or self-survival in critical situations;

- it can be with verbal or physical, individual or group behavior. Its main purpose is purposeful infliction of damage; characterized by hostility; it has a wide range of functional manifestations, anger can provoke aggression, and it is also positioned as an end in itself;

- destructive behavior or an act that contradicts the norms and rules of social life and, for the most part, is accompanied by the infliction of damage by the object of the attack or physical damage to other individuals; it causes them depression, discomfort, inconvenience, tension, stress, cowardice.

Thus, based on the analysis of textbooks on conflict theory (A. Berlach (Berlach & Kondriukova & Kryvolapchuk & Polishchuk, 2010); S. Kalaur (Kalaur & Falynska, 2010a; Kalaur & Falynska, 2010b), M. Piren (Piren, 2003), E. Tykhomyrova (Conflictology and negotiation theory, 2008), M. Tsyurupa (Tsyurupa, 2004)) it was found out that in the field of aggression research, conflict scientists distinguish four main directions, namely: biogenetic, psychological, ecological and social. Thus, the biogenetic direction explains the origin of aggression on the basis of the fact that man comes from his ancient ancestors – animals. Therefore the human inherited the character of a “wild beast”.

That is, a person has inherited instinctive aggression. At the same time, the cultural values and traditions that were acquired in the course of evolution serve only as inhibition mechanisms to restrain aggression. The psychological direction explains human aggression as a desire to solve one's internal psychological problems at the expense of others. This desire's result manifests itself in a need to

show aggression in order to destroy one's opponent in order to save one's life. The ecological direction explains aggression based on the fact that a person is a self-organized system that needs to destroy other systems and living organisms (plants, animals, people). The human does that in order to obtain energy and maintain a high-quality level of life. The social direction explains aggression by those social relations that exist in every society; first of all, it is taken into account the people's struggle for their existence and achievement of the highest social status.

The attention should be paid on the characteristics of the aggression's *functions*. This issue was based on the research of N. Volianiuk and H. Lozhkin (Victimology and Aggression, 2010, p. 89-90). Thus, scientists present a phenomenological analysis of aggression from a psychological and pedagogical point of view. They also prove that the range of functions performed by aggression should be separated into three groups:

- 1) negative functions,
- 2) positive functions,
- 3) ambivalent functions.

It is presented the generalization of information schematically in fig. 1.1, based on their research.

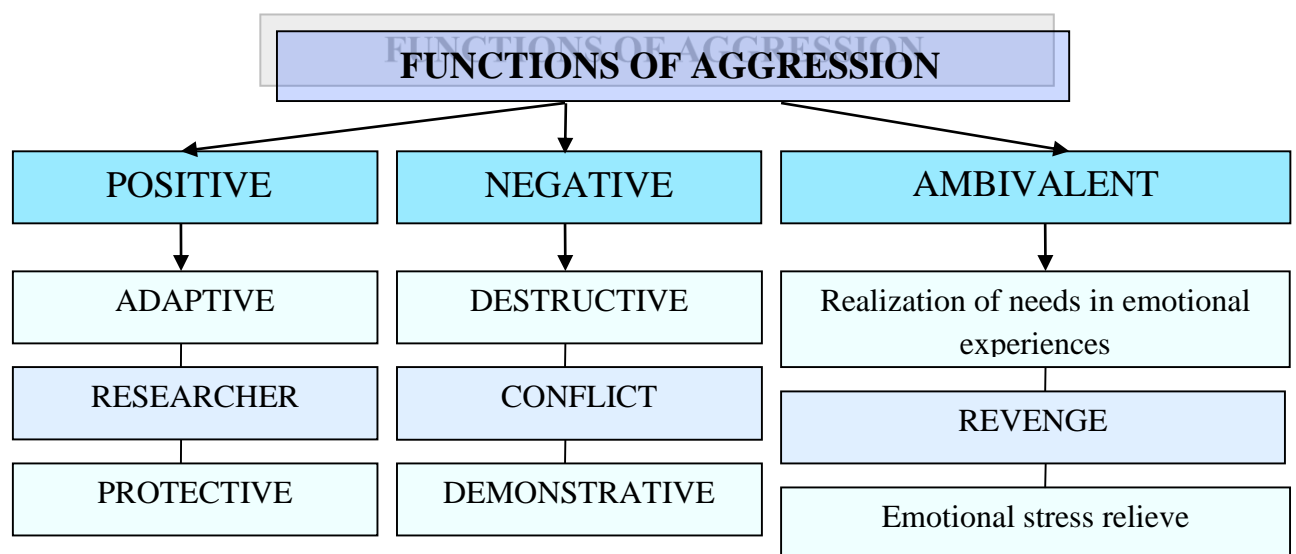

Fig. 1.1. *The spectrum of aggression's functions (according to N. Volianiuk and H. Lozhkin)*

Thus, the positive functions include the adaptation function. They allow one to effectively adapt to the social environment. It is explained through aggression to take an active life position and show independence. The research function makes it possible to exert a regulatory influence on the cognition process. It also provides orientation in the surrounding reality based on understanding and real assessment of the situation. A person is able to respond to aggressive actions in his address, on the basis of the protective function. The negative functions include, first of all, the destructive function. This function consists in the fact that aggression is aimed at satisfying the desire to harm the victim against whom it is directly directed. A negative function is also a conflict function. It involves negative behavior in order to establish an optimal way out of the conflict on the basis of compromise or cooperation. According to the demonstrative function, the aggression is an effective means of demonstrating physical superiority to weaken the victim's resistance. It is considered the spectrum of ambivalent functions to be undeniably interesting. Thus, ambivalent functions include such a function as the realization of the need for emotional experiences. In our view, this function is ambivalent due to the fact that physical pain or humiliation quite often causes pleasure in some people. The aggression itself acts as an end in itself in this case. Revenge also has a twofold (ambivalent) explanation. First, revenge does not protect against a threat to what is carried out after its implementation. Secondly, revenge is aimed at neutralizing the harm or damage caused. That is, in other words, aggression can compensate for other aggression. Therefore broken relationships can return to the starting point. It is also considered such a function of aggression as the emotional tension relieve to be ambivalent. Its ambivalence is caused by the fact that the goal of aggression is to relieve emotional stress and further reduce the urge to aggression. The level of aggression's reduction depends on the degree of achievement of the set goal. It also depends on the completeness of the damage caused to the object at which the aggression was directed.

In our view, the *classification* of aggression *types* requires a more thorough analysis. Thus, it was carried out a methodical analysis of textbooks and manuals

on psychology and social psychology (Moskalets, 2020; Orban-Lembryk, 2004; Perhailo, 2015; Psychology of personality, 2001; Semychenko, 2006) and educational publications on pedagogical psychology (Connor, 2015; Bocheliuk & Zarytska, 2006; Vlasova, 2005; Zabrotskyi & Shaposhnykova, 2019; Lysianska, 2012; Savchyn, 2007; Pedagogical psychology, 2012; Stepanov, 2011) allowed us to carry out classification in the following three generally recognized and main planes:

- 1) by orientation to the object;
- 2) by means of manifestation;
- 3) by types of manifestation.

There are distinguished internal (auto-aggression) and external (hetero-aggression). It was defined according to the direction at which the aggression will be directed. In particular, autoaggression involves the manifestation of exaggerated demands and accusations against the person himself. This type of aggression involves self-digging, self-torture, and remorse. Heteroaggression is based on the use of open aggression manifestations against other people.

Most often, scientists distinguish voluntary and involuntary aggression, according to the methods of its manifestation. Thus, involuntary aggression has the form of purposeful anger. It quickly ends when it is not under the control of the subject and proceeds according to a specific type of affect (throwing various objects that are at hand at the offender). It has been established that the main cause of arbitrary aggression lies in the desire to create obstacles for another person. It also aims at humiliating or insulting one's opponent (revenge for an insult, rude statements).

In the semantic plane, there are distinguished the following types of aggression by types of its manifestation:

- 1) physical (attack) – use of physical force against another object;
- 2) verbal – expression of negative feelings both through the form (argument, scream, shout) and through the content of verbal reactions (threats, curses);
- 3) direct – precisely directed against any object;

4) indirect – actions that are directed at another person (malicious slander, jokes); actions that are characterized by no direction and no order (outbursts of anger, stomping feet, hitting fists, etc.);

5) instrumental, which is a mean of achieving the set goal;

6) hostile – involves actions aimed at causing damage to the object;

7) auto-aggression – manifests itself in self-blame, self-humiliation, self-harm, up to suicide.

According to reference dictionary authored by Y. Prykhodko and V. Yurchenko, it was found another type of aggression. It is called altruistic aggression, which “aims to protect others from someone’s aggressive actions” (Prykhodko & Yurchenko, 2012, p. 12). Also, in their dictionary of the later edition (2003), altruistic aggression is distinguished as a separate type by B. Meshcheriakov and V. Zinchenko (Big psychological dictionary, 2004, p. 19).

It is quite often used the classification of aggression by the the authors A. Bass and A. Darky. They distinguished five types of aggression by actions: physical aggression, irritation (temper, rudeness), verbal aggression (threats, shouts), indirect aggression (gossip, mean jokes), negativism (oppositional behavior) (Bass & Darky, 2013, p. 121). It should be noted that three types (physical, verbal, indirect) are represented in the classification plane of aggression by types of it manifestation. In view of this, it is considered expedient to leave such types as irritation and negativism in this plane.

In the context of our scientific research, E. Fromm’s views (Fromm, 1999) on the classification of aggression is considered to be interesting. It is proven the expediency of distinguishing only two types of aggression in terms of qualitative direction: “benign” and “malignant”. Moreover, a benign one arises when a person defends himself during danger. Therefore it has a defensive meaning. The need for this type of aggression disappears when the danger disappears. Whereas “malignant” aggression implies destructiveness and cruelty. Usually, as scientists prove, this type of aggression is spontaneous (Prykhodko & Yurchenko, 2012, p. 63).

According to S. Maksymenko's position (Maksymenko & Solovienko, 2000), when classifying aggression, it is advisable to take into account the style of behavior of a person in a conflict. Thus, it is positioned the expediency of distinguishing three types of aggression:

- protective (occurs when the function of aggression is protection from the outside world, which is dangerous for a person);

- destructive (aimed at the destruction caused by impaired ability to make independent judgments and choices);

- demonstrative (develops when a person wants to draw attention to himself) (Maksymenko & Solovienko, 2000, p. 94).

According to N. Volianiuk and H. Lozhkina (Victimology and Aggression, 2010, p. 90), it is worth presenting such a plane as the aggression stimulus, in the spectrum of types of aggression. In the opinion of scientists, it is advisable to distinguish between reactive (implies retaliation as a response to perceived aggression) and proactive (implies behavior aimed at obtaining a certain positive result) aggression in this area.

According to Y. Antonian's advice (Antonian & Huldán, 1991) and F. Safuanov (Safuanov, 1999), aggression can also be classified by the level of activity. That is, according to this plane, constructive (presupposes the readiness to resist harmful influences, as well as creative activity and the ability to implement innovative ideas), destructive (characterized by destructive activity), deficient (a person has a low level of activity. This person has reduced opportunities for creativity, as well as asthenic and depressive states) aggression.

For the completeness of the study of aggression types, it is considered expedient to add five more classification planes to the list presented above: 4) by the actions of the aggressor; 5) qualitative direction; 6) by the style of behavior in the conflict; 7) a stimulus for action; 8) by activity level (Fig. 1.2).

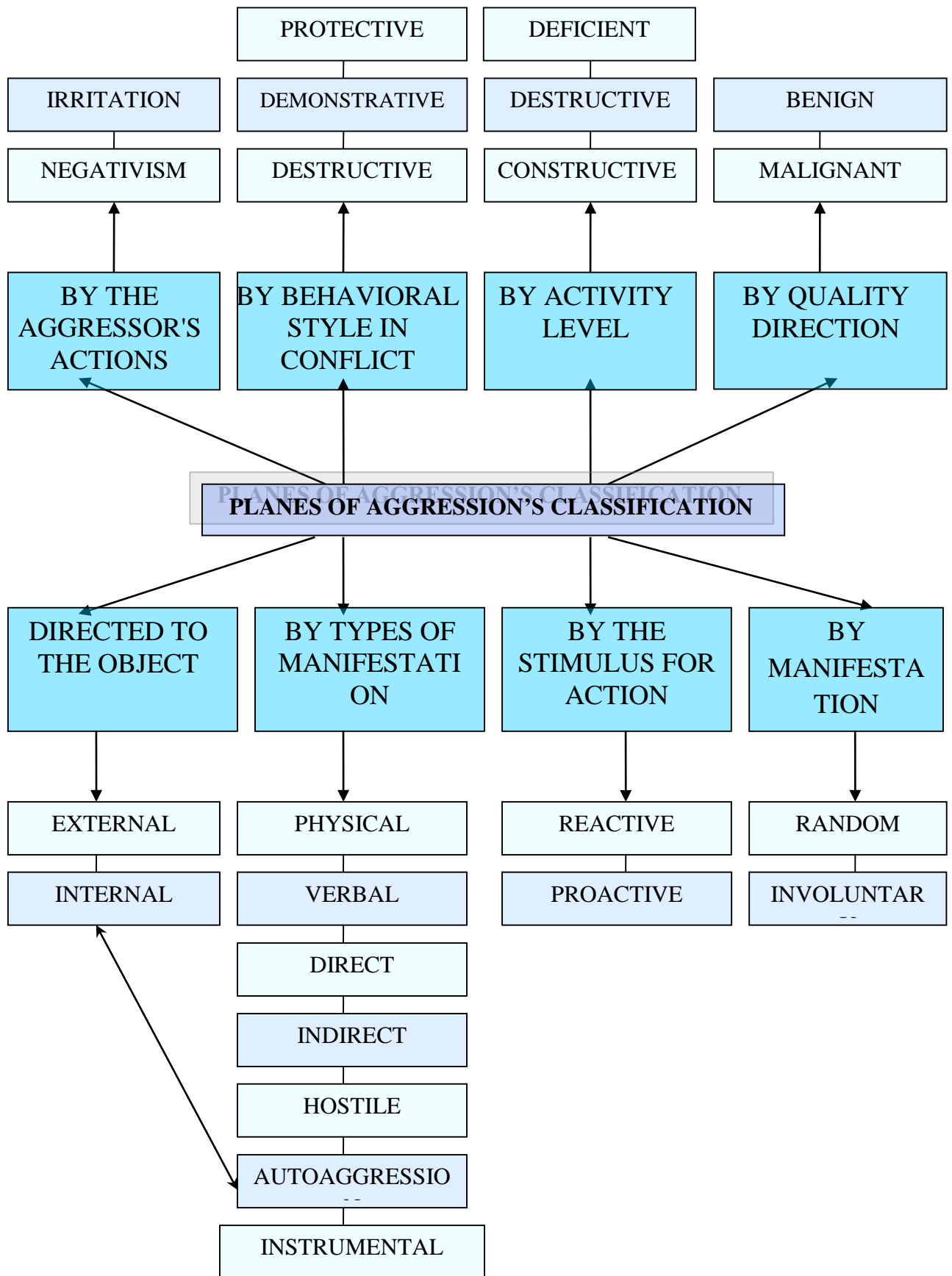

Fig. 1.2. Classification of aggression types (author's generalization)

In order to ensure the objectivity and completeness of the psychological-pedagogical “picture”, it is advisable to briefly analyze the *manifestations* and *forms* of aggression. It relates to the content of the scientific definition of “aggression”. Thus, to the list of aggression *manifestations*, A. Petrovskyi and M. Yaroshevskyi include expressive, impulsive, affective (Psychology. Dictionary, 1990, p. 9). Two radically different aggression manifestations were considered by representatives of psychoanalysis: defensive, “benign” aggression that serves the cause of human survival (it has biological roots and disappears when danger or threat to life disappears) and “malignant”. The last type of aggression is described as destructiveness and cruelty that are characteristic only of humans. It is determined by various psychological and social factors (Furmanov, 1996, p. 10). So, on the basis of the information generalization, it was established that the main aggression *forms* are considered by scientists to be: terror, genocide, racial, religious, ideological conflicts (Psychology. Dictionary, 1990, p. 9).

In the context of our scientific investigations, there is a rather weighty question that concerns the study of the causes of aggression. It should be emphasized that there is a wide range of views on this issue. They should be generally analysed. Thus, according to A. Petrovskyi and M. Yaroshevskyi (Psychology. Dictionary, 1990, p. 9) the cause of aggression involves its occurrence as a subject’s reaction to frustration. It is accompanied by emotional states of anger, hostility, and hatred. A slightly larger range of reasons is presented in the reference book authored by Robert Arthur (Big explanatory psychological dictionary, 2000, p. 22). In particular, the dictionary indicates that aggression can be motivated by such main factors as:

- a) fear or frustration;
- b) desire to cause fear in others;
- c) striving to achieve recognition of one’s own ideas or realization of one’s own interests.

Foreign psychologists (Farrington, 1989; Lazarus, 1966; McNeely & Robinson-Simpson, 1987; Miller, 1986) explain aggression with the following *reasons*: a biological explanation (a consequence of overpopulation and the need to defend one's territory); a psychological explanation (the consequence of a blockage on the way to achieving the goal set by the individual); social explanation (a consequence of the importance of initiation in the development of aggression). (Appendix A presents the vision of scientists regarding the main causes of aggression). So, the main aggression manifestation by a person is the violation and deformation of the value sphere, the value relationship to other people.

It is presented an interesting position regarding the *factors* that contribute to the growth of aggression in the textbook (Psychology of Human Aggressiveness, 1999), K. Selchenok. Thus, the scientist emphasizes the negative factors of the surrounding environment. The expert describes such factors as the impact of noise, water and air pollution. Also there is an impact of temperature fluctuations, a large crowd of people, and a decrease in the level of personal space. The author also notes as factors that influence the growth of aggression. These factors include the use of alcohol and narcotic substances (Psychology of human aggression, 1999, p. 64-65). The same position is supported by R. Baron and D. Richardson (Baron & Richardson, 1997). They note that moderately high temperatures, compared to low or very high temperatures, contribute to the exacerbation of aggressive tendencies. In particular, on the basis of long-term laboratory experiments, it has been found that noise contributes to the growth of aggression. There are also facts that prove that aggressive reactions increase when the air contains some pollutants (cigarette smoke, unpleasant odors) (Baron & Richardson, 1997, pp. 186-187).

It is supported the position of scientists in that aggression is almost always considered antisocial behavior, and its “source can be failure, conflict, deception, the desire for self-assertion” (Nereta, 2015, p. 9). Modern conflict research (Kalaur & Falynska, 2010b; Victimology and Aggression, 2010) confirms the fact that individual people have a tendency to aggression or violence. Moreover, there are people who respond to even minor provocations with inappropriately strong

aggression. Such aggression is usually explained by the existence of personal characteristics, attitudes and tendencies. N. Volianiuk and H. Lozhkina (Victimology and Aggression, 2010) include emotional sensitivity (persistent tendency to take offense, feel incompetent, and distress in response to minimal frustration) and irritability (persistent tendency to take offense even at minimal provocation) to such personal characteristics. It is irritability that is quite closely related to aggression, especially when it was preceded by provocation. In particular, factors that “stimulate” an increase in the level of aggression include such a list of personal traits as: “fear of social disapproval, irritability, the tendency to perceive other people’s actions as hostile towards oneself (hostility attribution bias). Also it is spoken about the the conviction that in all cases he remains the master of his fate, the tendency to feel shame” (Victimology and Aggression, 2010, p. 94).

As scientists prove (Nereta, 2015; Kalaur & Falynska, 2010a; Kravchuk, 2006), the influence of the social environment is the decisive factor in the formation of aggression. The individual socialization directly takes place in this factor. For example, children learn to be aggressive from an early age, in a society that cultivates violence, cruelty, where there is no mercy. Violence in families has a particularly negative impact on the development of aggression. For example, a father’s aggressive behavior towards other family members. Excessively strict upbringing also contributes to the formation of potential aggression, hostility and fear.

Based on the generalization of the of V. Voitka’s vision (Psychological Dictionary, 1982, p. 7), it was stated that aggression can arise not only as a reaction to circumstances. It can also be a result of imitating patterns of behavior (copying). It is used by a person as a deliberate means to achieve own mercantile purpose. So, in such a specific case, the main cause of aggression may be the effect of inadequacy. It arises as a result of not satisfying a person’s need for self-affirmation. According to O. Stepanov’s vision, aggression is a situational state that can be characterized by outbursts of anger. It can be also described as a malice

and impulsive behavior directed at the object of frustration. The causes of aggressiveness can be “unsatisfied needs, real or imagined frustration, conflicts between people, the affect of inadequacy” (Psychological Encyclopedia, 2006, p. 10).

In conclusion, we note that in the psychological and pedagogical context, aggression acts as destructive behavior that contradicts the norms and rules of social life. Mostly, it is accompanied by harm and involves an attack or inflicting real, usually physical, injuries on the victim chosen by the aggressor. In the psychological plane, as a rule, aggression causes depression, psychological discomfort, tension, stress, oppression. Its main manifestations in the life of an individual are a number of psychoforms (aggressiveness, hostility, cruelty, hatred, anger, etc.). They are formed as basic psychological properties and personality traits of the aggressor.

Within the scope of the author’s investigation, it was found that from a psychological point of view, person’s aggressive behavior is defined from two angles as “aggression”, and sometimes as “aggressiveness”. However, it was also established that “aggression” and “aggressiveness” are often considered synonymous in scientific research. In this context, it is valid the of T. Rumiantseva’s position (Rumiantseva, 1991). She argues the need to distinguish between “aggression” and “aggressiveness”. According to her view, “aggression” is as a specific form of behavior. “Aggressiveness” is a mental property of an individual. In particular, the author’s vision boils down to the fact that “Aggression is a process that has a specific function and organization; aggressiveness is a kind of structure that is a component of a more complex structure of human mental properties” (Rumiantseva, 1991, p. 81).

Thus, a comparative analysis was conducted for the purpose of a thorough and comprehensive study of issues within the author’s scientific investigations. As well as, it was carried out to ensure the completeness of the presentation of information regarding the essence and content of the main concepts of the dissertation work. During this process, it was found out that in scientific circles

there is a significant spectrum of views on “aggression”. On the other hand, this term is quite often equated with “aggressiveness”. First of all, attention should be paid to the fact that these concepts are ambiguous, which complicates their understanding. In particular, the first paragraph clarified the essence and analyzed the content characteristic of the scientific definition of “aggression”. Therefore a similar analysis will be conducted of the scientific definition of “aggressiveness”. Hence, the second paragraph of our dissertation will be devoted to highlighting the essence of aggressiveness and researching the content of aggressive behavior.

1.2. The essence and characteristics of aggressiveness and aggressive personality behavior

First of all, it should be noted that the scientific definition of “aggressiveness” certainly refers to this type of scientific concepts that must be studied systematically, comprehensively and with the efforts of various sciences. In the course of an organized scientific search, it was established that in modern psychological and pedagogical literature, the concept of “*aggressiveness*” is often identified with the concepts of “anger”, “hostility”, “violence”, “cruelty”. In particular, V. Holovnia believes that cruelty manifests itself in behavioral acts, and hostility – in thoughts and instructional acts (Holovnia, 2015, p. 185). That is, “anger has a local, short-term character, and cruelty can be long-term and systematic” (Holovnia, 2015, p. 186). According to S. Beliaeva (Beliaeva, 2013), hostility is an attitude that manifests itself through words. It is expressed in negative assessments and judgments; cruelty is accompanied by verbal actions. It has been established that aggressiveness in behavior is a specific human passion for absolute domination over others. It was maintained in the dissertation that cruelty is always actions that involve aggressiveness manifestation. These actions are based on harming another person who does not want such actions in relation to himself or seeks to avoid them.

From the above facts, it can be stated that the term “aggressiveness” is actively used nowadays in a rather broad context. Many authors present practically identical interpretations. However, individual scientists put a completely different meaning into this concept. Such a variety of positions depends on the goals and tasks set during scientific research. It is precisely such aspects of certain incoherence. This inconsistency has served as the main motivational stimulus for our own scientific explorations.

In the future, this scientific search will be accumulated for the study of the essence of the scientific definition of “aggressiveness” in the philosophical, pedagogical, psychological, conflictological and social planes. In the philosophical context, aggressiveness reflects the internal psychological readiness to achieve the existing goal with the help of force methods, according to T. Yatsenko (Yatsenko & Meloian&Ivanenko & Horobets, 2004). The position of scientists regarding the fact that aggressiveness is a necessary component of aggression in any of its forms is correct.

It should be noted that within the framework of the *pedagogical* position, it is preferred the definition of aggressiveness, which is presented in S. Honcharenko pedagogical dictionary. It is noted that aggressiveness is “an emotional state and character trait. It is characterized by impulsive activity of behavior, affective experiences – anger, anger, an attempt to injure another (physically or morally)” (Honcharenko, 2011, p. 15).

It should be dwelled on the *psychological* characteristics of aggressiveness. Thus, these questions were the focus of attention of foreign researchers (A. Bandura (Bandura, 1983b); L. Berkowitz (Berkowitz, 1973; Berkowitz, 1983; Berkowitz, 1989). In particular, according to M. Alfimova and V. Trubnikov “aggressiveness is a conscious or unconscious capacity for aggressive behavior” (Alfymova & Trubnikov, 2000, p. 114). According to I. Mazokha’s dissertation research aggressiveness is interpreted as a potential personality characteristic. This characteristic “can manifest itself in aggression. Also it can manifest itself in actions, in behavior aimed at violating and even destroying the psychological or

physical space of another person” (Mazokha, (2008, p. 14). We like the position of psychology’s luminary L. Berkowitz. He proves that aggressiveness is “relatively stable readiness for aggressive actions in the most diverse situations” (Berkowitz, 2001, p. 44). Moreover, in the vision of L. Berkovits, such scientific terms as anger, divination and aggressiveness should be perceived as separate, that is, different, although interconnected phenomena.

It can be stated that the representatives of criminal pathopsychology, Y. Antonian and V. Huldun (Antonyan & Huldun, 1991), give a somewhat different interpretation of aggressiveness. Thus, the authors believe that aggressiveness is expressed in the subjective tendency of hostile behavior. Such behavior aimed at the complete or partial suppression of another person or other people. It is also directed to people’s limitation, control over them, causing them harm or suffering. According to A. Kolesnyk (Kolesnyk, 2011), aggressiveness should be understood as an individual tendency to aggressive behavior, readiness to commit an aggressive act.

In the course of studying this concept, it was established that, the scientific definition of “aggressiveness” is understood as the following according to *conflictology* dictionary. It is “an emotional state and personality trait, one of the forms of a person’s response to various physically and mentally unfavorable life situations. Such situations that cause impulsiveness of behavioral activity, affectiveness of experience – anger, anger, desire to cause physical or moral injury to another and other similar states” (Dictionary-handbook of terms from conflictology, 1995, p. 8-9). Thus, M. Piren proves that aggressiveness is “a state of personality manifested in anger and malice. In conflict situations, it can be an option for psychological protection. As for the person, it is a specific behavior that can be manifested by demonstrating advantages in strength or the use of strength” (Piren, 2003, p. 319).

For the study completeness, it will be provided some definitions of *social work* and *social pedagogy* representatives. Thus, in the vision of I. Zvierieva, “aggressiveness (lat. *aggredi* – to attack) is a personality trait expressed in

readiness for aggressive behavior” (Encyclopedia for specialists in the social sphere, 2013, p. 307). A similar interpretation is given by V. Ivanova, who considers aggressiveness as an innate “property of every living being. It is understood as the ability to be active, aimed at satisfying one’s needs. The positive side of aggressiveness (as the ability to be active) is the initiative to overcome difficulties, the struggle for survival, and self-improvement. Aggressiveness acquires a negative meaning when, due to deficiencies in social adaptation, a person conflicts with others. Also when the individual inadequately assimilates and violates moral norms to the detriment of others” (Ivanova, 2021, p. 10).

It was found that in the framework of socio-pedagogical research, aggressiveness is understood as a personality trait characterized by destructive tendencies in subject-subject relationships (Kolomiets, 2011). Back in the late 80s of the 20th century, scientists have established that aggressiveness can be a dominant personality trait. This feature is based on the fact that there are shortcomings in upbringing and self-education, negative examples of others, especially parents, peers; impunity, improper conflict relationships in a group or collective (Handbook of a social teacher / practical psychologist, 2002, p. 6). From the point of view of *social pedagogy*, the destructive component of human activity is necessary in the activity. Since “the need for individual development inevitably forms in people the ability to remove obstacles, to overcome what opposes this process” (Veretenko & Denisiuk, 2013, p. 64).

So, the scientific views’ generalization allowed us to present our own vision of the scientific definition of “aggressiveness”. Thus, from our point of view, aggressiveness is defined as *a multifaceted socio-psychological phenomenon, which is a moral-psychological character trait (innate or acquired). It is a form of behavior, a way of self-expression, characterized by a lack of compassion, humanism and tolerance. Also aggressiveness is considered as a violation of social norms and values that are accepted in society in general and a specific social group in particular.*

Based on the semantic analysis of the essence of aggressiveness in scientific studies (Ivanova, 2021; Kolesnyk, 2011; Antonian & Huldán, 1991; Alfymova & Trubnikov, 2000; Bandura & Walters, 1999); Haidamashko, 2008; Drozdov, 2000) let's emphasize the following. The aggressiveness in the *content* context is a characterological personalities trait. All their manifestations involve hostility towards other people, living beings and the surrounding world in general. It demonstrates itself in the tendency to attack in behavior, in the tendency to often and intensely experience feelings of anger, hostility. It also embodies itself in the desire to harm someone or something. Therefore, aggressiveness is a quality of a person. It is expressed in the manifestation of hostility, negative feelings towards other people, the desire to use violent actions. Aggressiveness is also a form of relieving internal tension, as well as a form of demonstration the pathological personal processes. It should be noted that from a general scientific point of view, aggressiveness is a sign of internal emotional distress. The degree of aggressiveness of an individual is assessed by a specific society, in a specific historical or social dimension – that is, it has a relative (comparative) character.

Within the scope of the author's scientific explorations, it is considered expedient to stop at the analysis of theories explaining the nature of aggressiveness. It will be emphasized on various scientific approaches in this context. In particular, based on the study of this issue, there were singled out several of the most significant theories (models) that focus on the interpretation of aggressiveness. For example, it is fully supported I. Furmanov's position. His position, firstly, includes theories in which aggressiveness is interpreted as an innate, instinctive property of an individual. The second describes aggression as a behavioral response to frustration. The third group consists of concepts that consider aggressiveness as a characteristic of behavior formed as a result of training (Furmanov, 1996, p. 3). Thus, given the methodological value of various theories (models), it is necessary to consider these issues more thoroughly.

Psychoenergetic theory, also called the drive (instincts) theory. It considers the biological nature of aggressiveness. Scientists Z. Freud, C. Darwin,

K. Lorenz, and I. Andri believed that aggressiveness is “a mobile impulse constantly present in the body. It is an aggressive instinct that plays an important role in the process of human survival and adaptation” (Encyclopedia for social spheres specialists, 2013, p. 307). In particular, one of the founders of this theory, Z. Freud, believed that there are two most powerful instincts in a person: sexual (libido). This instinct was considered as aspirations associated with creative tendencies in human behavior (love, care, intimacy). As well as, there is also the death instinct, which carries within it the energy of destruction.

Z. Freud directly connected the emergence and subsequent development of aggressiveness with the stages of child development. Thus, fixation on the oral stage of development can lead to the formation of such aggressive character traits as a tendency to sarcasm and gossip. Fixation at the phallic stage is stubbornness. It sometimes turns into stubbornness that is joined by a tendency to anger and revenge. Fixation on the anal stage of psychosexual development called audacity, hypertrophied pride, rivalry with the other, exhibitionism. At the latent stage, sexual storms subside for a certain time and the energy of the libido is directed in a more peaceful direction. Throughout this period, there is active preparation for the final stage of psychosexual development. At the genital stage, the goal is normal sexual intercourse. Its achievement is usually associated with a number of difficulties. For this reason, fixations on various previous stages may appear during the entire passage of the genital stage of development.

It should be emphasized that Z. Freud’s views in many respects do not agree with other psychologists. Thus, without denying the evolutionary and physiological roots of human aggressiveness, today the limited ideas about human nature presented in this theory. It is not perceived as something unchanging. Modern scientists share the opinion that aggressiveness is an instinct or is “just a way of overcoming obstacles on the way to satisfying other drives” (Furmanov, 1996, p. 6-7).

In the course of the research, it was established that the psychoenergetic theory received an innovative sound thanks to the works of K. Lorenz. He claimed

that the aggressive instinct played an important role in evolution, that it mainly contributed to survival and adaptation (Furmanov, 1996, pp. 7-8). However, the rapid development of scientific and technical thought and progress overtook the natural biological and psychological maturation of a person. It led to a slowdown in the development of inhibitory mechanisms of aggressiveness. The mentioned factors contributed to the expression of external aggressiveness. If such an exit does not occur, then internal tension will accumulate and create “pressure” inside the body. It will be accumulated until it leads to an outbreak of uncontrolled aggressive behavior. In particular, supporters of the theory of instincts believe that the most civilized form of detente to release person’s aggression is competition and participation in sports competitions.

Frustration theory (homeostatic model) involves opposing the concepts of psychoenergetic theory. Its main thesis is that aggressiveness is considered as a situational process, not an evolutionary one (Yatsenko & Meloian & Ivanenko & Horobets, 2004). According to the scientific views of concerning this theory, aggressiveness is the main reaction to frustration. On the basis of aggressiveness, it is satisfied person’s attempt to overcome an obstacle on the way to meeting needs. It also arises the ability to achieve satisfaction and emotional balance. Thus, the main provisions of this theory can be described with the help of two main planes that complement each other: 1) frustration always entails aggression; 2) aggression is always the result of frustration.

It was found that the scheme “frustration – aggression” declared by representatives of the frustration theory is mainly based on four main concepts: “aggression”, “frustration”, “inhibition” and “substitution”. Thus, aggression is understood as the intention to harm another person by one’s actions. Frustration occurs when there is an obstacle to the implementation of a conditioned reaction (the amount of frustration depends on the strength of motivation to perform the desired action. It depends on the significance of the obstacle that is on the way to achieving the goal and the number of actions). Inhibition is based on the tendency to limit or curtail actions due to the expectation of negative consequences.

Substitution involves the desire to engage in aggressive actions that are directed against any individual rather than the true source of frustration.

One of the most important ideas of the frustration theory of aggressiveness is the catharsis effect. It involves the release of accumulated energy, which leads to a decrease in the level of tension. The essence of this idea is that the physical or emotional expression of hostile tendencies in external manifestations leads to relief. Its result is the readiness for aggression's weakening. According to the proponents of this theory, aggression can be released using various substitute objects: dolls, watching videos, participating in or watching sports, creating virtual reality. The frustration theory has not escaped criticism. Thus, it was found that people who often feel frustrated do not necessarily behave aggressively, and vice versa. That is, the main observation was the close connection of frustration with aggression. In order to reduce the manifestations of such interdependence, L. Berkowitz (Berkowitz, 2001) proposed introducing three main amendments to this theory: first, frustration does not necessarily translate into aggressive actions, but it stimulates readiness for aggressiveness; secondly, even when the manifestation is ready, aggression does not occur without appropriate conditions (reasons); thirdly, getting out of a situation of frustration with the help of aggressive actions forms a habit (getting used to) in a person.

Social learning theory (behavioral model) explains aggressiveness by the influence of the social environment, as well as cultural and social factors (Bandura, 1983a). That is, social learning theory involves "the study of human behavior oriented to a model" (Encyclopedia for social sphere specialists, 2013, p. 308). According to this theory, in the view of its founder, U. Fromm, aggressiveness is a behavior learned by a person in the process of socialization. It is based on the observation of the appropriate course of action. It occurs through social reinforcement.

Representatives of this theory (U. Fromm, L. Berkowitz) systematically and comprehensively studied the influence of the primary mediators of personality socialization. These mediators include, first of all, parents. In particular, it was

proved that “the parents’s behavior can act as a model of aggression. Also aggressive parents usually have aggressive children” (Furmanov, 1996, p. 16). Followers of the theory of social learning established that if a child behaves aggressively. Also when the child receives positive reinforcement at the same time, the probability of his aggressiveness in similar situations will tend to increase significantly. Parents often react differently to children’s aggressive behavior depending on where it is directed – at them or at peers. That is, as practice shows, a child is punished much more severely for aggressiveness towards an adult than towards a peer. Thus, it is assumed that “in adolescence, the child will feel calmer, showing aggression only in relation to peers, and not in relation to some authoritative person” (Nereta, 2015, p. 75). So, it can be generalized that in the understanding of representatives of the theory of social learning, the more often a person uses aggressive actions, the more refined and diverse they become. The main emphasis of representatives of social learning theory (behavioral model) is on the fact that constant and systematic positive reinforcement of aggressive actions forms in the individual the habit of reacting aggressively to various stimuli.

In the psychological and pedagogical field, scientists (Baron & Richardson, 1997; Haidamashko, 2008; Kyrylenko & Kravchuk, 1999; Psychology of human aggressiveness, 1999; Tkachuk, 2010) include the following as the main aggressiveness *signs*:

- self-confidence, overestimated self-esteem;
- stubbornness, the desire to deny, to refuse necessary for other purposes’ actions or deeds;
- pugnacity, irritability;
- unjustified fits of anger, outbursts of spite, indignation, shouting;
- formed desire to humiliate and offend;
- authoritarianism, desire to dominate and efforts to defend one’s position at any cost;
- egocentrism, lack of empathy and inability to understand others.

It should be analyzed the *conditions* for the *aggressiveness* emergence. In the course of a more thorough study of this issue, it was analysed N. Novikova's (Novikova, 2017) point of view. The scientist figures out the aggressiveness as a pathological personality trait. She singles out four main conditions. In the presence of these conditions, it can be asserted that a person will have acutely expressed aggressiveness, namely:

- 1) in the context of unequal social relations, that is, in a situation of communication between two or more people;
- 2) if there is a goal or result of aggressive actions;
- 3) when demonstrating superiority in force, or applying force to a person or group of people;
- 4) when the purpose of actions' is an intentional and special harm to a person.

I. Furmanov (Furmanov, 1996) defends a somewhat different position regarding the presence of conditions that contribute to aggressiveness appearance and development. In particular, in his opinion, aggressiveness appears with the child's birth. He thinks that it is a natural reaction to obstacles that prevent the satisfaction of vital needs. It is supported the scientist's opinion that "in the future, the state of children's aggressiveness development depends on the parents' attitude towards it. It also depends on the child's closest relatives, and later on the success and gender-role identification and socialization" (Furmanov, 1996, p. 11). In the first years of life, aggressiveness manifests itself in impulsive demonstration of stubbornness, accompanied by shouting, refusal to eat, biting, fearfulness. "In the future, the child gradually learns to control aggressive impulses. They also learn to express them in a more acceptable framework" (Furmanov, 1996, p. 11).

Regarding the acceptance or rejection of I. Furmanov's opinion, it is difficult for us to take an unbiased and unequivocal position. In this area, it is necessary to conduct more thorough and fundamental psychological research, which is not the subject of this study.

It should be emphasized that various approaches to determining the mechanisms of overcoming and correcting aggressiveness are actively offered by scientists of various fields. In particular, it is fully supported the psychologists A. Liovochkina (Liovochkina, 2007), I. Mazokha (Mazokha, 2008), L. Matiash-Zaiats (Matiash-Zaiats, 2005), A. Moldovanova (Moldovanova, 2013) and V. Morosanova (Morosanova & Haraleva, 2009) points of view. The above mentioned scientists argue that aggressiveness cannot be perfectly studied and fully predicted, given its various external manifestations. In this context, scientists advise a thorough approach to the study. They recommend to analyse the main motives that influence the emergence of a person's personal experience of a specific event that caused him to show aggressiveness.

It should be noted that carried out analysis and the vision of aggressiveness presented above undoubtedly actualize the need to study the essence and content of an *individual's aggressive behavior*.

In this context, it was established that the aggressive behavior of scientists M. Alfimov (Alfymova & Trubnikov, 2000), A. Danyliuk (Danyliuk, 2005), N. Dereklieieva (Dereklieieva, 2002), O. Drozdov (Drozdov & Skok, 2009), T. Zemskyh (Zemskyh, 2002), L. Kliots (Kliots & Nosok & Shuhai, 2009b), R. Okhrimchuk (Okhrimchuk, 2003) and O. Fedorchuk (Fedorchuk, 2004) consider as a protective behavioral mechanism of the individual. It can be used in critical age periods. Based on the analysis of A. Danyliuk's publication, it was established that K. Lorenz considers aggressive behavior to be a complete "system of behavioral (behavioral) forms. These are acts of a person's response to unfavorable physical and psychological life situations of a stressful, frustrating and conflictual nature. By means of this nature he solves important personal or social problems. As well as he affirms his identity and human dignity, increases self-esteem and the level of harassment. It also protects one's rights and freedoms, maintains or strengthens control over the environment" (Danilyuk, 2005, p. 82).

In social pedagogy (Veretenko & Denisiuk, 2013; Lobanova & Kalashnikova, 2012), aggressive behavior is considered in several contexts,

namely: means, method, reception and way. In particular, the means involves achieving the goal and satisfying a specific need. The method includes psychological protection. Reception is based on the use of psychological relief. The path leads to self-realization and self-affirmation. The method is aimed at satisfying the psychological and emotional impact.

Thus, during the study of this issue, it was established that, aggressive behavior involves the manifestation of specific aggressive actions and deeds on the part of the individual, from a psychological and pedagogical point of view. This individual, who is the aggressor, which purpose is “inflicting suffering and harming others, demonstrating one’s superiority.” (Psychology: Popular Dictionary, 1998, p. 3). In turn, aggressive actions, as given in the psychological reference dictionary authored by Y. Prykhodko and V. Yurchenko (Prykhodko & Yurchenko, 2012, p. 11), are:

- 1) a means of achieving any goal;
- 2) by means of psychological relief;
- 3) as a way to satisfy the need for self-realization and self-affirmation.

Summarizing the above definitions, it can be stated that aggressive behavior from a psychological-pedagogical and socio-pedagogical point of view is most often considered as a *system of acts of a person’s response to unfavorable, both physically and psychologically, life situations of a stressful, frustrating and conflict-critical orientation. Be means of these acts, the person asserts his identity and human dignity. He solves important personal or social problems. The individual increases self-esteem and the level of harassment, protects his interests, rights and freedoms. As well as, the person maintains or strengthens control over his personal environment.* That is, aggressive behavior for the individual who manifests it is one of the main ways of solving problems. These problems that are directly related to the preservation of individuality and identity. As well as, they are related to the protection of a sense of personal dignity and value, self-esteem. In human’s opinion, it is an adequate comparison of the level of requirements It involves maintaining and strengthening control over the social environment that is

important for a specific individual. Aggressive behavior reflects a reaction to physical and mental discomfort, stress, frustration and combines such diverse acts of behavior as: slander, evil jokes, gossip, hostile fantasies, various destructive forms of behavior, up to murder or suicide.

According to scientific studies (Andrushchenko, 2020; Diagnostics and correction of aggressiveness in children, 2014; Fedorchuk, 2004), aggressive behavior most often appears in such manifestations (contexts) as:

- firstly, a certain method of psychological protection;
- secondly, a means of achieving the goal and satisfying a specific need;
- thirdly, an effective method of psychological relief;
- fourthly, a way of self-realization and self-affirmation;
- fifth, a method of psychological and emotional influence on a close and important environment or team.

In pedagogical and psychological literature (Diagnosis and correction of aggressiveness in children, 2014; Drozdov & Skok, 2009), there are identified specific *types of aggressive behavior* that can be actively used by a person in relation to others, namely:

- physical aggression (attack);
- indirect aggression (malicious gossip, jokes, outbursts of rage manifested in a strong increase in voice (shouting), stomping, etc.);
- tendency to irritation (readiness for the appearance of aggressive feelings at the slightest violation of personal freedom);
- negativism (an oppositional manner of behavior that manifests itself as a diverse spectrum from passive resistance to active and fierce struggle);
- resentment (envy and hatred of others for real or invented information or imagined or real actions);
- suspiciousness (can be manifested in a variety of ways from mistrust and caution to obsessive conviction that all surrounding people will cause harm or plan to cause it);

– verbal aggression (negative feelings manifestation through the following forms: quarreling, shouting, screaming, and specific verbal responses that carry insults, threats, curses).

From the point of view of A. Bandura and R. Walters (Bandura & Walters, 1999), the analysis of an individual's aggressive behavior requires the researcher to take targeted and systematic account of three points, namely:

- 1) ways of mastering aggressive actions;
- 2) factors provoking the appearance of aggressive behavior;
- 3) conditions under which aggressive behavior is fixed.

An important element of the proposed theory, advocated by A. Bandura and R. Walters (Bandura & Walters, 1999), is social reinforcement. It involves a combination of opposites: praise and reprimand; smiles and sneers, friendly and hostile gestures.

In the course of studying the publication of H. Kyrychuk (Kyrychuk, 2005), it was established that so-called “bystanders” who can play the role of instigators, even without being participants in aggressive interactions, can be a significant motivating *factor* for aggressive behavior. In particular, the author argues that bystanders are able to stimulate or, on the contrary, suppress (reduce) aggressive behavior and aggressive actions by their direct actions (for example, giving advice to participants in the conflict or mocking them). They can also stimulate or reduce aggression by the very fact of their presence on the spot events (for example, the aggressor believes that those present approve of his actions or, on the contrary, condemn them)” (Kyrychuk, 2005, p. 16).

In the context of the above arguments, it can be stated that aggressive behavior quite often performs either a protective function in a critical situation. At the same time, aggression can be a stimulating function for conflict resolution. However, in the case when it is uncontrolled, it can cause a lot of irreparable damage. It can also cause grief both to the surrounding people, victims or to the individual who acts as the aggressor.

The interest in if that the context of general scientific study of the causes of aggressive personality behavior is the role of *various factors* influencing its occurrence. Thus, N. Volianiuk and H. Lozhkina (Victimology and Aggression, 2010) cite a specific spectrum of psychophysiological and psychophysical factors. In particular, in the spectrum of psychophysiological factors, scientists presented the following list:

- neurotic reactions;
- superiority of excitation processes over inhibition processes;
- inability to withstand prolonged emotional stress;
- inability to long-term tension of sensory systems in conditions of monogony, etc. (Victimology and Aggression, 2010, p. 95).

The list of psychophysical factors includes such as:

- severe and prolonged chronic and somatic diseases;
- mental and physical fatigue;
- craniocerebral injuries (damage to certain areas of the brain (amygdala), ventromedial nuclei of the hypothalamus), etc. (Victimology and Aggression, 2010, p. 95).

In the scientific research of specialists (N. Bochkar (Social-pedagogical and psychological work with children in the conflict and post-conflict period, 2014), E. Zmanovska (Zmanovska, 2003), F. Safuanov (Safuanov, 1999), Yu. Shvalb (Psychology of social works, 2010)) the attention was focused on the fact that psychological-pedagogical and social-pedagogical factors also play a significant role in increasing the level of aggressive behavior of an individual. In particular, we are impressed by such a list of psychological and pedagogical factors as:

- incompetence of the person;
- systematic and purposeful training of aggressive behavior;
- cruel treatment and use of physical punishments;
- indifference, tactlessness on the part of the closest social environment;
- misunderstanding of the emotional state and refusal to provide timely support or practical help;

- lack of individual approach;
- inadequacy of educational influences;
- special blocking of personal growth and underestimation of his/her practical activity.

In the context of this dissertation work, along with the above spectrum of psychological and pedagogical factors, such factors that have a significant impact on the aggressive behavior occurrence is of particular importance. They include the following list:

- unfavorable conditions of interaction with one's close environment in the family and in professional activities;
- the desire to avoid the pressure of duties and requirements;
- a difficult emotional climate in the family (alcoholization is close, misunderstandings on the part of others, systematic conflicts, etc.) (Victimology and aggresology, 2010, p. 96).

Summarizing the scientific information regarding the list of factors of aggressive personality behavior, it should be noted that within the author's scientific investigations in the dissertation work it will be appealed to psychological-pedagogical and social-pedagogical factors.

For the development of aggressive behavior self-control, from a psychological and pedagogical point of view, an important role is played by the development person's empathy and identification. These factors are the basis of a person's ability to understand another person. They form the ability to empathize and contribute to the formation of the idea of another person as a unique value. In the pedagogical encyclopedic dictionary it is stated that "overcoming aggressive behavior is possible through the formation of emotional stability. It is also possible through willful regulation of behavior, mastering the skills of interpersonal communication" (Pedagogic encyclopedic dictionary, 2003, p. 11).

It should be noted that Ukrainian experts pay a lot of attention to the study of aggressive behavior. Thus, thorough psychological and pedagogical investigations

in this area include dissertation studies of recent years under the authorship of such scientists as:

– O. Mizerna (2005) – it was characterized the psychological features of aggression manifestation in adolescent children (Mizerna, 2005);

– O. Liashch (2006) – there were developed the ways of organizing psychological prevention of aggressive manifestations in students of vocational and technical educational institutions (Liashch, 2006);

– I. Pavelko (2007) it was considered the influence of the humanistic orientation of communication as an effective condition for overcoming teenagers aggressive tendencies (Pavelko, 2007);

– A. Kireichev (2008) – it was investigated the process of forming the psychological readiness of future primary school teachers for the prevention and correction of manifestations of children's aggressiveness (Kireichev, 2008);

– I. Mazokha (2008) – attention is focused on the characteristics of individual and psychological characteristics of personality aggressiveness (Mazoha, 2008);

– Z. Sprynska (2008) – it was traced the ratio of aggressive behavior and value orientations of the individual (Sprynska, 2008);

– E. Kirichevska (2009) – it was identified the most promising strategies for high school students to overcome manifestations of peer aggression in interpersonal interaction (Kirichevska, 2009);

– L. Halushko (2010) – it was analyzed the psychological mechanisms of aggressive behavior correction in early youth based on the use of art tools (Halushko, 2010);

– Yu. Klymenko (2011) – there were established the psychological features of time orientation of adolescents with various aggressiveness' manifestations (Klymenko, 2011);

– O. Blyskun (2013) – there were studied socio-psychological factors of young people aggressive behavior on the Internet (Blyskun, 2013);

– I. Haidamashko (2013) – it has been improved the professional training of future social pedagogues for the adolescent aggression prevention (Haidamashko, 2013);

– A. Moldovanova (2013) – the attention is focused on the analysis of psychological foundations in the context of preventing aggressiveness' manifestations in the teachers professional activity (Moldovanova, 2013);

– K. Serheieva V. (2016) – it was investigated the process of effective organization of preventive activities with teenagers with aggressive behavior in social and psychological rehabilitation centers (Serheieva, 2016).

As it can be seen, numerous psychological and pedagogical studies reveal various levels of aggressiveness and aggressive personality behavior at different age stages. However, there are still not enough scientific works that would systematically highlight the theoretical, methodical and practical aspects of prevention and correction of teenagers' aggressive behavior. The first step is a thorough analysis of the content and study of the characteristics of adolescent aggression. Issues related to highlighting scientists' views regarding the main reasons for the appearance of aggression in adolescents require generalization. These questions will be covered in the next paragraph of the dissertation.

1.3. The content and features of adolescent aggression and the reasons for its appearance and development

Aggression and violence are currently one of the very important social-psychological-pedagogical problems of humanity as a whole and of each country in particular. As I. Haidamashko proves (Haidamashko, 2008a, p. 150), aggressive tendencies are growing in the world, despite calls for the humanization of human relations. Aggressive models of behavior are being used more and more every year. Terrorism is spreading rapidly. The mass media actively or the cult of force

and violence is covertly promoted. That is why this topic arouses increased interest among scientists both in the theoretical and in the practical aspect.

It should be emphasized that according to statistical data in the 21st century, it has significantly increased the the level of aggression among all strata of the population. However, teenage children are especially aggressive. It is this category of the population, experiencing an age of crisis, that solves its own life problems by showing aggression. The increased adolescent children aggressiveness is one of the biggest problems not only for teachers, social pedagogues, social workers and psychologists, but also for society as a whole. The growing wave of child crime. As well as, the increase in the number of children prone to aggressive behavior forms. The above mentioned puts the task of studying the psychological and pedagogical conditions that cause these dangerous phenomena at the forefront. It should be noted that certain forms of aggression are characteristic of most children. However, it is also known that, aggression, as a stable form of behavior, not only persists in a certain category of children. This for also actively develops, transforming into a stable personality quality. As a result of aggressive actions, a teenager's opportunities for full-fledged communication are significantly reduced. Theirs productive potential is reduced. There is a significant deformation of personal development. As a result, an aggressive teenager brings a significant number of problems. It causes problems not only to those around him, but also directly to himself. In this context, it should be emphasized that the vast majority of aggressive teenagers cannot cope with aggression manifestations on their own. Therefore, they need systematic and targeted help from specialists in preventing, correcting and overcoming aggressive manifestations in their behavior.

According to statistical data provided in the textbook authored by N. Volianiuk and H. Lozhkina, "about 90% of children become victims of aggression within the school" (Victimology and Aggression, 2010, p. 98). That is, there is practically no schoolchild who has not been subjected to aggressive actions in his address. There is also no pupil who himself has not used aggression against his peers, older or younger students. It should be emphasized on one more aspect.

Aggression acquires a demonstrative character in communication during adolescence. Excessive demonstrativeness is mainly associated with psychophysiological changes. It is also associated with loss of authority by adults and gradual reorientation to the group of their peers. However, despite the widespread prevalence of adolescent aggression. Also due to high rates of its growth in the world and directly in the conditions of Ukrainian society, there is still an insufficient amount of systematic and thorough research that would comprehensively reveal this phenomenon. These facts became the basis for our scientific research in the plane of content and characteristics of adolescent aggression.

In the research, we stand in solidarity with scientists dealing with age and pedagogical psychology (Vydra, 2011; Karpenko, 2014; Kutishenko, 2010; Polishchuk, 2006). It is said that aggression most often occurs in children during critical age periods. It should be emphasized that adolescence belongs to very complex and contradictory age periods of every individual. Active self-regulation and the formation of a child's self-awareness take place in the adolescent period. Quite often, for the purpose of self-affirmation and self-expression, teenagers use aggression both in relation to their peers and to younger and older students. Aggressiveness in adolescence provides an opportunity to "give up or be strong." As a result, it is possible to systematically observe in the school environment of each educational institution scenes of unmotivated aggressive behavior. These scenes are diverse in strength and direction. Teenagers are involved both in the role of direct aggressors and in the role of victims of aggressive actions.

Today, increased teenage aggressiveness is one of the biggest problems. It is not only for subject teachers, social pedagogues and practical psychologists, their parents. It is also for the teenager himself. So, the growing wave of adolescent crime and the significant increase in the number of adolescents prone to aggressive behavior puts the task of optimizing practical activities in the specified area. This task is aimed at studying the psychological and pedagogical aspects of this

problem. These activities primarily involves the study of “*teenage aggression*” as a separate scientific definition.

In the psychological and pedagogical context, as proved by T. Hulievych (Hulievych, 2010), O. Dronova (Dronova, 2011), I. Zimina (Zimina, 2003), O. Kononeko (Kononeko, 2020), L. Liashchuk (Liashchuk, 2008), O. Nastiuk (Nastiuk, 2011), N. Petrus (Petrus, 2007), E. Smirnova (Smirnova & Khuzeieva, 2003), I. Tokar (Tokar, 2012), L. Chagovets (Chagovets, 2004), it is worth emphasizing that certain forms of aggression are characteristic of most children of all age groups. However, it is known that under the condition of inaction on the part of parents and teachers in a certain category of teenagers, aggression will not only persist, as a persistent form of behavior. It can be also actively developed and transformed into a persistent negative personality quality. In the case of inaction on the part of adults, this fact can lead to a significant decrease in the child’s personal potential. It can inhibit the establishment of full-fledged and non-conflictual communication. Their inaction can also have a negative impact on the further personal formation and socialization processes of adolescents.

First of all, within the framework of the author’s theoretical research, let’s stop at a short analysis and highlight the approaches of scientists in *understanding the essence* of adolescent aggression (adolescent aggressiveness). Thus, from a pedagogical point of view, as stated in the pedagogical dictionary authored by S. Honcharenko, adolescent aggressiveness is interpreted as an emotional state and character trait of a child. It is characterized by “impulsive activity of behavior, affective experiences – anger, malice, attempts to cause injury to others (physically or morally)” (Honcharenko, 1997, p. 15). According to M. Herkusova and O. Terekhova, adolescent aggression is considered as “the result of specific social learning” (Psychology of a person from birth to death, 2002, p. 383). In Yu. Kotova’s view, the aggressive teenagers behavior is “a model of behavior, not an emotion or a motive” (Kotova, 2010, p. 8).

In the writings of K. Biutner (Biutner, 1991) and S. Zavrazhets (Zavrazhets, 1993) teenage aggressiveness is considered as a sign of internal emotional distress.

It is also defined as one of the inadequate means of self-defense that can be actively used by a teenager. According to S. Bieliaieva, teenage aggression is most often the result of experienced life failures and injustices: “Father left, mother went to work abroad, bad grades, impossible to do what you love; physiological adolescent diffusions (long arms, thinness or roundness, acne, glasses, short height, etc.), lack of certain material goods that a friend has (expensive cellphone, computer, opportunity to travel abroad, etc.)” (Bieliaieva, 2013) with. 73).

Based on the generalization of views presented in the publications (Psychology of a person from birth to death, 2002; Bieliaieva, 2013; Biutner, 1991; Vanakova, 2012; Nastiuk, 2011; Smyrnova & Khuzeieva, 2003), adolescent aggression will be considered as *motivated destructive behavior that contradicts generally accepted social norms. It is a direct reflection of the adolescent’s internal discomfort. This discomfort shows their inability to adequately respond to events. It is directly aimed at harming others who do not want it.*

In the context of the continuation of the study of this issue, it is appropriate to consider the social *significance* of aggression for the development of an adolescent child. Based on the interpretation of the works of S. Bieliaieva (Bieliaieva, 2013, pp. 12-14), G. Vanakova (Vanakova, 2012, pp. 246-248) and H. Khomych (Khomych & Tkach, 2004, pp. 45-50) it was found out that adolescent aggression has both positive and negative features. It is presented a generalized vision of the positive and negative aggression values in Table 1.3,. These values are important for the teenager’s socialization and development.

Table 1.3

Positive and negative aspects of adolescent aggression

Positive value	Negative value
Self-protective behavior that is aimed at achieving a goal helps to assert oneself	Hostile and unpleasant behavior that causes pain to the surrounding
Adaptability	Hate, rage, stubbornness, desire for revenge, which give rise to many personal problems
Training in expressing one’s own feelings	Causes strong unpleasant experiences when receiving this pleasure

A means of developing knowledge of the reactions of the surrounding world and the ability to rely on oneself in various situations	An inner desire to harm or destroy something in one's environment
--	---

Thus, as can be seen from the table. 1.3, there are significant positive features that aggression has in social development of adolescents in society. It should be emphasized that aggression manifestation in situations of self-assertion and self-defense proves the teenager's vitality. Thus, it has been established that the use of aggression enables a teenager to successfully solve the problems. It allows him to actively maintain high self-esteem with minimal expenditure of time and resources. The transformation of aggression into a personal quality proves the deformation of personal development. It poses a serious danger. Therefore, a person will not give up aggressive models on his own. Even if teachers or parents tell him nicely about the ethical unattractiveness of aggressive models of behavior. In this case, it will be much more useful to give an objective assessment of the negative behavior. It will offer an alternative that has a certain ethical appeal. It has real effectiveness in solving the problems that the teenager is trying to solve with the help of aggression. In practical terms, it is advisable to use scientific models of learning, repetition and reinforcement to reduce non-aggressive forms of behavior.

In the course of studying the specified problem, it is advisable to study the *signs* of adolescent aggressiveness. Several scientific approaches have been established in this plane. Thus, in the view of K. Biutner (Biutner, 1991) and S. Zavrazhets (Zavrazhets, 1993), the most significant signs of aggressiveness include: stubbornness, the desire to deny, refuse; timidity, irritability; fits of anger, outbursts of anger, indignation, shouting; desire to offend, humiliate; authoritarianism, trying to defend one's position at any cost; egocentrism, inability to understand others; self-confidence, overestimated self-esteem. T. Chervonna provides a slightly different spectrum of signs of aggressive behavior among teenagers (Diagnosis and correction of aggressiveness in children, 2014, p. 5). Based on the generalization of the views of scientists presented above, it is

believed that it is worth adding the following one's to the signs outlined above: loss of self-control; refusal to follow the rules.

It is an absolute fact that teenage aggression has its own *characteristics*. It is to the study of these features that are considered it expedient to devote considerable attention in the dissertation work. In particular, there were compared adolescence and childhood. It can be said that adolescent aggression acquires a pronounced demonstrative character. This fact is associated with psychophysical changes. As well as, it is similar to the real loss of authority by adults in the teenage audience. It also depends on the reorientation to gain authority from their peers.

Aggressive teenagers actions are often the result of a personal crisis. Adolescent children suffer from the instability of the social, economic and moral situation. As a result – they lose real orientation in universal human values and ideals. They do not have a pattern of behavior that is clear to them. In particular, A. Kiselova (Kiselova, 2005) proves the existence of a direct connection between the value system and the growth of adolescent aggressive behavior. That is, the life concept of an aggressive teenager is characterized by a low level of formation of value orientations and a significant preference for material values (entertainment, material wealth) over spiritual ones.

From a sociological point of view, as proved in the article authored by V. Pylypenko and O. Volianska, it is expedient to explain the peculiarity of aggressive teenagers behavior on two levels. Thus, at the microsocial level, there is a close connection with the frustration of teenagers' urgent needs for trust, love, creativity, recognition, belonging to a group. "At the macro-social level, aggressiveness is associated with a sense of anxiety and insecurity. It is accompanied with the processes of self-determination due to the growing polarization of Ukrainian society, instability and the lack of a stable value system" (Pylypenko & Volianska, 2004, p. 11).

Another feature is that adolescent aggression is characterized by the appearance of various types of deviations. In this context, we agree with the arguments given by O. Dmitriieva (Dmitriieva, 2009) and A. Tkachuk (Tkachuk,

2010) regarding the fact that, under certain conditions, aggressive behavior can lead to the development of deviant behavior. It is considered informative the conclusions declared in the research of A. Lobanova (Lobanova & Kalashnikova, 2012) and T. Vyshinska (Methodology and technology of preventive work with students with deviant behavior, 2010). It is emphasized that under the most unfavorable conditions, aggression can become an impetus even to the emergence of delinquent behavior. As T. Chervona proves (Problem teenager and problems of a teenager, 2010), many aggressive acts of teenagers that come to the attention of law enforcement and investigative bodies are the result of a personal crisis. This crisis that can not be effectively resolved by child. Often, signs of a personality disorder are manifested in the form of a painful attitude towards the perception of one's own "I" by the surrounding people, loneliness and detachment from the world, inconsistency of one's "I" with false ideals. In this case, the feeling of loss of the integrity of the inner world in teenagers is accompanied by a violent aggression manifestation.

Among the peculiarities of adolescent aggressiveness is the fact that quite often such behavior is unexpected both for the teenager himself and for his environment. As proven by O. Skrypchenko, L. Dolynska, and Z. Ogorodniichuk (Age and Pedagogical Psychology, 2014), mental disorders have certain stages of development. While passing those stages, they reach their greatest degree of expression. Any psychopathological phenomena, syndromes include initial manifestations, a developed stage, a stage of completion, a period of residual symptoms. The speed of this painful cycle increases, during the adolescent crisis. As a result of which some of the stages may be either very short or not manifested at all. That is why the teenager aggressive behavior is unexpected and not entirely incomprehensible for his relatives, acquaintances, peers and eyewitnesses.

A significant feature of adolescent aggressiveness is that aggressive adolescents have general *individual and psychological characteristics* (unstable value orientations, passions, spiritual inquiries; lack of cognitive interests) (Romanova, 2010). To the list of individual psychological characteristics, foreign

authors (Dancanson, 1999; Olweus, 1993a) include such a spectrum as: fearfulness, anxiety, sensitivity and mistrust. In their opinion, it is these characteristics that make a teenager defenseless against aggression from a stronger peer.

A. Tkachuk's publication emphasizes that adolescents with aggressive behavior have a low level of intellectual development, increased suggestibility, copying, underdeveloped ethical ideas. They avoid duties, errands, preparing homework, attend school unsystematically. They have a lot of "extra time" (Tkachuk, 2010, p. 8). However, there are quite a few intellectually and socially developed personalities among aggressive teenagers. In this context, according to S. Kravchuk (Kravchuk, 2003), V. Morosanova (Morosanova & Haraleva, 2009) and V. Nereta (Nereta, 2015) aggressiveness is a powerful means of raising their own prestige in such intellectually and socially developed adolescents. It helps to demonstrate independence in actions. It is also a strong indicator of adulthood, which certifies independence.

The textbook "Victimology and Aggression" contains a list of *individual traits* characteristic of aggressive teenagers. Among the most significant, it is expedient to include such features as:

- emotional sensitivity (feeling of one's own incompetence and experiencing distress in response to minor frustration);
- irritability (tendency to take offense at even the slightest provocation);
- conflict in communication (inability to use compromise in conflict situations);
- violation of sensitivity (excessively high or, on the contrary, low sensitivity to events that occur);
- maladjustment (inability to quickly change one's own behavior in response to changes in the situation);
- alexithymia (low ability to verbally express one's emotions and feelings);
- rigidity (difficulty in changing the intended program of actions in conditions requiring its restructuring);

- internal locus of control (not the ability to exert significant influence on events);
- biased attribution of hostility (attributing hostile intentions to others, even if they do not have such intentions) (Victimology and Aggression, 2010, p. 101).

So, based on the generalization of the work of Ukrainian specialists (Hokina, 2007; Romanova, 2010), it should be stated that the adolescent pupils' aggressive behavior is a kind of reaction to acute problems. It is reinforced by individual and psychological characteristics. Aggressive adolescents have some common individual traits that must be taken into account during preventive and corrective work.

There were also considered certain *gender* aspects, which are manifested in the teenagers aggressive behavior. According to V. Haiduk (Haiduk, 2011), O. Zhyznomirska (Zhyznomirska, 2005) and S. Kravchuk (Kravchuk, 2002; Kravchuk, 2007), it has been proven the dependence of the characteristics of adolescents aggression manifestations on the sexual characteristics of the subject. Gender differences in aggressive actions are mainly observed as a result of the influence of socio-cultural ideas. It can be traced in what exactly should be characteristic of representatives of the female and male gender. In particular, social stereotypes encourage adolescent boys to develop aggressive impulses. At the same time, girls should moderate them. That is why teenage boys tend to show a high level of physical direct aggression manifesting it against members of their own sex. Their verbal aggression is a means of expressing emotions. It helps in raising personal status and allows them to dominate others. While girls have the best expressed indirect verbal aggression. It is directed against peers. Manifestations of physical aggression are most often directed at boys and family members. It has also been established that teenage girls with a high level of aggression have increased irritability. They are more vulnerable compared to aggressive boys.

Thus, within adolescence, as proved by K. Dodge (Dodge, 1990), both boys and girls have age periods with a higher and lower level of aggressive behavior. As

A. Rean and N. Trofimova prove, boys have two peaks of aggression – 12 years and 14-15 years. While girls also have two peaks. However, they are somewhat different in time terms. In particular, the highest level of adolescent girls aggressive behavior manifestation is noted at 11 years and 13 years. For example, it was compared the degree of expressiveness of various components of aggressive behavior in boys and girls. It has showed that adolescent boys have the most pronounced tendency to direct physical and direct verbal aggression. At the same time, adolescent girls actively use direct verbal and indirect verbal (Rean, Trofimova, 1999 , p. 6).

Appealing to the work of O. Hryva (Hryva, 2005, p. 15), it can be made logical generalization. The most characteristic for boys is not so much the advantage of aggression according to the “verbal – physical” criterion. Its expression in a direct, open form and directly with the conflicting person. Whereas for girls, the advantage of verbal aggression, both direct and indirect, is characteristic. Experts prove that “boys’ the main motive for aggression is the desire to support self-esteem. While girls’ aggression is provoked by an offense or the threat of punishment and even rape” (Victimology and Aggression, 2010, p. 101).

In the course of the analysis and generalization of information for the last 10 years, which is presented in the publications of Ukrainian scientists N. Volianiuk and H. Lozhkina (Victimology and Aggression, 2010), Yu. Harasymiv (Harasymiv, 2006), T. Pryshchepa 2008), O. Romanova (Romanova, 2010), T. Tymofiienko (Tymofiienko, 2014) the most widespread motives for teenagers aggressive behavior are the following:

- the desire to dominate and assert oneself;
- the desire to hurt the victim;
- the desire to take revenge for the suffered;
- pursuit of material benefits;
- elimination of obstacles on the way to meeting one’s own needs;
- resolution of intrapersonal and interpersonal conflict;

– effective relaxation and stress relief.

An important issue in understanding the adolescents aggressive behavior is the study of classification characteristics. It should be noted that to date there is no unified understanding of the *classification* of types of adolescent aggression in the socio-pedagogical and psychological literature. This fact can mainly be explained by the variety of forms of aggression manifestation. In particular, it should be focused on the classification approaches proposed by A. Bass and A. Darky. The scientists distinguish 5 types of aggression that can be used most often by children of teenage age, namely:

1. Physical aggression (physical actions against someone).
2. Irritability (temperament, rudeness).
3. Verbal aggression (threats, shouting, cursing, etc.).
4. Indirect aggression, directed (gossip, malicious jokes) and undirected (shouts in the crowd, stomping, etc.).
5. Negativism (oppositional behavior) (Bass & Darky, 2013, p. 260).

It was found a rather interesting classification of children's aggressive behavior in an article authored by O. Kononko (Kononko, 2016, p. 3). Thus, the author notes that it is worth differentiating the teenagers aggressive behavior into specific types, namely:

1. Aggression-mobilization;
2. Aggression-defense;
3. Aggression-threat;
4. Aggression-violence.

Moreover, the first and second types of aggression are considered in the publication of O. Kononko (Kononko, 2016). They are considered as an effective mechanism for the child to engage his reserve capabilities in order to achieve the desired result. For example, teenagers get a real opportunity to contrast their own activity with the militant position of others, based on the use of aggression-mobilization and aggression-defense. That is why these two types (aggression-mobilization, aggression-defense) should be considered as a reaction to various

abuses from the environment and a sense of threat. The third type, aggression-threat, is used by teenagers to demonstrate their readiness to fight back. It was found that vivid examples of aggression-threats are the use of belligerent gestures and threatening facial expressions. Only the last type, aggression-violence, involves the direct use of open aggressive behavior by adolescents to achieve the goal.

Thus, all the above types of aggression should be taken into account by parents, teachers, psychologists and adults. In order to establish effective interaction with teenagers, “aggression is easier to prevent than to correct aggressive behavior later” (Zavatska, 2008, p. 56).

Our own experience and the generalization of the scientific literature (Biutner, 1991; Zavrazhets, 1993; Nereta, 2015; Rumiantseva, 1992; Fromm, 1999; Furmanov, 1996; Chupliak, 2018) gave grounds for distinguishing such types of adolescents aggressive behavior:

- emotional and psychological (ridicule, humiliation, intimidation with the help of offensive jokes; involves ignoring and isolation from the peer group, undermining the sense of self-worth);
- physical (use of physical force in the form of pushing, punching, beating; involves gaining authority and proving superiority with the use of force);
- sexual (hints, words and actions of an intimate nature, sexual harassment; involves coercion to pornography, prostitution, intentional exposure of genitals);
- economic (theft, damage to property; involves extortion of money, food, clothes, gadgets, coercion to commit theft).

According to T. Alekseienko (Alekseienko, 2012), V. Ivanova (Ivanova, 2000), A. Kowalski (Kowalski & Robin & Limber & Susan & Agatston Patricia, 2008), O. Korabliova (Korablova, 2010; Korabliova, 2011), L. Kudriavtseva (Kudriavtseva, 2005), L. Naidonova (Naidonova, 2014), D. Olweus (Olweus, 1993a; Olweus, 1993b), N. Pavliuk (Pavliuk, 2019) and S. Peter (Smith Peter & Ananiadou, 2003), the most common *forms* of teenagers aggressive behavior from general secondary educational institutions should include:

- mobbing (negative communicative actions of a group of students or a team, which are directed against an individual teenager. It occurs over a long period of time with the aim of weakening his position in a team or group);

- bullying (intimidation, physical or mental terror. It which includes quite different actions from children's taunts to serious physical abuse. It can sometimes have fatal consequences);

- hazing (bullying, mistreatment or humiliation of a newcomer in the team);

- cyberbullying (harassment and virtual terror based on the use of modern means of communication (social networks, e-mail) and electronic equipment (usually a cellphone)).

N. Dancanson (Dancanson, 1999) and R. Sikalenko (Sikalenko & Bereznichenko & Biletska, 2017) add other forms to the above mentioned list, namely:

- sexting (sending through modern means of communication messages that have a sexual content (videos, photos, audio recordings));

- cyber mobbing (deliberate insults, threats, deformations using modern means of communication, which last for a considerable period of time);

- trolling (gross violation of network etiquette, based on the posting of various provocations on the Internet to provoke conflicts, flames, edits);

- elfing (targeted and hypocritical praise, which can lead to emotional breakdowns);

- virtual harassment (exhausting attacks, offensive messages that are systematically and purposefully repeated. They are aimed at overloading communication personal channels).

It should be noted that in the above publication, the authors (R. Sikalenko, K. Bereznichenko, V. Biletska) name the types of bullying and violence among children and adolescents. However, in order to bring our analysis to a single semantic dimension, it is considered expedient to refer them to the forms of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. In the course of the analysis, it was also established that scientists do not make a sharp

distinction between cyberbullying, cybermobbing and virtual harassment. Taking it into account, they can all be classified as a cyber terrorism.

Thus, the most complete list of forms of adolescent aggressive behavior covers the following forms: 1) mobbing, 2) bullying, 3) cyber mobbing, 4) cyber bullying, 5) hazing, 6) sexting, 7) trolling, 8) elfing, 9) virtual harassment

According to A. Tkachuk, all forms of aggressive behavior have one common feature: they are caused by attempts to control the situation. They effort to influence it for the sake of improving oneself or one's environment (Tkachuk, 2010, p. 8).

It should be emphasized that there are quite difficult issues for research. First of all, due to the diversity of scientific approaches, the study of the *theories of emergence*. Secondly, due to the the analysis of pedagogical *principles* and the *reasons* that lead to the appearance and development of adolescent aggressiveness. This fact undoubtedly actualizes the need for thorough investigations. Thus, in the general scientific context, among the spectrum of theories of the emergence of teenagers aggression, it can be singled out two main trends. It is either a biological mechanism. It is emphasized the role of neurophysiological mediators and the functional state of deep brain structures. It is also a dynamic theory of aggressive behavior is put forward. It recognizes the main mechanism of aggression as pathological personal development, especially during life crises.

It should be dwelled at the consideration and analysis of pedagogical principles. The principles that highlight aggression and characterize the adolescent aggressive behavior. According to S. Honcharenko, the teenagers aggressiveness is a consequence of bad treatment of them by adults (lack of sensitivity and respect, excessive strictness, abuse of punishments) (Honcharenko, 1997, p. 15). Often, adults themselves provoke teenagers to aggressive acts with their incompetent and unprofessional actions. S. Beliaieva's textbook (Beliaieva, 2013, p. 14-18) contains a list of such actions. It is presented our own generalization and analysis of such actions in the table 1.4.

Table 1.4

Actions of adults that provoke adolescent aggression

(according to S. Beliaieva)

Name of the action	Examples of actions used by adults	Brief characteristics and consequences of the action
Commands, orders	“Shut up”, “Stop it immediately”, “What did I say?”, “So that I don’t hear this again”, “Stop it, because you will get it”	A teenager feels disrespected, there is a feeling of fear, helplessness, loneliness; in response, there is resentment, stubbornness, grumbling on the part of the teenager
Ignoring, sympathy only in words	“Don’t pay attention”, “I sympathize with you...”, “Calm down”, “No time for you now”, “Leave me alone”	The adolescent feels contempt for his concerns, rejection or belittling of his suffering, which causes resistance
Warnings, cautions, threats	“If you don’t stop, I’ll leave”, “It will happen again - I’ll take the belt”, “I’ll hit you now”, “Look, it will get worse”	When such actions are frequent, teenagers get used to them and stop reacting to them, adults in response begin to apply physical punishment
Moralizing, teaching	“You must behave the right way”, “You must respect adults”, “I feed you, so listen to me and do as I say”	From such actions, teenagers feel the pressure of external authority and guilt; teenagers are not inclined to listen to the advice and tips of adults, as a result – they protest
Constant advice, trying to solve everything for a teenager	“In my opinion, we should ...”, “I would be in your place ...”, “I know better how to do it”, “Do it differently”, “I have been in this situation, so I know”	There is an attack on adolescent independence; it is infringed the desire to make independent decisions; such actions destroy the teenagers desire to tell adults about their problems
Proofs, notations, lectures	“You should know that ...”, “You are already an adult, therefore it is necessary ...”, “I should not have trusted you with this matter”, “How many times have I told you”, “You are always disobedient”	Such actions cause active defense or attack in teenagers; they may be in denial, become bitter or bored, feel depressed and frustrated, and develop low self-esteem
Insults, ridicule	“Crybaby”, “You’re just a blockhead (idiot)”, “What a	Such actions push teenagers to defensive reactions and expressions

	lazy person, you are (lazy)", "There is no worse child in the world"	such as: "Himself like that", "So I will continue to do so"; there are caused anger and resentment
Questioning, investigation, guesswork	"What finally happened", "I still find out the truth", "Why are you silent", "Come on, tell the truth faster", "I demand that you tell everything"	In response to such actions, a teenager defends himself, so you can purposefully deceive or stop communicating in order not to expose yourself to even greater trouble.

As B. Bim-Bad proves, from a pedagogical point of view, adolescent aggressive behavior can often be the result of such life events as: the birth of a new child in the family or the divorce of parents. Moreover, hostility on the part of adults contributes to strengthening the manifestations of teenagers aggression. "Consolidation of aggressive behavior occurs under the influence of unfavorable external conditions: authoritarian upbringing, antisocial upbringing, deformation of family values in society and the family. Also it is a result of uncritical perception of movies and video films in which aggressive behavior of characters is considered as an example of courage and strength" (Pedagogical encyclopedic dictionary, 2003, p. 11).

Studying the main reasons that underlie its manifestation is perhaps the most important *aspect* of studying adolescent aggression. In this context, it is considered expedient to focus due attention on the study and analysis of the main causes of teenagers aggression. First of all, it was emphasized the fact that the theoretical, methodological and practical aspects that highlight the causes of adolescent aggression were the focus of attention of Ukrainian scientists (I. Haidamashko (Haidamashko, 2008a), S. Hachkalo (Hachkalo, 2013), T. Iliashenko (Iliashenko, 2019), T. Kukurudza (Kukurudza, 2014), R. Okhrimchuk (Okhrimchuk, 2003a), N. Tataryn (Tataryn, 2007). Their findings were taken into account. They were used as the basis of our own logical generalizations and conclusions regarding the main causes of adolescent aggressive behavior.

In the context of the study of the reasons for the growth of aggression in the adolescent environment, it is considered the valid views declared in the dissertation

research of V. Oliinyk (Oliinyk, 2017). In particular, the author focuses attention on the list of these reasons and names the following: “the general economic, political, moral and spiritual decline of Ukrainian society; an increase in the number of dysfunctional families with a negative microclimate, devaluation of family norms, values and traditions; free uncontrolled propaganda in mass media of violent acts or manifestations of cruelty in behavior; regular opening of computer, game and Internet rooms, in which students can easily hide from real life in virtuality, feeling like invincible heroes of brutal scenes of violence or murder” (Oliinyk, 2017, p. 23).

It is presented a generalized own vision of the main individual and psychological factors that are the basis of the main reasons for the teenager aggressive behavior manifestation in the table 1.5,.

Table 1.5

Individual and psychological factors that provoke teenagers aggressive behavior

Spheres of adolescent personality	Individual and psychological factors
Motivational and valuable	The pursuit of maximum satisfaction of needs; interest; high need to seek thrills; gap between the formed level of harassment and the possibility of their implementation without aggressive actions
Emotional	The desire for bright aggressive experiences; low tolerance in communication with peers and younger people; unformed sense of attachment; anxious and distrustful character traits; frequent and prolonged stay in depression and stressful situations; boredom and inability to occupy your free time
Spiritual	Problems with self-determination; inability to appreciate spiritual values; the superiority of material goods over spiritual goods
The sphere of “self-concept”	Low self-esteem; a low level of self-esteem, which there is a desire to significantly raise thanks to aggressive actions; formed “inferiority complex”
Cognitive	Low intellectual level and inability to raise it; the problem of inability to satisfy interests

Conative (behavioral)	Lack of self-control over one's own behavior; inability to establish non-conflict interpersonal communication; excessive criticality of others and excessive demands; inability to make decisions independently; tendency to risky behavior; a formed habit of avoiding solving life's difficulties and shifting the blame for one's own problems onto others
-----------------------	---

According to T. Rumiantseva's article where there is provided more specific spectrum of the main reasons underlying the emergence of adolescent aggression (Rumiantseva, 1992). Thus, according to the author's position, the development of teenagers aggressive behavior is a complex process. Many factors are involved in this process. Also quite a variety of reasons appear during it. However, mainly aggressiveness is determined by the influence of three factors: family; peers and surrounding social environment; media influence. According to T. Rumiantseva, children learn aggressive behavior, both with the help of direct reinforcements and by observing aggressive actions. In particular, in trying to stop negative relationships between their children, parents may inadvertently encourage aggressive behavior that they want their children to get rid of. "Parents who apply extremely harsh punishments, as well as those who do not control their children's activities, may find that their children are aggressive and disobedient" (Rumiantseva, 1992, p. 35). V. Astakhova and A. Sydorenko declare a similar opinion (Glossary of modern education, 1998, p. 8). Thus, scientists focus on the fact that parents' emotional coldness or excessive strictness often lead to the accumulation of internal mental tension in teenagers, who seek to express it through aggressive behavior. V. Kremen proves that "a high degree of detection of aggressive actions and their frequency characterize children from families with "cruel treatment" and openly aggressive instructions such as: "better hit first, than you'll be hit", "hit so that everyone is afraid" (Encyclopedia of Education, 2008, p. 11).

The scientific works of Ukrainian specialists S. Haievska (Haievska, 2013) and T. Fedorchenko (Fedorchenko, 2012) showed that special relationships

between family members are characteristic of families where aggressive teenagers are raised. Such trends are described by I. Furmanov (Furmanov, 1996) as a “cycle of violence”. In particular, the author, on the basis of psychological experiments, proves that children tend to reproduce the types of relationships that their own parents “practice” in relation to each other. For example, choosing methods of clarifying relations with brothers and sisters, teenagers copy conflict resolution tactics directly from their parents. That is, when children grow up and get married, they use “rehearsed” methods of conflict resolution. They close the cycle, passing them on to their children, with the help of creating a characteristic style of discipline. Similar trends are observed within the personality itself (spiral principle). It was established that the cruel treatment of a child in his family not only increases the aggressive behavior in relations with peers. It also significantly “contributes to the development of a tendency to violence at a more mature age, turning physical aggression into a lifestyle of an individual” (Furmanov, 1996, p. 192).

When studying the characteristics of adolescent aggression, it is necessary to take into account the fact that the teenager grows up in a family. It is the main factor of socialization. Such families is the main source of “living examples” of aggressive behavior for most teenagers. Thus, scientists (Bandura & Walters, 1999; Morozov & Morozova, 2000; Moskalenko, 2005; Human psychology from birth to death, 2002) prove that the basis for the development and consolidation of adolescent aggressive behavior should be found in the way parents educate their children in the first years of life. It should be also analysed the later periods, including adolescence. Thus, psychological studies have shown that teenagers aggressive and non-aggressive behavior has a different degree of attachment to parents and closeness with them. In particular, it was found that “in non-aggressive teenagers, identification with their own parents is more pronounced than in aggressive ones” (Psychology of a person from birth to death, 2002, p. 385).

In our view, the formation of aggressive behavior is influenced by the degree of cohesion that exists in each family. It also depends on the degree of closeness

between parents and child. It also depends on the nature of relationships between brothers and sisters, and the style of family leadership. In the publications of scientists (Haievska, 2013; Fedorchenko, 2012; Technology for training teachers to prevent violence and aggression in the family: methodological recommendations, 2011) attention is focused on the fact that children who are brought up in families where destructive conflicts prevail, a disorder is observed relations between parents. Also children, whose parents are alienated and cold, show a greater tendency to aggression. Teenagers from such families quite often try to solve their problems with the help of aggressive behavior. They do that to satisfy their own needs or ambitions. Appealing to the scientific views of K. Vorobiova (Vorobiova, 2008), it was established that children's aggressiveness should be considered as a consequence of destructive family upbringing.

In the course of studying this issue, it was found that the main family factors of teenagers aggressive behavior (Social pedagogy: a small encyclopedia, 2008; Poltavets & Pervyi & Zhabokrytskyi, 1998; Dictionary of social pedagogy, 2002; Social work, 2002) include such a spectrum as:

- ignoring the child's interests and failing to provide for the child's basic needs;
- child abuse (intimidation, physical punishment, threats, dominance of negative evaluations, rudeness, cult of power in the family, unreasonable prohibitions and restrictions);
- chronic conflicts in families;
- physical loss or acute injury (death of one of the parents, illness, divorce, violence);
- weakness of parents (helpless mother or father who systematically shirks responsibility);
- failure of parents to protect themselves or the child;
- lack of demandingness, indulgence of parents to the child regarding the fulfillment of his wishes and demands;

- inconsistency and inconsistency of parents' (mother's and father's) requirements regarding educational influences;
- hyperopia, which involves an excessive amount of instructions and advice, as well as anxiety and excessive attention;
- personal qualities of parents (irritability, cruelty, mental illness);
- poor living conditions that do not give the child personal space and the opportunity to be alone;
- boredom, idleness of free time and inability to effectively organize it directly in the family circle.

It is worth emphasizing the fact that teenagers get information about aggression also from communication with their peers. That is, the social environment of peers in which a child lives can also be a significant reason for the development of adolescent aggressive behavior. In particular, teenagers learn to behave aggressively by observing the behavior of their peers (classmates or neighbors of the same age on the street). P. Blozva (Blozva, 2011), L. Kotsiuba (Kotsiuba, 2011), V. Lykova (Lykova, 2006) and A. Liovochkina (Liovochkina, 2007) declare this position in their studies. A teenager does not become aggressive in one moment. Therefore, very often peers who join formal and informal groups and associations can provoke aggression with their incompetent actions.

According to O. Drozdov and M. Skok (Drozdov & Skok, 2009) a significant factor in aggressive behavior is an peer group influence. Psychologists (Drozdov & Skok, 2009; Khimik, 2007) have proven the existence of specific social-psychological mechanisms that act on a teenager in various youth and children's formal and informal groups. It causes an increase in his ability to display aggressive behavior during communication. The most important mechanisms include "social facilitation (intensification of dominant reactions in the presence of others), conformity (change in behavior with unchanged beliefs as a result of real or imagined group pressure), deindividuation (loss of self-awareness in group situations that ensure autonomy and do not focus on individual)" (Drozdov & Skok, 2009, p. 63). That is, teenage groups have certain rituals. They have to be

reinforced by aggressive actions quite often. Therefore, the leader of the group and ordinary members show aggression. For example, the leader of the group is able to consolidate his leadership positions, with the help of aggressive actions. The outsiders can, on the basis of aggression, significantly increase their low status and strengthen their influence and even turn into a leader. It was found that aggression supported by group rituals creates a sense of security for a teenager. As an ordinary member of an informal group, strengthens belonging to the group and becomes an ideological basis for asserting one's power through the justification of aggressive behavior.

In the context of our dissertation work, it is recognized the results of the work of O. Morozov and T. Morozov (Morozov & Morozova, 2000) regarding the connection between aggressive behavior and the social status of adolescents in their peer group as interesting. In particular, it was proven that among teenagers with the highest sociometric status (emotional leaders), 48% are individuals with an above-average level of aggression. The authors also prove the existence of a relationship between the increased level of aggression and deviant and delinquent behavior.

One of the important sources that can have a significant positive impact on the emergence and development of adolescent aggression is the mass media. It was conducted numerous amount of researches using a wide variety of methods and techniques, psychologists and educators Adamska, 2014; Blyskun, 2013; Voronkevich, 2018; Iliashenko, 2019; Rudneva, 2014; Senchenko, 2005). It was found out the significant degree of media influence on learning aggressive behavior in children and adolescents. Of course, the mass media influence the teenagers aggressive behavior only under certain conditions, namely: first, the plot presented for viewing should be as realistic and interesting as possible for the teenage audience; secondly, it should be perceived and realized by children of teenage age precisely as aggression; thirdly, teenagers should make associations that the main character achieves an important goal based on aggressive actions; fourthly, identification of the spectator with the aggressor, and the potential victim

with the victim of the spectator, should take place on the basis of teenagers drawing their own parallel lines (Zavatska, 2008, p. 23-29).

For example, T. Iliashenko emphasizes that the mass media are full of images of aggression, in particular, “aggressive heroes of television films, strong, fearless, become role models. It is difficult to predict on whom and how children will test them” (Iliashenko, 2019, p. 16). V. Pylypenko and O. Volianska (Pylypenko & Volyanska, 2004) emphasized the fact that the distortion of reality in the mass media creates in teenagers a heightened sense of threat. It also creates a tendency to defend themselves, reacting aggressively to threatening events. The authors noticed that the leading trend of modern television is the “mixing” of genres. There is also a blurring of the lines between real events and fictionalized facts. In such situations, teenagers cannot independently distinguish reality from fictional facts that are broadcast in the mass media. In particular, “constant observation of of violence causes’ scenes a gradual loss of emotional sensitivity to aggression and signs of other people’s pain” (Pylypenko & Volianska, 2004, p. 20).

In the view of N. Volianiuk and H. Lozhkina, the formation of aggression using mass media has the following form: “excessive fascination with TV programs – aggressive fantasies – identification with the relevant character – learning an aggressive way of solving problems and influencing people – repeating aggressive actions – using aggression for dealing with interpersonal issues – reinforcement – aggressive habits – underdeveloped social and academic skills – frustration – excessive TV viewing – etc.” (Victimology and aggression, 2010, p. 100).

It should be emphasized that among other “technogenic factors” the formation and development of adolescent aggression is directly dependent. S. Shapkin highlights (Shapkin, 1999) the influence of computer technology. In particular, “computer-oriented teenagers show increased indicators of all types of aggression” (Drozdov & Skok, 2009, p. 65). A number of studies by scientists (Shapkin, 1999; Senchenko, 2005) confirm that the very content of computer

games plays an important role. Thus, it was experimentally proven that when teenagers play virtual wars, they experience an increase in physiological arousal and a concentration of aggressive thoughts. It is a proven fact that adolescent schoolchildren who prefer virtual games that have elements of violence can be observed to increase aggressiveness. Now there is direct experimental evidence that young people who played the game “Doom-2” (of the “roamer-shooter” type) “increased aggressive thought associations by 50%” (Drozdov & Skok, 2009, p. 66).

In the context of elucidating the causes of teenagers aggressive behavior, the following studies should be analysed. It is considered the studies devoted to highlighting the influence of their *character* traits on the level of aggressive behavior and aggressive acts to be quite relevant. For example, scientists (Moskalenko, 2005; Human psychology from birth to death, 2002) single out such character traits that, under favorable circumstances, can be responsible for a teenager’s readiness to display aggressive behavior. These character traits include: vindictiveness, intolerance, suspiciousness, hot temper, aggressiveness (imposing one’s will, point of view), intransigence, uncompromisingness. In particular, it has been proven that aggressiveness is associated with a tendency to aggressive behavior. That is, the greater the aggressiveness, the greater the aggressive behavior. For example, a component of aggressiveness such as “vindictiveness” (thirst for revenge) has the most connections with the tendency to teenagers aggressive behavior.

Appealing to the work of specialists (Morozov & Morozova, 2000; Rean, 1996), it was established that there is a direct and rather close relationship between excitability and the person’s aggression manifestation. Moreover, aggressive actions are directly correlated with verbal aggression, irritability. It leads to spontaneous aggression manifestations. It was also found out the existence of a close connection between demonstrativeness and aggression. In particular, it was established that demonstrativeness is positively correlated with verbal aggression,

irritability, and spontaneous aggression. So, as it can be seen, there is a close relationship and there is a cyclical interdependence.

In the work of A. Rean (Rean, 1996), it was shown that verbal aggression is correlated with various aspects of adolescents' self-esteem. In particular, as scientists prove, the level of verbal aggression manifestation is higher in those teenagers who are characterized by a high self-esteem of leadership ability. The authors proved that verbal aggression is primarily related to the level of self-esteem of one's own independence. It is also related to autonomy. And it is also dependent on self-esteem of intelligence. That is, the highest probability of verbal aggression is primarily associated with high self-esteem of the individual. This fact is especially important for such a teenager, who has an idea of himself as a highly autonomous, independent individual. Such person, who has a pronounced ability for leadership and, according to the teenager himself, has a high level of intelligence. It also found confirmation of this opinion in the study of T. Iliashenko (Iliashenko, 2006). It is indicated that overestimated self-esteem involves idealization of oneself. It is also based on an exaggerated idea of one's capabilities and rights. Thus, the author proved that systematically "enduring failures, a child with inflated self-esteem "closes his eyes" to their true causes. He tries to find "culprits" among the surrounding people and circumstances" (Iliashenko, 2006, p. 10). As a result, a state of alertness, hostility, and suspicion arises, as well as a feeling of unfair treatment by others. In response, the teenager uses an explosion of aggression. It is subjectively evaluated as the most effective defense against his direct offenders.

It is considered to be informative the study of the causes of the of adolescent aggression manifestation, the studies of scientists (Biutner, 1991; Rean & Trofymova, 1999). In particular, the authors established the fact of a close relationship with the fact that more aggressive teenagers have extremely strong self-esteem – either very high or very low.

In the study of T. Chervonna, attention is focused on such a reason for the excessive of adolescents aggressive behavior manifestation as the state of

development of self-awareness and self-criticism. Thus, the author notes that “the intense development of self-awareness and self-criticism lead to the fact that a child in adolescence finds contradictions not only in the environment. He also finds it in his “self” (Diagnosis and correction of aggressiveness in children, 2014, p. 88). In particular, interesting statistics are given, namely:

- a 10-11-year-old teenager has a very critical attitude towards himself; for example, 34% of boys and 26% of girls give themselves negative characteristics; they are dominated by physical aggression;

- a 12-13-year-old teenager has a situationally negative attitude towards himself; the main expression of aggression is negativism. It is observed an intense manifestation of physical and verbal aggression, while the manifestation of indirect aggression weakens;

- a 14-15-year-old teenager compares his personal forms of behavior with the norms adopted in reference groups; the leading place is occupied by verbal aggression (Diagnosis and correction of aggressiveness in children, 2014, p. 89).

Characterizing the aggressive behavior of children and adolescents, V. Kremen (Encyclopedia of Education, 2008, p. 10-11), it is necessary to take into account a number of both external and internal factors to understand the motivational basis of children aggressive behavior. The author emphasizes that aggression can be a protective reaction of a child. It can be also a result of an affect, or even a maliciously planned act. Therefore, a specialist who is engaged in collection work with aggressive teenagers should take into account what kind of aggression he is dealing with at the moment.

In conclusion, it should be noted that many practitioners working with adolescent children consider behavioral disorders as the teenager’s inability to create effective mechanisms for overcoming difficulties in his life. So he avoids conflict-free problem solving and uses aggressive behavior. Aggressive teenagers have to isolate themselves from peers. They also want to actively fight with them. It can seriously affects the process of development and socialization. It can also provoke serious psychopathies and neuroses. Thus, referring to the above scientific

positions and facts. It can be noted that an aggressive child brings a lot of problems not only to others, but also to himself.

In this context, it is believed that it is advisable to devote much more time to the issues of practical work with the category of teenagers who have an increased level of aggressiveness. The focus should be also paid on the optimization of preventive and corrective activities in general secondary educational institutions. The questions related to theoretical, methodical and practical aspects of prevention and correction will be analysed in the second chapter of the dissertation.

Conclusions to the first chapter

1. Based on the generalization of psychological and pedagogical approaches to the interpretation of the essence of “aggression” as a scientific definition. It was found that there is a wide range of ambiguous and multi-vector definitions. Such diversity is related to the specific worldviews of the researchers themselves and the goal being realized. It is generally accepted that the understanding of aggression is directly accumulated through the idea of intentionally causing harm to another subject. In the social plane, aggression is considered as an acquired quality and a product of socialization. It is based on biological adaptive mechanisms. There were analyzed the purpose and nature characterization of aggression. There were established the main approaches to the classification of its functions and types. There were investigated its main manifestations and forms. There were considered the main psychological and pedagogical reasons for its occurrence.

2. It was analyzed the scientific definition of “aggressiveness” in the philosophical, pedagogical, psychological, conflictological and social planes. Based on the generalization of scientific views, aggressiveness is defined as a multifaceted socio-psychological phenomenon. It is a moral-psychological trait of character. It is a form of behavior, a way of self-expression, characterized by a lack of compassion, humanism and tolerance. It involves a violation of social norms

and values that are accepted in society in in general and a specific social group in particular.

From a general scientific point of view, aggressiveness is a sign of an individual's internal emotional distress, and the degree of aggressiveness is assessed by a specific society. There were analyzed scientific theories (psychoenergetic, frustration, social learning theory). They explain the emergence of aggressiveness in different ways. Semantic psychological-pedagogical analysis made it possible to single out the characteristic signs of aggressiveness and the conditions of its occurrence.

3. In the study, aggressive behavior is considered as a system of individual reactions to adverse, both physically and psychologically, life situations of a stressful, frustrating, and conflict-critical orientation. With the help of aggressive behavior, a person asserts his identity and human dignity. Human solves important personal or social problems, increases self-esteem and the level of harassment, protects his rights and freedoms. He also maintains or strengthens control over his environment. In the general scientific context, aggressive behavior is one of the main ways of solving problems related to the preservation of individuality and identity. It is connected with the protection of a sense of personal worth, establishing self-esteem, adequate comparison of the level of requirements. As well as, it is associated with strengthening control over the social environment important for the individual. There were analyzed manifestations and types of aggressive behavior. There were considered the main causes and factors contributing to the emergence of aggressive behavior.

4. Adolescent aggression is understood as motivated destructive behavior that contradicts generally accepted social norms. It is a direct reflection of the child's internal discomfort. It shows the inability to respond adequately to events. It is also directed at harming others. It was found that adolescent aggression has both positive and negative meanings. There are identified signs of adolescent aggression. It was established that adolescent aggression has specific features, namely: it has a pronounced demonstrative character; acts as a result of a personal

crisis; characterized by the appearance of various types of deviations; often manifests spontaneously both for the teenager himself and for his environment. Aggressive teenagers have general individual psychological characteristics and individual traits. There are observed the pronounced gender differences in the aggressive actions manifestation. There are determined the main motives of teenagers aggressive behavior. There are also analyzed the approaches of scientists to the classification of types, forms of aggression which are the most common in adolescence.

5. By systematizing and summarizing scientific information, the most important reasons for the manifestation of aggression in adolescence. Thus, in the psychological and pedagogical context, the most important reasons include the negative effects of three factors: the family (cohesion and level of conflict, the degree of closeness between parents and children, the nature of relationships between brothers and sisters, the style of family leadership); peers and the surrounding environment (copying the behavior of peers, social status in the group); mass media and computer technologies (systematic viewing of scenes of violence causes a gradual loss of emotional sensitivity to aggression and signs of other people's pain; virtual computer wars). It was found that factors such as: character traits (excitability, demonstrativeness, irritability, inflated self-esteem) have a positive effect on increasing the level of adolescent aggression; the level of self-awareness and the development of self-criticism.

The materials of the first chapter of the dissertation were published in the author's scientific works:

Bihun, N., Pashko, T., Danchuk, Y., Kryvonis, T., Sami, S., & Ivanikiv, N. (2022). Neuropsychological and Personality Development of Adolescents with Depressive Disorders. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 13(2), 191-210. DOI <https://doi.org/10.18662/brain/13.2/339>;

Сеага, Семі. (2021). Зміст і особливості підліткової агресії та характеристика причин її розвитку. *Педагогіка формування творчої*

особистості у вищій і загальноосвітній школах. Збірник наукових праць..
N 78. 125–129. DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.78.21>;

Siagha, Sami. (2021). Основні проєкції дослідження агресивної поведінки як соціально-психолого-педагогічного явища. *Трансформаційні процеси в підготовці сучасного медичного та фармацевтичного працівника: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. internet-конференції з міжнар. участю (Рівне, 26-27 березня 2021 р.) / редкол. : Р.О. Сабадишин та ін. Рівне: КЗВО «Рівненська медична академія». 108–111.*

CHAPTER 2

PRACTICAL WAYS OF ORGANIZING THE PREVENTION AND CORRECTION OF ADOLESCENTS AGGRESSIVE BEHAVIOR IN GENERAL SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS

2.1. Organization of socio-pedagogical prevention and correction of teenagers aggressive behavior of in general secondary educational institutions

Considering the increase in violence and aggression in the adolescent environment, it is advisable to work purposefully with this type of destructive behavior. For example, there were evidenced the experimental studies of psychologists (Liovochkina, 2007; Matiash-Zaiats, 2005; Moldovanova, 2013) and teachers (Haidamashko, 2013; Sergeieva, 2016; Khozratkulova, 2003). Today's teenagers are significantly more aggressive than their peers who lived in the 30s–40 years ago. In this context, there are both objective and subjective factors (deficiencies in family upbringing, miscalculations in school education, negative examples in the mass media, unorganized leisure time, low attention of social workers, practical psychologists, social pedagogues, lack of preventive measures on the part of police officers etc.). It explains the reasons for the growing aggressiveness of minors. Taking into account the given arguments, it is extremely important to carry out a thorough analysis of the theoretical, methodical and practical aspects of the of preventive and corrective activities organization with this category of teenagers from general secondary educational institutions.

It should be noted that the high level of aggression among the teenage audience caused an increase in juvenile delinquency. It also caused a decrease in the quality of interpersonal communication. And it also reduced the effectiveness of the process of socialization of the individual within the general secondary educational institutions. In this context, an important role is played by early prevention of aggressive behavior and its correction. As evidenced by the scientific work of V. Korneshchuk and M. Voloshenko, “in adolescence, behavior becomes

an external expression of the child's inner world, the entire system of his life guidelines, values, and ideals" (Korneshchuk & Voloshenko, 2015, p. 15). It is obvious that in order to reduce the negative consequences of aggressive behavior, it is necessary to positively influence the prevention and correction process organization.

First of all, it should be considered what scientists put into the essence of the scientific definition of "*prevention*". Thus, according to A. Kapska, prevention involves "a complex of preventive measures, which are carried out by organizing publicly available medical-psychological and socio-pedagogical support" (Social pedagogy, 2006, p. 189). A similar position is expressed by O. Bezpalko, who characterizes prevention as a type of socio-pedagogical activity. It is "a complex of economic, political, legal, medical, psychological and pedagogical measures aimed at prevention, limitation, localization of negative phenomena in the social environment" (Bezpalko, 2006, p. 72).

In particular, on the basis of the analysis and systematization of the statements presented in reference publications (Handbook of the social teacher / practical psychologist, 2002; Prykhodko & Yurchenko, 2012; Psychology of personality, 2001; Social pedagogy: dictionary-reference, 2009; Social terminology, 2007) it was established some ideas. The prevention is an active progressive process that includes a complex of social, educational, and medical-psychological measures. They prevent the negative phenomena development. They are also aimed at creating appropriate conditions for the formation of personality qualities that support well-being. In other words, prevention is a two-way, interconnected process. On the one hand, it is the creation of optimal conditions that contribute to the elimination of negative influences from the immediate environment. And on the other hand, it is the development of the existential sphere in aggressive teenagers, which is based on the formation of a reflexive position.

In our view, *prevention is scientifically based and, most importantly, timely actions. They are directly aimed at preventing possible physical, psychological or sociocultural collisions in certain individuals of risk groups.* In the dissertation

research, we fully share the views of L. Kotsiuba (Kotsiuba, 2010), V. Orzhekhovska (Orzhekhovska & Pylypenko, 2005), I. Parfanovych (Parfanovych, 2009a; Parfanovych, 2009b) and S. Pashchenko (Pashchenko, 2010) in the volume, that the effectiveness of prevention, first of all, depends on high-quality diagnostics.

In this case, the dissertation is about *socio-pedagogical prevention of teenagers aggressive behavior* which is organized in general secondary educational institutions. Thus, in the interpretation of Yu. Pototska and O. Zaikina, such prevention involves “progressive efforts aimed at preventing social problems, life crises, overcoming already existing difficulties of the schoolchild” (Pototska & Zaikina, 2017, p. 46). Moreover, the authors emphasize that the implementation of socio-pedagogical prevention should not be a short-term company. They mention that it should be a purposeful pedagogical process. It should be carried out systematically with the aim of acquiring thorough knowledge of the specific adolescent about negative phenomena and events caused by his aggressive behavior.

Socio-pedagogical prevention of aggression is considered “as a set of educational and preventive measures carried out in society in general and educational institutions. In particular, these activities are aimed at preventing or neutralizing factors of aggression, forming in adolescents the skills and abilities of constructive interaction and communication. They are also aimed at forming tolerant behavior, creating an atmosphere of mutual respect, trust and conditions for their successful socialization” (Theory and practice of preventive work with children prone to deviant behavior: Ukrainian and international experience, 2018, p. 240). In particular, in this specific case, socio-pedagogical preventive activities are mainly aimed at identifying, diagnosing and correcting the adolescent’s behavior of who have an increased level of aggression.

That is, the socio-pedagogical *prevention of aggressive behavior will be understood as an interconnected and integral two-way process. This process includes, on the one hand, the creation of optimal conditions that contribute to the*

elimination of the desocializing effects of aggressive behavior. On the other hand, it covers the development of the adolescent's personal sphere, the formation of his non-aggressive position during interpersonal interaction. At the heart of preventive activities is a purposeful approach to the justification and implementation of a practical set of measures. These measures which will allow obtaining the best result.

From a psychological-pedagogical point of view (Palchevskiy, 2005; Social pedagogy, 2013; Kliots & Nosok & Shuhay & Zavadska, 2009a), social-pedagogical prevention of adolescents aggressive behavior in the educational environment is based on the use of two main *strategies* in practical activities by social pedagogues and practical psychologists:

- the first – negatively oriented prevention, which involves the implementation of preventive measures within the framework of a problem-oriented approach; the main emphasis in negative prevention is on the negative consequences of aggressive actions and deeds; the main efforts are focused on reducing the influence of the factors of manifestation of aggression.

- the second – positive prevention, which involves raising a socially active teenager who is able to cope with his own psychological difficulties and life problems, which does not require the use of aggressive actions; the main efforts are focused on strengthening the protective factors of the teenager himself and forming an active life position in relation to the school of aggression both for the teenager himself and his environment.

It is considered in the research the second strategy as a priority for implementation in general secondary educational institutions during the preventive activities organization with teenagers who have a high level of aggression.

In the course of the study, it was established that all social and pedagogical preventive interventions in general secondary educational institutions, which concern aggressive teenagers, are divided into *primary, secondary and tertiary* (Fedorchenko, 2011, p. 71-72). Primary socio-pedagogical prevention of aggressive behavior is understood as a set of practical measures that are

informative and explanatory in nature. Those measures that are mainly aimed at raising the teenagers awareness and forming the appropriate personal qualities in them.

According to the educational and methodological publications (Kholkovska, 2007; Shevtsiv, 2012; Stopping school violence, 2003), it was found that primary prevention is the most widespread. Its contingent includes the total number of teenagers with the aim of forming an active lifestyle in them. The adolescents who are aimed at countering aggressive behavior, reducing the number of people who have biological, psychological and social factors related to the aggression manifestation, developing immunity to aggressive behavior. Primary prevention is the most effective. It is directly aimed at significantly reducing the number of persons who can show aggressive actions. The efforts of primary socio-pedagogical prevention change some developing forms of behavior to others. They are aimed not so much at preventing aggression, but at forming a “healthy climate” in the team. They are also aimed at resolving conflicts without using aggressive behavior. The main tasks of primary socio-pedagogical prevention of adolescent aggression in general secondary educational institutions include:

- increasing the effectiveness of constructive behavioral strategies used by the teenager;
- increasing the potential of personal and environmental resources (forming a positive and stable self-concept, increasing the effectiveness of interpersonal communication, developing internal control of one’s own behavior, empathy, tolerance). They must be actively mastered by teenager.

The main ways of implementing the tasks of primary socio-pedagogical prevention of aggressive behavior in the environment of educational institutions are: awareness, development and training of practical skills to cope with demands and manage one’s behavior. As well as, it is aimed at providing adolescents with psychological and socio-pedagogical support from qualified specialists. It is believed that the primary socio-pedagogical prevention tasks should be carried out

by specialists trained in the field of prevention who work in an educational institution. They mainly include practical psychologists and social pedagogues.

It should be dwelled on a brief description of the content of the secondary socio-pedagogical prevention of adolescents aggressive behavior. It is carried out in general secondary educational institutions. In particular, it should be emphasized that secondary prevention is aimed at significantly limiting negative phenomena related to aggressive behavior manifestations. Thus, the secondary socio-pedagogical aggression prevention in the teenagers actions and deeds includes some measures. It includes both, socio-psychological and medical measures of a non-specific nature. Its main subjects are those aggressive adolescents who belong to the risk group (showing addictive behavior, running away from school and home, neglected adolescents. As well as adolescents who show other forms of antisocial or deviant behavior). Secondary socio-pedagogical prevention is mass in its focus. But it also remains individual for a particular teenager.

Measures carried out within the framework of secondary socio-pedagogical prevention lead to a decrease the number of aggressive teenagers and a decrease of aggression manifestations. In our view, its main goal is to change teenager maladaptive behavior with a high level of aggression into an adaptive form. The main tasks of secondary socio-pedagogical prevention of adolescent aggression of general secondary educational institutions include:

- development of active strategies of non-conflict behavior;
- increasing the potential of personal and environmental resources;
- creation of various preventive programs aimed at improving relations in the classroom where an aggressive teenager studies;
- purposeful work on the development and implementation of special support programs, assistance in establishing the activities of anonymous communities. As well as, it includes the creation of special social and psychological support groups and medical and psychological centers.

It is emphasized that the implementation of secondary socio-pedagogical prevention should be carried out by specially trained professionals. These specialist

include, practical psychologists and social pedagogues, also psychotherapists working in special medical institutions. Therefore, it cannot be stated that secondary socio-pedagogical prevention can be effectively implemented only on the basis of educational institutions.

Tertiary socio-pedagogical prevention of teenagers aggressive behavior is mainly medical and social oriented. It refers to a specific case – that is, it is individual. In the psychological and pedagogical plane, it is aimed at preventing the transition of aggression to a more severe form. Its main purpose is to prevent such negative consequences. Such consequences that are manifested in the form of persistent maladjustment, deviation or delinquency. That is, tertiary socio-pedagogical prevention is aimed at restoring personal and social status. As well as, it is aimed at preventing relapses of antisocial aggressive behavior. Its main goal is to maximize the period of remissions, when the teenager independently refrains from aggressive actions. It should be noted that the implementation of tertiary socio-pedagogical prevention requires narrowly qualified specialists – psychotherapists, psychologists. Therefore it is not carried out in general educational institutions.

Socio-pedagogical preventive activities in the educational environment of general secondary educational institutions can take place in two cases: when negative phenomena are in their infancy; when such phenomena have not yet taken place, but there is a possibility of their occurrence. That is, the main task of such activity is to make a timely “diagnosis”. This is most important from a practical point of view, as it allows you to determine the appropriate measures of preventive influence on a teenager who has an increased level of aggressive behavior.

It should be briefly considered what scientists invest in the understanding of the scientific definition of “*correction*”. Thus, the textbook on social pedagogy states that correction is “a system of social and pedagogical measures aimed at correcting (partial or complete) the process and result of a child’s social development and upbringing. It involves the purposeful use of household and environmental conditions. It also engages a set of educational measures aimed at

overcoming certain deviations in children. These deviations are reflected in their social status, behavior and opportunities for self-realization in the life environment” (Zhyhailo, 2007, p. 146).

It is considered in the dissertation study the scientific definition of *correction* as the stimulation and correction of adolescents aggressive behavioral reactions by organizing some activities. These activities where stimulation is aimed at activating positive qualities, forming positive value orientations, and creating positive emotional relationships in the micro-society. Corrective actions used in work with aggressive teenagers in general secondary educational institutions must be aimed at changing their attitude to what is happening to them.

In our understanding, the *socio-pedagogical correction* of teenagers aggressive behavior should mainly be aimed at *patience developing*. *It should be also aimed at understanding the ability to see the positive and rely on it. As well as, it should be aimed at changing the leading motives*. Aggressive teenagers must change positions, interests and values during correctional activities. It has been found that the main *goal* of socio-pedagogical correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions is to change their personal position. It should be changed on the basis of cementing socially useful interests and moral values in their minds. As well as the formation of their internal conscious desire for useful activities and self-organization leisure without the use of aggressive actions.

The analysis of the publication by I. Kushnir (Kushnir, 2009) allows to claim that socio-pedagogical correction of teenagers aggressive behavior will be much more effective when taking into account group and individual problems of schoolchildren. These problems must be determined on the basis of complex diagnostics. In particular, the author proves that the constructive dynamics of the social development of aggressive teenagers will be maximally effective based on the observance of psychological dominants and factors. According to I. Kushnir, it is said that special role in achieving maximum efficiency in correctional work with aggressive teenagers in general secondary educational institutions belongs to the

nature of communication with specialists. In particular, the more it is benevolent, more trusting, the better the effectiveness of corrective interaction and the more chances to reduce aggression in teenager behavior.

Prevention should be carried out *together with corrective* activities in general secondary educational institutions. We are in full solidarity with H. Khomenko (Khomenko, 2009), M. Yaroshko (Yaroshko, 2009) and N. Yaskova (Yaskova, 2016). According to their researches, the purposeful combination of socio-pedagogical prevention and correction will be an effective and integral means of *creating a positive educational environment for an aggressive teenager in general secondary educational institutions*. During such activities, it is possible to achieve the desired result by means of various forms and methods. Such results as preventing the occurrence and spread of aggressive behavior in the adolescent environment.

From a methodological point of view, socio-pedagogical prevention and correction of children's aggressive behavior is *a complex system of actions that requires the implementation of effective measures to prevent aggression*. Such activities effectiveness depends on the methods and means of work. The previously mentioned will be considered in a separate paragraph of the dissertation work. The process of socio-pedagogical prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions should have a social orientation.

It is defined in the study the preventive and corrective work regarding the teenagers aggressive behavior in general secondary educational schools as a type of socio-pedagogical work of specialists of a multidisciplinary team (social pedagogue and practical psychologist). It provides *a complex of diagnostic, pedagogical, psychological, social and corrective measures aimed at identifying and overcoming destructive aggression. It is also aimed at forming and developing the skills of constructive interaction with peers and adults in the social environment of general secondary educational institutions*.

In adolescence, educational institution becomes the main social institution of socialization. This fact is primarily due to the fact that education, upbringing and communication take place in general secondary educational institutions. According to V. Afanasieva (Afanasieva, 2010), I. Haidamashko (Haidamashko, 2014) and V. Kyrylenko (Kyrylenko, 2018) educational institutions is place where students receive general secondary education. It is the basis for the implementation of socio-pedagogical preventive and corrective influences. Such influences should be aimed at prevention and correction adolescent aggressive behavior. This approach is connected with the fact that it is the general secondary educational institutions that have highly qualified pedagogical and psychological personnel. These professional possess the necessary scientifically based technology of upbringing and socialization. Therefore, in view of the above arguments, it is believed that the school should take the leading place in the of prevention and correction organization of adolescents aggressive behavior.

However, it is worth emphasizing that form teachers and subject teachers in general secondary educational institutions experience difficulties. These difficulties are connected with preventive and corrective work organization among adolescent schoolchildren who have deviations in development and behavior. Such students who show aggressive forms of behavior. In particular, teachers quite often do not know how to establish personal touch with a student. They don't know how to establish trusting and tolerant relations with him. It is difficult for them to manage the educational situation because of a slow reaction when making decisions.

After conversations with subject teachers, it was established that they sometimes show a certain "psychological illiteracy". They do not know the age and psychological characteristics of teenagers. They also do not know the characteristics of the psychology of managing a team of high school students. They are not fully aware of the social, psychological and pedagogical problems of aggressive teenagers. In view of this, specialists who are able to cope with diagnostic tasks related to the early detection of adolescents who are in a difficult

life situation are able to solve the urgent tasks. They are able to solve prevention and correction of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions. Such teachers are prepared for individual preventive and corrective work with adolescents prone to aggression manifestations. In this case, it is about *social pedagogues* and *practical psychologists*. Professional competence and professionalism become the main postulate of their professional activity in the context of quality provision of prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. Currently, such pedagogical specialists are in high demand. They know how to work not only with “problem” teenagers, but also with socially disadvantaged families. They are also aware of how to develop special individual and collective programs for prevention and correction.

It should be emphasized that preventive and corrective work with teenagers who have a high level of aggression is a fairly important part of the professional activity of *specialists (social pedagogues, practical psychologists)*. It should be systematically and purposefully carried out in general secondary educational institutions. First of all, this is due to the fact that the teenage period is an important stage of the personal sphere development. It is considered in psychological practice to be the optimal time for prevention and correction of behavioral disorders. It is believed that the timely intervention of qualified specialists (a practical psychologist and a social pedagogue) can prevent the transition of situational aggressive behavior into a chronic form. Also it can prevent it from developing into antisocial (deviant or delinquent) behavior. Another important reason for the need for systematic and targeted socio-pedagogical preventive and corrective work with aggressive teenagers in general secondary educational institutions is that the excessive development of aggression. It leads to social maladjustment and disharmony in relationships with peers and harms the further socialization of the teenager.

Based on the above arguments, it is believed that during the organization of socio-pedagogical preventive and corrective work in general secondary educational

institutions, qualified specialists should use the most effective measures to prevent aggressive behavior or stop it. Moreover, it is important that all measures are aimed at ensuring the successful socialization of teenagers with a high level of aggressive behavior.

As it can be seen from the information presented above, there are quite a lot of theoretical materials devoted to the characteristics of preventive and corrective work with aggressive teenagers. But from a methodological point of view there are quite a lot of unsolved practical problems in this area. So, in our view, the *main reasons* for the unsatisfactory effectiveness of preventive and corrective programs in general secondary educational institutions include:

- methodological and practical inadequacy of substantiated approaches to the organization of prevention and correction of aggressive behavior of teenagers specifically in general secondary educational institutions;

- lack of the required number of tested practical techniques and methodical and practical training;

- “different readings” regarding the definition of the needs of the object of influence – the teenager;

- interdisciplinary and interdepartmental disunity, lack of clarity regarding the definition of areas of specialists competence and responsibility who work in the field of prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions.

In view of the specified range of main reasons that do not make it possible to qualitatively organize work with aggressive adolescents, information will be generalized. It will be offered our own vision regarding the *laws, structure, stages, principles and approaches* to the organization of social and pedagogical prevention and correction adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions.

Thus, based on the generalization of scientific information (Severson, 1990; Social Terminology, 2007), it was singled out three main *regularities* of the

preventive and corrective process in the field of work with aggressive teenagers in general secondary educational institutions, namely:

- the first regularity assumes the existence of a close and direct relationship between the prevention and correction processes and the “inclusion” of the teenager in this process;

- the second regularity consists in the existence of a clear interdependence of the effectiveness of preventive and collection work and the indirect nature of all organized measures;

- the third regularity is expressed depending on the effectiveness of the activity depends on the variability of its content. It is determined by the specific range of problems that teenagers have. It is also defined by the level of preparation and competence of specialists who organize preventive and corrective work.

Socio-pedagogical prevention and correction of adolescents aggressive behavior is directly related to the formation of certain personality traits and qualities that contribute to positive socialization and conflict-free interaction. It should be emphasized that socio-pedagogical prevention and correction teenagers aggressive behavior in educational institution should be carried out systematically. Practical activity with aggressive teenagers in an educational institution has the following *structure*:

- setting the problem; activity planning, organizational and methodical support; development of a strategic plan of influence on the individual and the surrounding environment;

- direct influence on personality: increase of personality resources, correction of negative personal qualities; development of qualities that increase adaptive capabilities, formation of an adequate attitude to the problem;

- monitoring of the problem, analysis of the actions’ effectiveness (Fedorchenko, 2011, p. 349).

Based on the analysis of the work of I. Haidamashko (Haidamashko, 2013, p. 77-78), it was singled out six main *stages* that will be followed during the

preventive and corrective activities' organization with aggressive teenagers in general secondary educational institutions, namely:

- the first stage involves establishing contact on the basis of creating an atmosphere of sincerity and ensuring a positive psychological microclimate;

- the second stage is based on the organization of diagnostics of the aggression level based on the use of various valid and informative diagnostic methods;

- the third stage covers the planning of pedagogical influences, based on the purposeful selection of optimal forms and methods for the prevention and correction adolescents aggressiveness. It is also based on the development of a comprehensive program of such practical activities;

- the fourth stage covers the implementation of planned practical measures. It also includes implementation of programs for the prevention and correction teenagers aggressive behavior;

- the fifth stage is based on the use of performance monitoring. It is aimed at checking the preventive and corrective actions' effectiveness;

- the sixth stage (if necessary) allows to make an adjustments to the planned preventive and corrective measures in order to improve them and increase their effectiveness.

It should be noted that a prominent place in the dissertation work is devoted to the study of the *principles* that should be used as a basis for socio-pedagogical preventive and corrective work in general secondary educational institutions. In the reference philosophical literature, the concept of “principle” (from the Latin “Principium” – basis, primary basis) means “the beginning. It is at the basis of a certain set of facts, theory, science” (Philosophical Encyclopedic Dictionary, 2002, p. 519). In other words, the principle means the starting position of any theory, teaching, science, worldview, i.e. the guiding idea, the basic rule of activity.

In the socio-pedagogical context, the principles represent a system of rules. They ensure the comprehensiveness and completeness of the accounting of the personal aspect. Therefore, it can serve as a practical guideline that allows you to

avoid the subjectivism manifestation in the process of working with aggressive teenagers (Social pedagogy: dictionary-reference, 2009). Within the framework of this study, the principles of prevention and correction adolescents aggressive behavior will be understood as the *main guiding rules. These rules ensure the completeness of information about the object of prevention or correction work. It will exclude subjectivity during the implementation of this activity in general secondary educational institutions.*

It is supported the opinion of Ukrainian scientists (Methods and technologies of social pedagogue work, 2013, p. 136), it is advisable to emphasize specific principles, when organizing preventive and corrective activities namely: durability and continuity; consistency and systematicity; addressability; timeliness; availability; integration into the educational process; complexity. This list of principles is considered to be quite complete. But it cannot be fully accepted and implemented during the of socio-pedagogical prevention and correction organization of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. Therefore, it was continued the search for a spectrum of principles. In particular, during the study of the works of E. Zmanovska (Zmanovska, 2003, p. 150-158), it was established that the author singles out a slightly different list of basic principles of organizing preventive and corrective work with aggressive teenagers, namely:

- complexity (organization at different levels of social space in an educational institution);
- targeting (accounting of age, sex, social indicators);
- minimization of negative consequences;
- personal interest and responsibility of the participants;
- orientation to the future (assessment of the consequences of behavior, actualization of positive values and goals, planning of future actions without aggression);
- reflective position (based on the adolescent's analysis of the peculiarities of his actions and deeds based on the system of values and moral guidelines);

– adequacy of self-esteem (bringing the teenager's self-esteem of himself, his actions and deeds in line with how he is evaluated by his immediate environment);

– integration of the actions of various educational institutions in the prevention and correction process of behavior (presupposes the coordinated activity of all structures in the educational institution).

As it is presented in the list, there is a rather diverse and wide range of principles that differ in their essence. It was attempted in the research to introduce methodological clarity and systematize information about the fundamental principles of activity in the field of organization of socio-pedagogical prevention and correction of adolescents aggressive behavior. It will be carried out directly in general secondary educational institutions. On the basis of the generalization of the views of scientists (Bios, 1967; Zmanovska, 2003; Social Terminology, 2007), it was identified a range of leading principles of socio-pedagogical preventive and corrective activities with aggressive teenagers. It will be used in general secondary educational institutions (Fig. 2.1) .

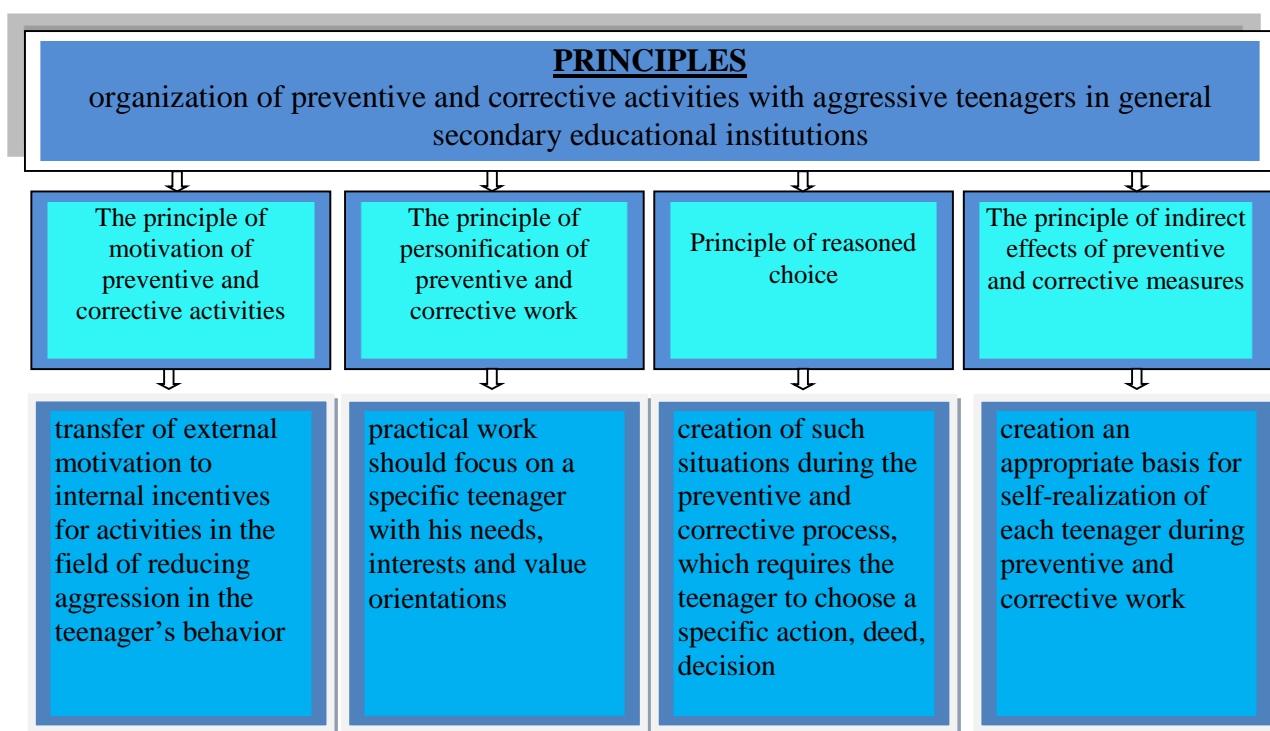

Fig. 2.1. *The connection between the principles of preventive and corrective activities with aggressive teenagers (author's summary)*

It will be provided more thorough description of the selected principles.

The *principle of motivation of preventive and corrective activities* is understood as the basis of success in practical work to reduce teenagers aggression manifestations. This principle involves the development of the child's internal motivation to participate in preventive and corrective activities. It is considered the following to be the main conditions for implementing this principle: the sequence of tasks to be solved; awareness of the purpose and importance of preventive and corrective work; voluntary inclusion of teenagers in work.

In practice, the organization of the prevention and correction process requires compliance with specific rules, namely:

- selection of the main goal of preventive and corrective work;
- awareness by each teenager of the personal significance of his direct participation in activities aimed at reducing aggression manifestations in statements, actions, deeds and behavior;
- stimulating the teenager to independently solve the assigned tasks.

The principle of personification of preventive and corrective work implies that the process of aggressive behavior prevention should be oriented towards the specific personality of adolescent. This principle has a close connection of practical work with the real needs, interests, vision of the future and value orientations of the teenager himself.

The conditions for implementing this principle are the following: identification of the child's positive qualities and reliance on them; studying the needs, interests and abilities of each specific teenager; creating a situation of success in the course of preventive and corrective work.

In the practice of organizing preventive and corrective activities in general secondary educational institutions, this principle is reflected in the following rules: approval of even the smallest positive achievements and child's successes; avoiding assessment of the adolescent's personal qualities; organization of work in conditions of trust and empathic attitude towards each teenager with an increased level of aggression in behavior.

The principle of reasoned choice involves creating a situation of choice for teenagers who will be involved in practical work in the course of preventive and corrective activities. It is aimed at forming in teenagers an attitude to search for optimal and adequate response options (actions, deeds, statements, decisions) in difficult life situations, which will be generally recognized and will meet social expectations as much as possible.

Conditions for the implementation of this principle:

- formation of an active life position of the child;
- subjective inclusion in the preventive and corrective process;
- creation of a situation of life choices, oriented on multivariateness in a situation where aggression is detected in order to avoid it.

The rules for implementing this principle are based on:

- the situation of choice must be accompanied by a person's volitional effort;
- the proposed choice situation in the process of including a teenager in a meaningful preventive and corrective activity should correspond to his interests and value orientations as fully as possible;
- a comprehensive and thorough study of the personality of the adolescent child and the peculiarities of his behavior in various practical situations;
- the formation of a teenager with a high level of aggression, the attitude of readiness to solve problem situations in the correct way.

The essence of the *principle of mediated effects of preventive and corrective measures* is mainly based on the following actions. The organization of preventive and corrective work by qualified specialists of an appropriate basis for the self-realization of each teenager.

The conditions for implementing this principle are based on:

- organization of high-quality leisure activities of teenagers and their maximum and effective employment;
- formation of attitudes towards non-conflictual problem solving without the use of aggression;

- voluntary inclusion of the teenager in preventive and corrective activities.

When organizing the prevention and correction process of aggressive behavior, this principle involves compliance with specific rules:

- any preventive and corrective influence should contribute to the formation of positive life skills that do not involve the use of aggressive actions;
- the priority influence during preventive and corrective work should be on the adolescent's willpower.

It should be noted that the selected principles (motivation of preventive and corrective activities; personification of preventive and corrective work; reasoned choice; mediated effects of preventive and corrective measures) apply to both individual and group prevention and correction. It is believed that compliance with the outlined principles will be able to fully ensure the effective organization and implementation of preventive and corrective work with aggressive teenagers in general secondary educational institutions. As well as, it will make it possible to effectively collect the necessary information, plan practical actions and carry out specific measures in accordance with real needs and content.

It should be emphasized on one positive aspect that was obtained from the separation of principles. Thus, on the basis of the specified spectrum of principles, it was formulated the methodological foundations for the effective organization of socio-pedagogical preventive and corrective activities in the context of reducing aggressiveness among teenagers in general secondary educational institutions. The following bases are included:

- comprehensiveness of preventive and corrective work;
- minimization of negative influences on the teenager from his immediate environment;
- maximum activity of teenagers during practical activities;
- balanced and objective dissemination of information about social reality and the consequences of the impact of aggressive behavior on the life of the child and his environment;

– inclusion of a wide range of teenagers in preventive work (massiveness) and targeting of correctional activities (individuality);

– the personal interest of the teenager in preventive and corrective work and the personal responsibility of the specialists who organize it.

It should be considered the *approaches* to the organization of socio-pedagogical prevention and correction teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. In the methodological plane, the approaches reflect the basic requirements for the organization of preventive and corrective activities. They indicate its direction. They also help to creatively approach the construction of work with aggressive teenagers in general secondary educational institutions (Social Terminology, 2007). It was selected the range of approaches that should have an objective basis. Also there were chosen the approaches, that express the regular connections between subjects who conduct such activities with teenagers who show an increased level of aggression. In the methodological context, the main emphasis is on systemic, individual, competence and activity approaches.

In particular, a *systemic* approach is the epistemological basis for the organization of prevention and correction of aggressive behavior of adolescent students in general secondary educational institutions. This approach involves the study of adolescent aggression as a holistic system. There are highlighted specific elements, internal and external connections. They mostly affect the results of prevention and correction. Moreover, the systematic approach is one of the forms of methodological knowledge. It involves considering the problem of teenagers aggressive behavior not in isolation, but in the unity of connections with the environment. It is also aimed at understanding the essence of each connection and a separate element of preventive and collection work in general secondary educational institutions. They will conduct that while carrying out an association between general and individual goals.

The most important methodological element of the system approach is the reliance on the adolescent's internal development potential (a key provision of

“success pedagogy”). It includes the right to make a choice independently and bear responsibility for it. As C. Rogers (Rogers, 1965) proves, on a practical level, in order to exercise the right to freely choose development alternatives, it is necessary to teach a teenager to choose. It is important to help him understand the essence of a problematic situation. He must be taught to develop a solution plan and take the first systematic steps to overcome aggressive behavior. Such actions contribute to the formation of a special way of thinking in teenagers with a high level of aggression. It allows them to react flexibly and make informed decisions that are not based on the use of aggression in behavior.

It should be emphasized that an *individual approach* plays an important role in the qualitative establishment of preventive and corrective work. This approach, as proved by R. Okhrimchuk (Okhrimchuk, 2006), assumes that all prevention and correction measures should be applied differently. It should be taken into account the level of participants aggressiveness and the nature of their actions. As well as, it should gender, age characteristics and features. This approach means a personal choice of preventive and corrective measures. That is, the differentiation of practical measures of a preventive and corrective nature, which is brought to the level of personal application. It is an individual approach, taking into account which measures should be applied to each teenager.

Targeted implementation of an individual approach will have the following positive effects:

- a) will eliminate the deprivation of teenagers main motivational aspirations;
- b) will reduce the possibility of negative emotional states (stress, frustration);
- c) will prevent the emergence of conflicts between teenagers and adults, as well as peers);
- d) reduces the risk of negative aggressive reactions and prevents the development of delinquent forms of behavior in teenagers.

A *competence approach* in working with aggressive teenagers involves relying on the competence of those specialists who organize preventive and

corrective work in general secondary educational institutions. It also depends on the formation of personal competence of the teenagers themselves. Teenagers competence who are characterized by a high level of aggressive behavior. In other words, the competence approach is based on the specialists competencies who organize prevention and correction and the formation of the adolescents competence to resist aggression and reduce its manifestations in their own behavior. Thus, it is developed a model of “personal competence” in foreign studies (Delos, 1989; Ficher, 1991; Rogers, 1965; Veevers, 1991). It is emphasized that part of the spectrum of individual psychological qualities, which includes independence, discipline, communicativeness, the need for self-development. These qualities will help overcome aggressiveness.

That is, in order to qualitatively organize and carry out preventive and corrective work, social pedagogues and practical psychologists must, first of all, be competent in the psychology and pedagogy of aggression. They must be aware of the organizational and practical principles of prevention and correction moderation. Secondly, it is dictated the implementation of the competence approach in the theory and practice of the educational process. First of all, by the need to reorient the assessment of the result of education from the concepts of “preparedness”, “education”, “politeness” to the concept of “competence” of the pupil as a future competitive competent professional, prepared to independent life in the surrounding society without the use of aggression.

It has been found that an important role in the prevention and correction aggressive behavior is attributed to the *activity approach*. It determines the essential understanding of the practical activities of specialists of general secondary educational institutions in order to overcome adolescents aggressive behavior. Also it is aimed at focusing attention on the most important task – the creative search for the most effective practical means. Such factors that will help to prevent aggression in adolescent schoolchildren.

Implementation of an activity approach in working with aggressive teenagers to the educational process in general secondary educational institutions

based on the creation of a flexible education and training system. On the basis of this approach, it is possible to achieve positive results for revealing the individuality of each student. It should be conducted taking into account his age, the situation of social development, interests, inclinations, and abilities. That is, from the point of view of the activity approach, the starting point during the prevention and correction organization is the transformation of a negative mental reality in the process of purposeful activity, first into a neutral one, and then into a positive one. At the same time, a special role is played by the ability of a teenager with an increased aggressiveness level to purposeful independent activity in order to reduce aggression manifestations in relations with his peers, as well as with younger schoolchildren or adults.

In the dissertation work, it is fully supported the position of the authors of the pedagogical dictionary V. Zahviazinskyi and A. Zakirova regarding the fact that the socio-pedagogical aspects of prevention and correction adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions are closely related to purposeful work. Such work is characterized by formation of “table emotional the sphere of personality. They are also connected to the development of the volitional component of behavior regulation, mastering the ways and methods of constructive interaction with others” (Pedagogic dictionary, 2008, p. 250). In this case, it is about the expediency of identifying the *effectiveness criteria* of socio-pedagogical preventive and corrective work with teenagers with aggressive behavior in general secondary educational institutions.

In the dissertation, it was proceeded from the considerations that the criterion *acts as a measure and a sign. It will be used to evaluate or check* the effectiveness of socio-pedagogical prevention and correction teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. Thus, turning to the methodical and practical aspects (Bozhko, 2012; Vechirko, 2016; Kliots & Nosok & Shuhai & Zavadaska, 2009a; Pashchenko, 2010; Khomenko, 2009) of organizing the prevention and correction teenagers aggressive behavior. According to (Afnasieva, 2010; Vydaiko, 2003; Orzhekhovska & Pylypenko, 2005; Yaskova,

2016) it was developed *criteria for the effectiveness of preventive and corrective activities*, namely:

1. The motivational-emotional criterion is the purposeful activity of qualified specialists in the field of preventive and corrective work with aggressive teenagers. It will be directly aimed at the formation of teenagers' active life position and personal traits (tolerance, empathy, mutual understanding), the development of internal personal resources. This criterion provides for the establishment of psychological comfort in the relationships of all participants of the preventive and corrective process. It is expressed in the creation of a positive microclimate. It will ensure the elimination of psychological barriers during the interaction of adolescents and qualified professionals based on respect for the child's personality.

2. The cognitive criterion is related to the expansion of the spectrum of knowledge about innovative mechanisms and peculiarities of the prevention and correction organization of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions. It is also related to the establishment of information support for this activity. In the methodological plane, it is aimed at forming in the teenagers themselves an understanding their own aggressive actions and the reasons for their occurrence.

3. *The conative-behavioral* criterion provides such practical activity of specialists, which are aimed at the formation of a specific range of practical actions in teenagers. As well as, it is aimed at the purposeful development of their ability to actively resist the aggressive influences of a peer group and the negative influence of the external environment in general.

The selected criteria (motivational-emotional, cognitive, conative-behavioral) in their totality quite fully reflect the productivity and quality of the prevention and correction process of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions. These criteria are the basis for choosing pedagogical conditions (see paragraph 2.2). They which will be the basis for the organization of preventive and corrective work with aggressive in general

secondary educational institutions. It should be emphasized that the proposed criteria are also reflected in the forms and methods of prevention and correction teenagers aggressive behavior (see paragraph 2.3). In practical activities, it was proceeded from the considerations that social pedagogues and practical psychologists should strive for all criteria to be implemented as much as possible. This will help to improve the quality of the organization of socio-pedagogical prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions.

Hence, the essence of socio-pedagogical prevention and correction of aggressive behavior manifestations in the adolescent environment in general secondary educational institutions consists in the implementation by competent specialists (social pedagogue, practical psychologist) of complex, effective, practice-oriented and targeted preventive and corrective programs. It is believed that precisely such preventive and corrective activities will make it possible to minimize the negative impact on the teenager of his immediate environment. It will make possible to form personality qualities, attitudes, views and value orientations. Such values that will act as a high-quality protective barrier against negative influences that encourage aggression. From a practical point of view, it was tried to organize work in such a way as to ensure the subjective inclusion of teenagers in activities that would be interesting for them. Such activities that would meet their requests and interests as much as possible. It will be able to satisfy the existing needs of teenagers and significantly reduce the use of aggressive actions only with such an organization of preventive and corrective activities.

In conclusion, it should be emphasized that socio-pedagogical prevention and correction will not bring positive changes when it has a one-time manifestation, rather than a systemic nature. It is believed that the implementation of pedagogical conditions will significantly increase the quality and effectiveness of work with aggressive teenagers. These questions will be analyzed in the next paragraph of the dissertation.

2.2. Socio-pedagogical technology of prevention and correction teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions

The relevance of the problem of prevention and correction adolescents aggressive behavior increases when society is going through critical periods in its development. It should be emphasized that in recent years the problem of aggressive manifestations of behavior has worsened both in Ukraine and throughout the world. Therefore it has become even more urgent and requires an urgent practical solution. It should be noted that the specificity of the process of prevention and correction aggressive behavior is largely explained by the psychological and pedagogical prerequisites of adolescence. It was described in the first chapter of the dissertation. Psychologists (Baranova, 2005; Baftalovska, 2010; Breslavets, 2012; Vydaiko, 2003) and conflict experts (Kalaur & Falynska, 2010b; Matiash-Zaiats, 2005; Piren, 2003; Tsiurupa, 2004) note that in the process of ontogenetic development of adolescents, especially acutely experiences crisis periods. They are characterized by qualitatively new leaps in the development of his psyche. It ultimately leads to the development of aggression in actions and behavior. As a result of experienced crises, a significant part of teenagers are unprepared for real resolution of interpersonal conflicts without the use of aggression. That is why qualified specialists working in general secondary educational institutions should come to their aid.

Choosing practical ways of organizing preventive and corrective activities with aggressive teenagers, it was taken into account the fact that the education of teenagers, the possibility of them acquiring knowledge and skills in the most significant and important areas for them are of great importance. It is mainly due to the fact that the reason for a significant number of aggressive acts lies in the elementary misunderstanding of the danger or ignorance of the potential harm that can be received by the teenager himself (the subject of aggression) and his victim (the object of object of aggression) from aggressive actions. According to N. Zinchenko, it was taken into account that “respect for a teenager, interest in the

world, involvement in an active social life, group work increase self-esteem, allow to practice social skills, develop confident behavior” (Zinchenko, 2013, p. 38). That is, in the dissertation research, it was assumed that, it is necessary to use innovative socio-pedagogical technology when organizing preventive and corrective activities. A similar position is declared by I. Parfanovych (Parfanovych, 2020), who defines the mandatory components of preventive work technology.

First of all, it considered appropriate to briefly consider what exactly scientists put into the content of the scientific definition of “technology” and “social-pedagogical technology”. Thus, Ukrainian scientists S. Arkhypova, H. Maiboroda and O. Tiutiunnyk emphasize that the term “technology” can be used in three variants, namely, as: “1) the science of mastery, the art of practical activity; 2) a system of knowledge about methods, means of processing and qualitative transformation of the object; 3) a set of techniques, methods, and influences used to achieve the goal of activity” (Methods and technologies of work of a social pedagogue, 2013, p. 40). It is believed that in our case, the third approach is the most accurate.

In the course of the research, it was found that in the view of scientists (Rudkevych, 2021), technology allows a specialist to consistently implement professional activities, by setting goals, choosing methods of activity and adequate tools. *Technology*, in our understanding, provides an *effective way of carrying out practical activities based on its rational division into specific operations and procedures. They are followed by the selection of the most effective practical forms, methods and techniques.* Thus, the scientific definition of “technology” involves the completion of a full cycle of steps and practical actions that are necessary to obtain the expected result.

It is fully supported the position of social pedagogues that “the use of technology allows us to gradually implement the structural components of activity” (Rudkevych, 2021, p. 76). In the dissertation work, it was proceeded from the considerations that, based on the introduction of technology, it is possible to qualitatively and effectively carry out preventive and corrective measures in

general secondary educational institutions. It will help to quite effectively socialize, educate and develop teenagers with a high level of aggression. It will also help to achieve positive results in this regard prevention and, if necessary, reduction of aggressive behavior manifestations.

The main focus was based on the use of *socio-pedagogical technology* as a type of pedagogical technology during the prevention and correction teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. In particular, during the study of this issue, it was established that *socio-pedagogical technology* is interpreted ambiguously. It is considered expedient to briefly consider the approaches of scientists in the specified context. Thus, the textbook on correctional pedagogy states that socio-pedagogical technology is “a complex, continuous process that includes people, ideas, means and methods of organizing activities for analyzing problems and planning, ensuring, implementing and leading pedagogical processes” (Kholkovska, 2007 , p. 128).

Here are some more interpretations of the term “social-pedagogical technology” by leading Ukrainian specialists in chronological order:

- a set of techniques, methods and influences that are used to achieve the set goals in the process of social planning and development, solving various kinds of social problems (Kozubovska & Keretsman & Tovkanets, 1998);
- a method of social-pedagogical activity based on its rational division into procedures, operations followed by coordination and synchronization in order to choose the optimal means and methods for their use (Mishchych, 1999);
- the most expedient sequence of socio-pedagogical activity that allows obtaining a rational result in a specific situation (optimal logic of socio-pedagogical activity in working with a specific object) (Zhyhailo, 2007);
- a set of techniques and methods that affect the consciousness, behavior and activity of a person as a member of society in the process of socialization, adaptation in new social conditions, socially oriented activities (Bohdanova, 2008);
- practical activity, which is characterized by a rational sequence of using tools to achieve high-quality work results (Pykhtina, 2013);

– a system of clear sequential actions of a specialist, which are aimed at solving a certain socio-pedagogical problem (Methods and technologies of work of a social pedagogue, 2013).

Thus, *social-pedagogical technology of prevention and correction of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions* is considered *as part of a holistic humanistic-oriented educational process. It includes a system of preventive and corrective psychological-pedagogical actions built by a social pedagogue and a practical psychologist. They are aimed at preventing destructive aggression and correction of aggressive actions.* From a methodological point of view, it is believed that competently developed and timely implemented socio-pedagogical technology contributes to building constructive, non-aggressive relationships of teenagers. It contributes to such relationships in the educational environment of general secondary educational institutions with peers, older and younger schoolchildren, adults and themselves.

From a practical point of view, when developing socio-pedagogical technology, a social pedagogue and a practical psychologist cannot ignore its specificity. First of all, it manifests itself in a set of practical factors that affect the effectiveness of the process of prevention and correction adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions. Therefore, for clarity regarding the essence and content characteristics of socio-pedagogical technology, it is expedient, first of all, to more thoroughly consider the *tasks, main aspects, forms, content stages of application and structure (component elements)*.

Among the most important tasks of socio-pedagogical technology for prevention and correction teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions, the following are included:

- early psychological and pedagogical diagnosis of personal and behavioral disorders in schoolchildren of adolescent age;
- creation of appropriate prerequisites that would ensure the launch of internal regulators of constructive behavior. It would have a positive effect on reducing aggressive behavior based on reliance on the inner “I” of the teenager. As

well as, it will influence on the development of his ability for self-determination and the formation of his life competence.

We took into account that L. Mardahaiev (Dictionary of social pedagogy, 2002, p. 148) suggests that during the development of “social-pedagogical technology” the main emphasis should be placed on *three* aspects. So, the important aspects include:

- first, to study available scientifically based methods of practical activity aimed at achieving the goal,

- secondly, the development of a project of practical activity that will be consistently implemented in practice;

- thirdly, the definition of a set of practical actions, operations and procedures that will instrumentally ensure obtaining the predicted result – high-quality and effective preventive and corrective activities of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions.

Based on the above aspects, it can be stated that socio-pedagogical technology appears in two *forms*: first, as a specific *program (project)* containing clearly defined procedures and operations aimed at prevention and correction adolescents aggressive behavior; secondly, as the practical activity itself, built in accordance with this developed program. From a practical point of view, the use of socio-pedagogical technology as a specific program and as a practical activity in the context of organizing the prevention and correction adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions will help a specialist (social pedagogue, practical psychologist) to optimize his professional activity. It will effectively solve the problem of teenagers based on the use of diagnostics, socio-pedagogical prevention and correction.

Based on the interpretation of the work of scientists (Bohdanova, 2000; Bohdanova, 2008; Methods and technologies of work of a social pedagogue, 2013; Mishchyk, 1999; Rudkevich, 2021; Dictionary of social pedagogy, 2002) the step-by-step *content application* of social-pedagogical technology in relation to

prevention and correction of teenagers aggressive behavior who study in general secondary educational institutions (Fig. 2.2).

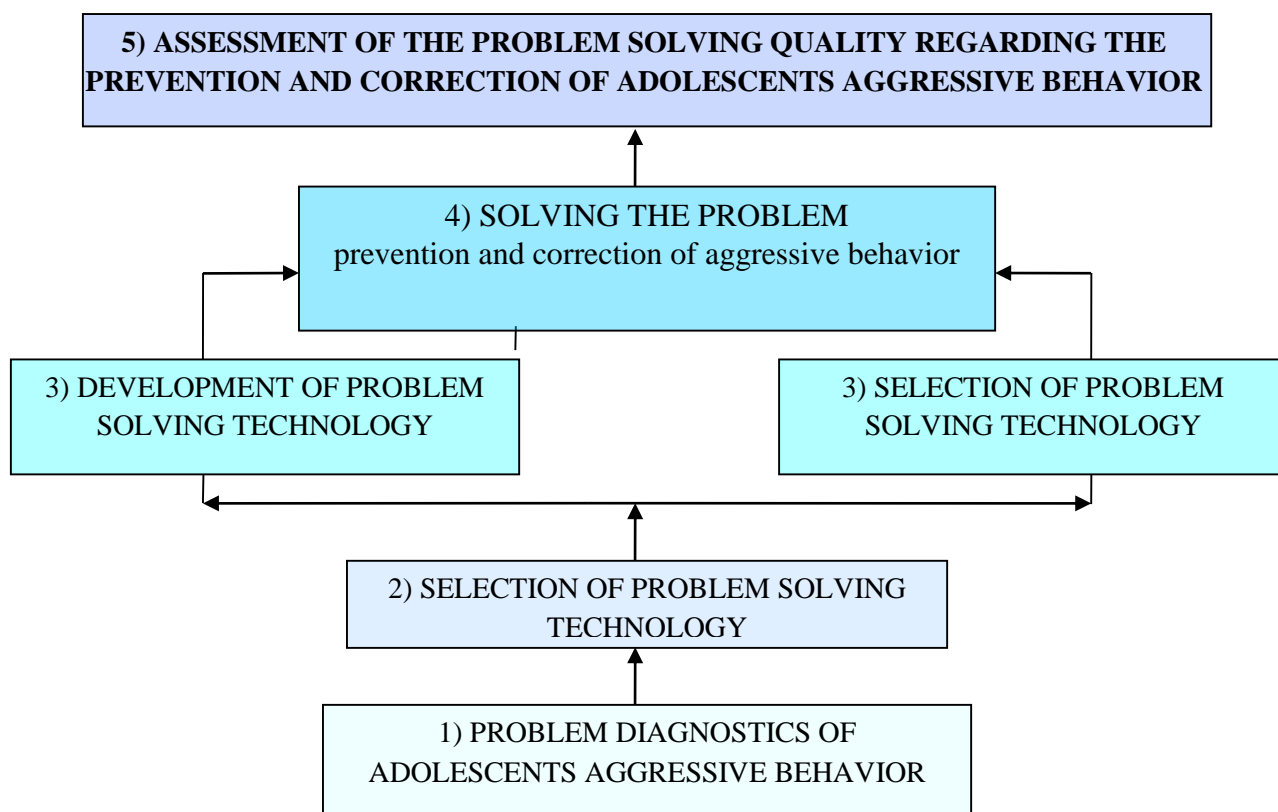

Fig. 2.2. Schematic content of the application of socio-pedagogical technology for the prevention and correction adolescents aggressive behavior (author's summary)

So, as it can be seen from fig. 2.2, socio-pedagogical technology is aimed at prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions, covers specific substantive stages of application. It is primarily based on the problem diagnosis. It involves the collection and systematization of information that will enable the specialist to clearly establish the level of aggression. It will help to investigate the main cause of its manifestation. The next substantive stage of the of socio-pedagogical technology application covers the search for optimal ways to solve the problem of prevention and correction adolescent aggressiveness. Moreover, such a search can be carried out in two ways: first, using known methods with the use of traditional methods and techniques, or, second, based on independently developed methods. It should be emphasized on the case when traditional methods do not meet the real needs of

adolescents with increased aggression or do not correspond to the specific educational environment of an educational institution. It is worth using your own approach and offering an author's method (method, technique, or specific practical ways). Therefore, the specialist must independently choose the path that will be the most optimal in this case. That is, these two branches (paths), which are marked on the diagram, should lead to a specific problem solution.

On a practical level, depending on what is chosen, the specialist must choose appropriate practical methods and forms of organizing the prevention and correction of aggressive behavior. As well as, the specialists must determine the means and techniques that should be used in working with aggressive teenagers in order to solve this problem. It should be noted that at the end of his practical activity, a professional (social pedagogue and practical psychologist) should necessarily assess how effectively the problem was solved. It should be emphasized that such an assessment should be as objective as possible. It must be aimed at reducing deficiencies or miscalculations in preventive or corrective activities.

It should be noted that in order to describe preventive and corrective work as a socio-pedagogical technology, it should include *such components* as:

- purpose of technology;
- entities that will directly implement it;
- pedagogical conditions that will ensure the effectiveness of preventive and corrective work with teenagers with aggressive behavior in general secondary educational institutions;
- scientific and methodical support of practical activities;
- forms and methods of technology implementation;
- stages of implementation of practical activities;
- parameters for evaluating the expected result.

It should be dwelled on the characteristics of the above-mentioned constituent elements. These elements are the basis of the socio-pedagogical technology of the prevention and correction organization of teenagers aggressive

behavior in general secondary educational institutions. In particular, the goal of preventive and corrective work with aggressive teenagers in general secondary educational institutions is prevention. It is also timely elimination of the main causes that provoke aggressive behavior in adolescents who study in general secondary educational institutions.

Social pedagogues and practical psychologists are the *main* subjects that will implement socio-pedagogical technology. Such a choice of the main subjects is proved by V. Polishchuk and H. Slozanska (Polishchuk & Slozanska, 2014). It is determined by the following factors: first, both the social pedagogue and the practical psychologist are qualified specialists who have received a special education. Those specialists who are familiar with theoretical, methodical and practical aspects of the prevention and correction organization; secondly, according to their official duties, they are empowered in the context of the organization of preventive and corrective work; thirdly, these specialists in the educational institution functionally implement an effective algorithm of socio-pedagogical and socio-psychological assistance to adolescent schoolchildren; fourth, they have the opportunity to actively interact with organizations and qualified specialists outside the general secondary educational institution. It should be noted that in addition to the main subjects who implement the socio-pedagogical technology of prevention and correction teenagers aggressive behavior, it should be included class teachers, subject teachers and student trainees. They undergo various educational and pre-diploma practices in general secondary educational institutions.

It should be noted that the issues of *socio-pedagogical conditions* (pedagogical support for the process of improving the personal qualities and of adolescents' resources; the formation of constructive interaction and the development of a positive microclimate based on the use of game activities; the provision of practice-oriented direction to cultural and leisure activities). They are laid as a basis for ensuring effectiveness of socio-pedagogical technology occupies a leading place in our dissertation work. In view of this fact, it was devoted a

separate paragraph to the disclosure of their content, justification of expediency and mechanisms of their practical implementation (see paragraph 2.3).

In accordance with the selected socio-pedagogical conditions, it was developed specific *scientific and methodological support*. It should be noted that a package of diagnostic materials (Appendix B) was laid as the basis of the scientific and methodological support of the socio-pedagogical technology. It is aimed at prevention and correction organization of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions. The proposed diagnostic materials (standardized test methods, observation schemes, questionnaires in the author's interpretation, questionnaires) regulate the diagnosis of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions. The package of diagnostic materials includes:

- Monitoring scheme for teenagers aggressive behavior manifestations;
- Questionnaire for expert assessment of aggressiveness;
- Methodology for diagnosing a tendency to behavior that deviates from the norm;
- “Self-assessment” test;
- Expert assessment of the practical side of the child's aggressiveness;
- Questionnaire “Criteria of child aggressiveness”
- Diagnosis of Bassa-Darki's state of aggression;
- Socio-pedagogical toolkit for organizing and conducting the ascertainment stage of experimental research.

It should be noted that the list of scientific and methodological support of socio-pedagogical technology for the prevention and correction adolescents aggressive behavior includes a practical portfolio (Appendices Г, Д, Е). They were collected to help social pedagogues and practical psychologists. In particular, the developed portfolio presents a range of various exercises, games, discussions, mini-conversations, mini-lectures, tasks. It is believed that the proposed materials will be useful. It will really help specialists to diversify their practical preventive and corrective activities with aggressive teenagers in general educational

institutions. It is noted that the socio-pedagogical technology of prevention and correction teenagers aggressive behavior will be implemented in general secondary educational institutions. It will involve the following practical stages:

- Diagnostic (situation analysis);
- Prognostic (setting tasks and designing ways of organizing the prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions);
- Practical (direct practical activity and use of all possible resources for the prevention and correction organization);
- Analytical (analysis of the obtained results and evaluation of the effectiveness of activities for the prevention and correction of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions).

In practical activities, it was taken into account the expediency of using the step-by-step behavior change model developed by I. Furmanov (Furmanov, 1996). It is used during the implementation of socio-pedagogical technology for the prevention and correction adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions. This model of step-by-step change occupies a prominent place in the socio-pedagogical technology of preventive and corrective work with aggressive teenagers. It can be purposefully and systematically used when characterizing the *parameters of the expected result assessment*:

1st step. Awareness that is based on the expansion of information about the adolescent's own aggressiveness and the problem of aggressive behavior.

2nd step. Reassessment of one's own position, which involves an assessment of what the teenager feels and thinks about his behavior.

3rd step. Environmental reappraisal, which involves assessing how the aggressive behavior affects the environment.

4th step. Intragroup support, which includes openness, trust and empathy of the group based on the discussion of the adolescent's problem with aggressive behavior manifestations.

5th step. Catharsis that is based on the feeling and expression of one's own attitude to the problem of aggressiveness.

6th step. Consolidation involves the search, choice and decision to act. It concerns to the formation of the adolescent's confidence in the ability to change behavior.

7th step. Finding an alternative includes discussing possible changes of aggressive behavior.

8th step. Stimulus control, which is aimed at avoiding or counteracting stimuli that provoke adolescents aggressive behavior.

9th step. Reinforcement aimed at self-encouragement or external encouragement from others for positive changes in behavior.

10th step. Socialization, which involves expanding the possibilities of changes in connection with the departure from aggressive behavior manifestations (Furmanov, 1996).

It should be emphasized that the *parameters of the assessment of the expected result* are an important component of the socio-pedagogical technology. In this regard, V. Frankl's position is fully common in thos research (Frankl, 1990). It is said that providing preventive assistance to a child or correcting his behavior means helping him to realize his spiritual self. It also helps him to accept responsibility for his destiny, with the subsequent discovery of the meaning of existence without using aggressive actions in his behavior.

It is emphasized that a prominent place in socio-pedagogical technology should belong to the methods and forms of preventive and corrective work organization. It should be focused on the fact that it should be choosing effective methods and forms, which will be used to implement the socio-pedagogical technology of organizing the prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. It is necessary to take into account a number of factors. On the one hand, they must correspond to the specifics of preventive and corrective work in general secondary educational institutions. On the other hand, the methods and forms that will be used must meet

the psychological and pedagogical requirements of working with schoolchildren of adolescent age. Only with the maximum observance of these two factors can a positive result be obtained in the prevention and correction adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions.

Considering the fact that the issue of methods and forms as constituent elements of socio-pedagogical technology is extremely important. It should be dwelled on its coverage more thoroughly. It was took into account the advice of O. Kononko (Kononko, 2016). It was characterized the methods and forms of working with teenagers who show increased aggressiveness. It is said that during practical activities it is worth realizing that child's aggression will not disappear by itself. On a practical level, social pedagogues and practical psychologists in general secondary educational institutions should use various forms when working with aggressive teenagers. They should use optimal methods, means and techniques that will have a positive effect on the formation of their skills of prevention and independent overcoming of aggression in behavior. In particular, the author (Kononko, 2016, p. 6-7) offers a set of discussions, practical exercises, creative tasks, didactic games. They are directly aimed at the prevention and correction aggressive behavior in schoolchildren of adolescent age.

So, it was found out that in the socio-pedagogical technology of prevention and correction teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. A prominent place should be given to forms. It should be analyzed more thoroughly. From a practical point of view, there are distinguished such *forms* of effective organization of socio-pedagogical preventive and corrective work with aggressive teenagers in general secondary educational institutions: individual and group. This division, is somewhat simplified and does not reflect the entire spectrum of forms. It doesn't relect the forms that can be used by social pedagogues and practical psychologists in work with adolescents who exhibit aggressive behavior. In the course of the research, it was established that there is a more comprehensive approach for distinguishing forms of preventive and corrective work with teenagers who have an increased level of aggressiveness.

Thus, based on the generalization of various works on the deviant behavior's prevention, E. Zmanovska (Zmanovska, 2003; Zmanovska & Rybnikov, 2011), there were singled out seven *forms* of preventive and corrective work. It is believed that they are directly related to forms of work with adolescent aggression, namely:

– the first form – the organization of the social environment (aimed at forming in teenagers' minds the attitudes towards positive lines of behavior; a special role is played by social advertising, public awareness and control over mass media);

– the second form – informing (involves reading lectures, watching films, getting acquainted with special literature; this form is aimed at activating the constructive mechanisms of one's own consciousness);

– the third form – active learning of socially important skills and abilities (implies the use of group trainings that contribute to the mobilization of critical thinking and learning to manage one's emotional state);

– the fourth form – the organization of alternative activities (based on the teenagers' involvement in various forms of constructive activities (sports, art, cognition));

– the fifth and sixth forms – activation of the individual's volitional efforts (includes the activation of the individual's own resources – self-study, self-prevention, self-correction);

– the seventh form – minimization of the negative consequences of aggressive behavior (it is included when aggressive behavior is formed and involves the correction of behavior).

It will be emphasized that it is easiest to conduct the first, second, third and seventh forms in the environment of a general secondary educational institution, where teenagers study. Whereas the fourth, fifth and sixth forms, in our opinion, affect a very specific component of the conative sphere of the individual. These spheres are the following – the consciousness and will of the teenager. Since the use of this form requires the adolescent to have a well-formed ability not to submit to negative social circumstances. It is necessary to systematically and actively

work on the activation of personal resources. That is, it is quite difficult to directly control whether these forms have been implemented accurately in educational institutions.

Summarizing the issues regarding the optimal forms of preventive and corrective work with aggressive teenagers, it is focused on both individual and group forms. It is also believed that it is appropriate to purposefully use such forms as the organization of the social environment. Also it is worth using such methods as informing, active learning of socially important skills and minimizing the negative consequences of aggressive behavior.

It is emphasized that work *methods* play an important role in the proposed socio-pedagogical technology for the prevention and correction teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. It is worth noting, first of all, that there is no clarity and generally accepted and unified approach to the classification of methods. In particular, a wide range of methods has been identified in scientific studies related to the organization of preventive and corrective activities with aggressive teenagers. Thus, it is considered the approach of M. Fitsula and I. Parfanovych (Fitsula & Parfanovych, 2007) interesting in the context of this dissertation research. It singles out such a list of methods in preventive work with teenagers with deviant behavior, such as: persuasion; use of public opinion; self-education; providing assistance; promotion; organization of activities; control.

In our view, the same methods can be used by social pedagogues and practical psychologists in working with teenagers who have a high level of aggressive behavior. However, it is considered such a range of methods to be insufficient for systematic and purposeful organization of socio-pedagogical prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. Therefore, it was continued scientific research in the specified context.

The work of specialists-practitioners were analysed (Derkach, 2019; Ivanova, 2021; Parfanovych, 2009a; Sosnovska, 2013). It was established that in

preventive and corrective work with aggressive teenagers in general secondary educational institutions, it is advisable to use methods that are directly aimed at preventing. If necessary, it should be conducted the correcting the adolescent's aggressive behavior. The authors include the following in this list:

- methods of restructuring the motivational sphere and self-awareness (objective rethinking of advantages and disadvantages, reorientation of self-awareness, beliefs, prediction of negative behavior);

- methods of destroying a negative type of character (the “explosion” method and the method of character reconstruction);

- methods of life experience reconstruction (orders, restrictions, relearning, regulation of lifestyle);

- methods of preventing negative and stimulating positive behavior (encouragement and punishment, competitions, positive perspectives);

- methods of “behavior rehearsal” (this method is implemented in the form of training, group games, modeling and acting out practically oriented game situations);

- methods created for the formation of “correct behavior” (conviction and personal example; trust; moral support, strengthening faith in one's own strength; involvement in interesting activities; awakening of humane feelings).

The specified methods (reorganization of the motivational sphere and self-awareness, destruction of a negative type of character, reconstruction of life experience, prevention of negative and stimulation of positive behavior, “rehearsal of behavior”, formation of correct behavior) should take their proper place in the professional arsenal of a social pedagogue and a practical psychologist. These methods must be used for establishing effective activities on the prevention and correction of teenagers aggressive behavior who study in general secondary educational institutions. However, specialists should not limit themselves to these methods either.

According to experts-practitioners (Alandarenko, 2009; Bezruchenko, 2016; Didukh, 2009), the most important and promising *methods*, which are expedient to

use during the organization of preventive and corrective work with aggressive teenagers in general secondary educational institutions, are: information, group discussions, training exercises, role-playing games, modeling of effective social behavior, psychotherapeutic methods. It is emphasized that the choice of methods determines the specific form of work: trainings, educational programs, psychological and pedagogical counseling. So, on the basis of the study of scientific literature (Kalaur, 2022; Alekseieva & Kostrytsia, 2009), it was singled out a range of the most promising methods. These methods are expedient to use during the socio-pedagogical prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. Generalized vision is presented in the fig. 2.3.

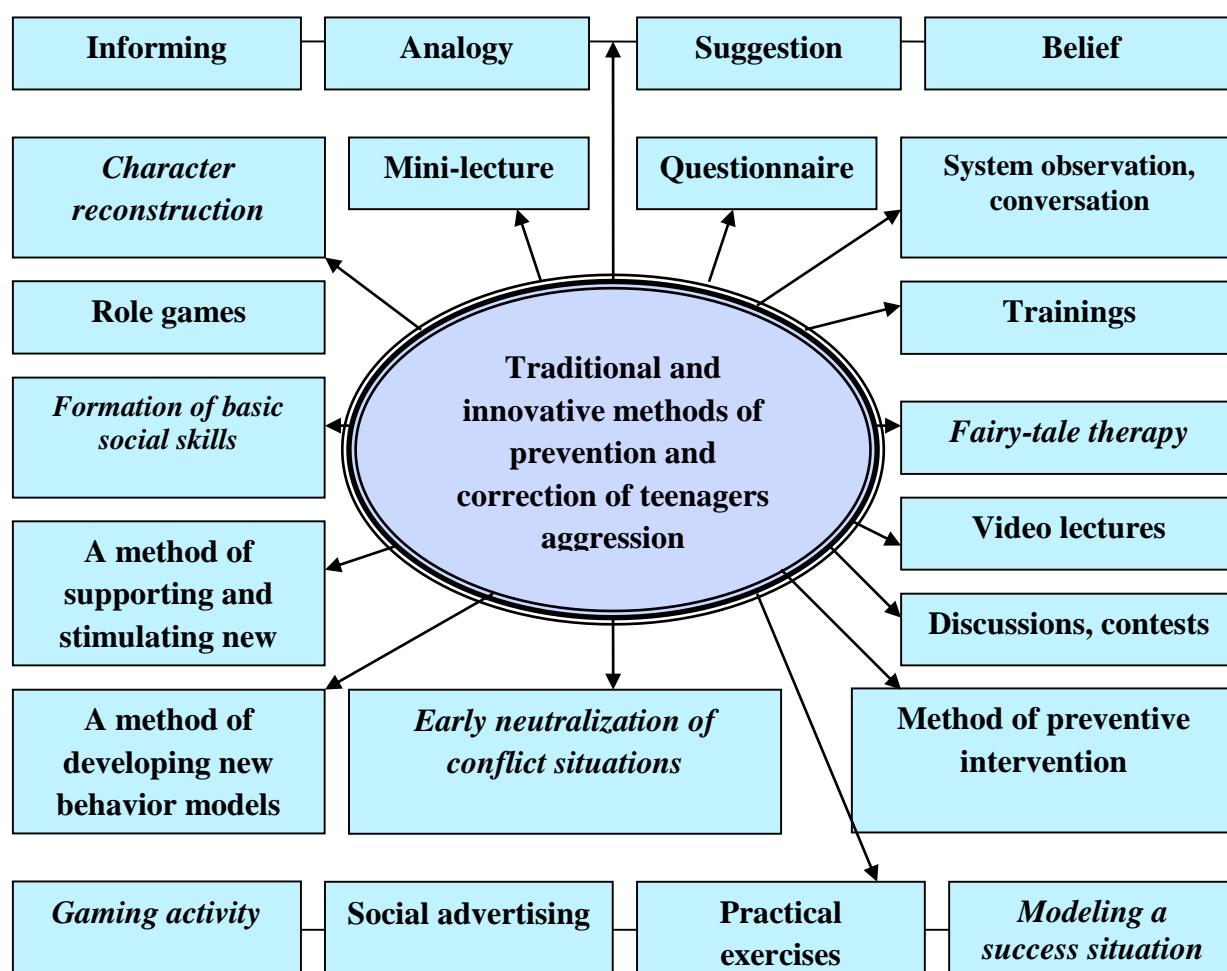

Fig. 2.3. Schematic representation of methods of socio-pedagogical prevention and correction of adolescents aggressive behavior (author's generalization)

Given the fact that most of the methods are generally known. It will be analyzed only some of those shown in Fig. 2.3 methods. It will be singled out those that are most appropriate for different age groups of teenagers.

In particular, it should be noted that among the presented methods of socio-pedagogical prevention and correction teenagers aggressive behavior, in our opinion, *fairy-tale therapy* has a proper role. It is “a method that uses a fairy-tale form for the integration of the individual, the development of his creative abilities, the expansion of consciousness, the improvement of interaction with environment” (Pototska & Zaikina, 2017, p. 17).

It is highlighted that for teenagers aged 14-15 (middle adolescence), such a method as *modeling the situation of success* has a positive effect. It involves the initiation of the physical and spiritual forces of the individual and the maximum development of abilities. Experiencing a situation of success, an aggressive teenager will be able to gain satisfaction from his successes at this particular moment. The method of modeling the situation (atmosphere) of success, according to the research of I. Bohdanova (Bohdanova, 2000, p. 124-131), is based on the knowledge of fear, high motivation, advancement of success and pedagogical suggestion.

According to V. Alekseieva and L. Kostrytsia, such a method as *early neutralization of conflict situations* directly has a significant positive effect during the prevention and correction of teenagers aggression in of the middle age group. It involves the creation of “scenarios” for the constructive resolution of interpersonal conflicts. The authors prove that when they get into problematic situations, teenagers show aggression because they do not have basic skills. They also do not know how to correctly respond to provocation. The teenagers do not have the skills to express dissatisfaction without using harsh words or using physical force. In particular, scientists believe that adolescents “with manifestations of aggressive behavior most often do not know how to put themselves in the place of others, those who are indifferent to their emotional state” (Alekseieva & Kostrytsia, 2009, p. 25). This method involves teaching teenagers to express anger and aggression in

a form acceptable to others. As well as, they are taught fostering trust, kindness, the ability to empathize, and learning the skills of self-regulation of one's own behavior.

Appealing to the work of L. Mishchyk and O. Demchenko (Introduction to the specialty "Social Pedagogy", 2013), it was established that the *method of character reconstruction* is also effective during preventive and corrective activities with aggressive teenagers. This method is usually used in work with older teenagers. It consists in "changing the adolescent's consciousness based on the moral qualities of the individual" (Introduction to the specialty "Social Pedagogy", 2013, p. 124). From a methodological point of view, the method of character reconstruction involves the development of individual programs for the prevention and correction older teenager aggressive behavior. It is characterized by cognitive and socially useful activities.

On a practical level, it is worth emphasizing that in the case when the teenager himself feels a state when he "wants to insult and swear" because "the whole world is extremely bad", it is worth adding *methods* of physical and psychological influence on the *formation of basic social skills*. It is then for the self-generation of positive emotions produced on the basis of the hypothesis of incompatible reactions. So, basic social skills, as the main means of organized socio-pedagogical influence (prevention and correction). It leads to a decrease in the level of older teenagers aggressive behavior, include:

- formation of communicative competence;
- mastering the self-control technique and learning socially acceptable ways of aggression's regulation;
- development of the ability to manifest internal flexibility based on the restructuring of cognitive processes (changes in the attribution of hostile intentions; formation of patience and tolerance to the point of view of others; development of an adequate assessment of one's own activity.

It should be emphasized that the *games* are considered as having specific positive features, according to I. Kholkovska (Kholkovska, 2007, p. 171) correctional pedagogy textbook, namely:

- the type of activity socially assigned and learned by him;
- a special relationship of the individual to the surrounding world;
- practical activity during which there are taken place development of the psyche and the assimilation of positive models of behavior;
- the most optimal socio-pedagogical form of organization of teenagers life activities.

The two-plane (two-vector) character was taken into account as the main feature that when organizing games for teenagers with a high level of aggression. So, on the one hand, during the game, the teenager performs a real activity and solves specific tasks. On the other hand, the activity is conditional and allows the teenager to distract himself from reality for a while. Such duality, first of all, helps to relieve psychological tension. It also helps to determine the developing effect of the game. In addition, one of the features of game activity is that the game: stimulates the activity of the participants; develops collectivism and unites the team; allows you to simulate real stressful situations and ways out of them; has a problematic nature; encourages creativity; has a pronounced emotional coloring; really interests the participants in practical actions.

Based on the work of scientists (Muravieva, 2002; Kholkovska, 2007; Due & Holstein & Lynch and others, 2005; Stopping school violence, 2003), there are highlighted the *functions* that we will focus on when using games in the prevention and correction adolescents aggression. Such functions include:

- educational (expanding the spectrum of knowledge about aggression, forming skills and abilities to resist aggressive behavior, developing memory, thinking, imagination, and attention);
- entertaining (creation of a favorable psychological atmosphere);
- communicative (establishment of an effective communicative environment, team organization);

– relaxation (tension relief).

In the methodological context, it was followed the game design procedure during the game activity. It included the following three stages:

The first stage – preparation – involved choosing the type of game according to the age of the teenagers who were its participants (role-playing, business, competitive game, travel game), setting goals, developing a detailed plan or program for the game.

The second stage – conducting – was based on implementing the program into action. That is, conducting the game itself, taking into account the logic of actions, observing the rules and using specific game attributes.

The third stage – summing up – covered the analysis of the game, the evaluation of the actions of each specific participant who was involved in its implementation.

Appendices B and E present exercises and games that have a practical orientation. They also help teenagers create “scenarios” for constructive resolution of conflict situations without the use of aggression.

During the implementation of socio-pedagogical technology for the prevention and correction adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions. It is important to use a set of practical *methods* that allow changing the students views, motives and behavior. Moreover, based on the analysis of the work of scientists and practitioners (Stopping school violence, 2003; Birkova, 2016; Bulhakova & Vrachynska, 2012; Vechirko, 2016), it was taken into account the following. The chosen methods should be directly related to the change in the situation around the adolescent pupils that exhibits aggressive behavior. The most promising techniques that should be in the arsenal of social pedagogues and practical psychologists include:

– instruction (There are established clear rules of communication and teenagers behavior when performing a creative task. It helps to remove negative moments during interpersonal communication and protect the status of all participants);

– distribution of roles (it is necessary to distribute work according to the age of teenagers, their level of knowledge, the formation of abilities and skills that are necessary during the performance of the task);

– correction of positions (it is important to tactfully change thoughts, accepted roles, images that reduce the productivity of interpersonal communication and prevent the performance of creative tasks);

– distribution of initiative (it is advisable to create equal conditions for the manifestation of initiative by all teenagers);

– exchange of roles (teachers transfer their functions to an asset or an individual teenager).

In the course of the study of this issue, it was found that *stimulating methods* play an important role in the organization of preventive and corrective work with teenagers with a high level of aggressive behavior. These methods include: mediation, flanking approach, activation of teenagers' secret feelings. Indirect and inhibitory techniques: ascertainment of the act, condemnation, warning, expression of indignation.

So, in conclusion, it should be noted that the socio-pedagogical technology of prevention and correction teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions (which will be implemented), includes the following *components*: goal; entities that will directly implement it; socio-pedagogical pedagogical conditions that will ensure the effectiveness of preventive and corrective work with adolescents; scientific and methodical support of practical activities; forms, methods and methods of technology implementation; stages of practical activity; parameters for evaluating the expected result.

Socio-pedagogical conditions are a significant element of technology. It is considered expedient to focus more thoroughly on the justification of their importance.

2.3. Justification of the expediency of introducing socio-pedagogical conditions into preventive and corrective work with adolescents in general secondary educational institutions

Adolescence is one of the most critical periods of ontogenesis. It is directly related to important transformations in the sphere of consciousness, activity and the system of interpersonal relations. Educators and psychologists call this age “complex”, emphasizing the growth in a significant number of adolescents of aggressiveness, hostility and negativism in behavior. There were identified two main shortcomings concerning the state of the organization of preventive and corrective activities with aggressive teenagers: the predominance of information-illustrative, scholastic and reproductive methods of work without an emotional component. It would affect not only the intelligence of teenagers, but also their feelings, and their will; the limitation of methodological techniques that have a positive effect on the activation of the cognitive activity of adolescents with a high level of aggression. It is believed that general secondary educational institutions need a systematic and purposeful activity to overcome the outlined spectrum of deficiencies in preventive and corrective work. In view of this, the social pedagogue and practical psychologist will implement the socio-pedagogical technology of prevention and correction of aggressive manifestations in adolescent schoolchildren in general secondary educational institutions. They should introduce additional factors – *conditions* that will affect the quality and effectiveness of practical activities in the specified context.

So, among a rather significant spectrum of conditions (pedagogical, psychological, social, organizational) and their combination (psychological-pedagogical, organizational-pedagogical, organizational-psychological, socio-pedagogical, social-psychological), there were chosen *socio-pedagogical conditions*. The choice of the prefix “pedagogical” is due, first of all, to the fact that it was worked in the socio-pedagogical environment of general secondary educational institutions. The prefix “social” assumed that the main activity of their

implementation was carried out by a social pedagogue and a practical psychologist. In practical activities, it was taken into account specific social and pedagogical aspects of the prevention and correction organization of adolescents aggressive behavior in the educational process.

Socio-pedagogical conditions, in our view, are additionally introduced circumstances that make the prevention and correction teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions more qualitative and effective. It should be considered the theoretical, methodical and practical plane of choosing socio-pedagogical conditions.

Thus, in the *theoretical* context, in order to determine a specific spectrum of socio-pedagogical conditions, it was turned to: characteristics of the essence and content of aggression and aggressiveness; study of the existing experience of researching the peculiarities of adolescent aggression by world and domestic scientists (presented in the first chapter of the dissertation); analysis of the essence and features of the organization of preventive and corrective work with aggressive adolescent schoolchildren in general secondary educational institutions.

In the *methodological* plane, according to I. Parfanovych, who emphasizes that socio-pedagogical conditions for the prevention of schoolgirls deviant behavior should be chosen from the “positions: effectiveness (feasibility and necessity of coverage by the prevention system); complexity (ensuring the comprehensiveness of the preventive effect); multifacetedness (covering by preventive action all types of deviant behavior, microsocial environment, spheres of life of girls); integrativeness (joint focus of efforts of prevention subjects on achieving a positive result)” (Parfanovych, 2015, p. 5). It is believed that such an advice is methodically competent. It is correct to chose a range of socio-pedagogical conditions that ensure the effectiveness of the socio-pedagogical technology of organizing preventive and corrective work with adolescents with aggressive behavior in educational institutions.

When choosing a specific spectrum of socio-pedagogical conditions that will be implemented by specialists (social pedagogues and practical psychologists) in

preventive and corrective work with aggressive adolescent schoolchildren in general secondary educational institutions, the main attention was focused on such basic *practical* aspects as:

1) Study of individual characteristics of adolescents and establishment of factors that influence the occurrence of aggression in their behavior (organization of comprehensive psychological and pedagogical diagnostics);

2) Forming a positive attitude among subject teachers of general educational institutions towards adolescents with a high level of aggression. Providing the necessary psychological and pedagogical assistance in their pedagogical self-improvement during the organization of educational activities regarding prevention and correction in general secondary educational institutions;

3) Changing the attitude of adolescents towards themselves on the basis of: formation of a positive “self-concept”; development of objective self-esteem; improvement of moral and spiritual values and needs; changing the attitude of teenagers towards others on the basis of: formation of the ability to understand and experience the states and interests of others; the development of a critical, but benevolent attitude to the advantages and disadvantages of others; establishment of adequate and equal interpersonal communication with the environment; prevention of conflict situations; changing the relationship of teenagers to the surrounding reality on the basis of: strengthening willpower, resilience in relation to failures and problems; formation of optimism; acquiring skills to overcome difficulties and obstacles; development of skills in self-organization of one’s free time.

Thus, there were chosen following three *socio-pedagogical conditions for ensuring the social-pedagogical technology effectiveness for the prevention and correction adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions*:

– pedagogical support of improving process the personal qualities and resources of adolescent schoolchildren;

– formation of constructive interaction and development of a positive microclimate based on the use of game activities;

– providing practice-oriented guidance to cultural and leisure activities.

In the dissertation, it was aimed for each selected socio-pedagogical condition to meet a specific criterion (motivational-emotional, cognitive, conative-behavioral) of the effectiveness of prevention and correction of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions. The interconnection between the selected socio-pedagogical conditions and the selected criteria is schematically shown in fig. 2.4.

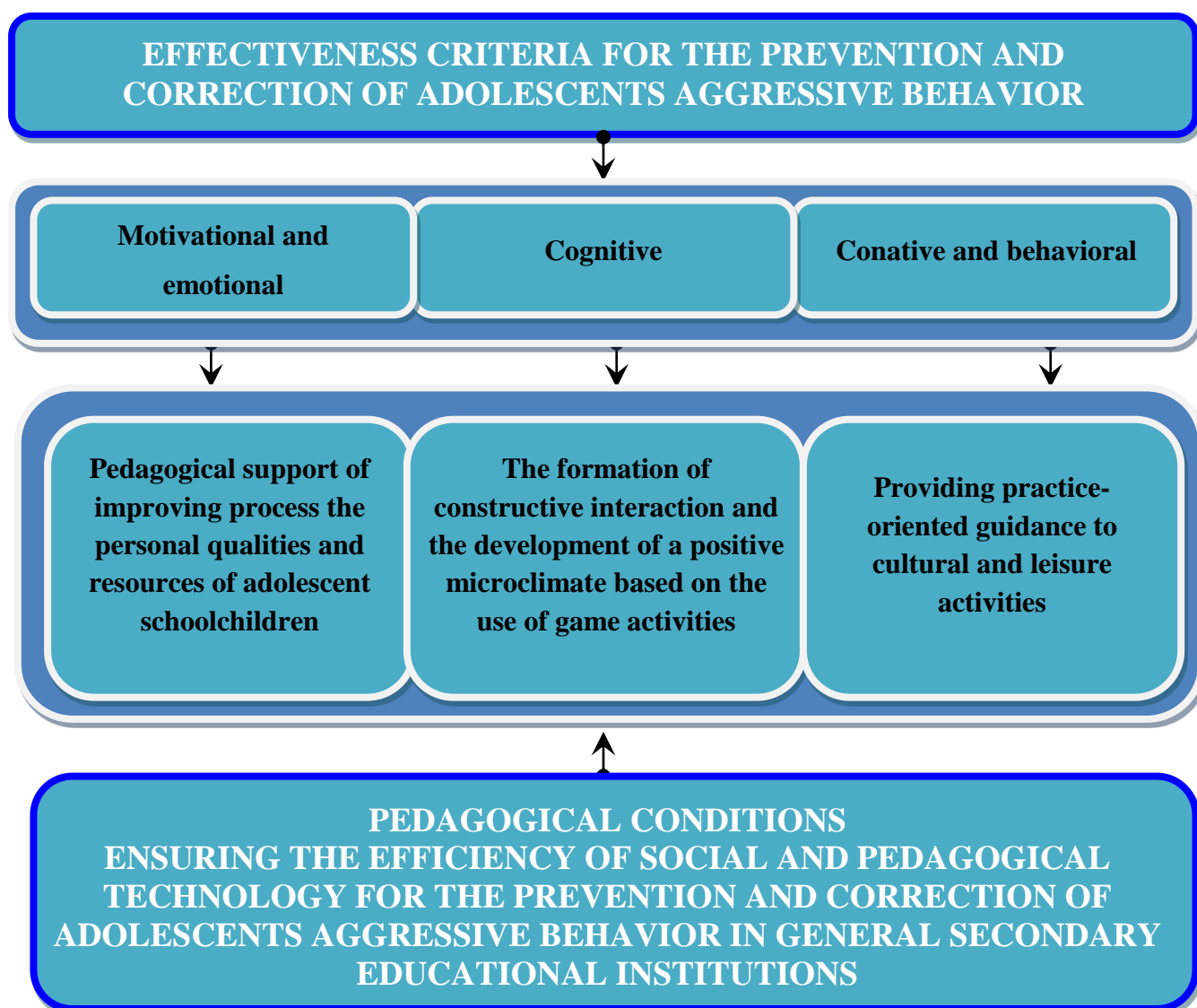

Fig. 2.4. Schematic representation of the relationship between pedagogical conditions and criteria (author's generalization)

The first socio-pedagogical condition – *pedagogical support of improving process the personal qualities and resources of adolescent schoolchildren*. It is

aimed at improving the motivational and emotional criterion of the effectiveness of the prevention and correction of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions.

First of all, it should be considered the scientific definition of “*support*”. Based on the generalization of socio-pedagogical and psychological-pedagogical reference literature (Handbook of a social teacher / practical psychologist, 2002; Prykhodko & Yurchenko, 2012; Psychology of personality, 2001; Social pedagogy: dictionary-reference, 2009; Social terminology, 2007) it was established the following: accompaniment involves the interaction of the accompanied and the accompanying. It is aimed at solving the specific problems of the accompanied (in our case, a teenager with a high level of aggression). In other words, support is helping the subject (a teenager with a high level of aggressive behavior) to make an effective decision.

Scientists emphasize that the support is based on the unity of four functions:

- diagnostic, covering the study of the causes of teenagers aggressive behavior;
- informative, based on a comprehensive study of the essence of the problem and determination of ways to solve it;
- consulting, which includes decision-making and development of a plan to solve the problem;
- practical, which involves the provision of practical assistance.

The leading idea of support is the provision about the need to develop the teenager’s independence in matters of prevention and correction of his own aggression in behavior.

Specialists should focus on three aspects during the organization of support in general secondary educational institutions:

- firstly, the priority of the teenager’s interests (the specialist is called to help solve any problem situation in the teenager’s behavior with the maximum benefit for him);

– secondly, continuity (provision by specialists of continuous (long-term) assistance in effectively solving problems in teenager’s behavior with a high level of aggression);

– thirdly, multidisciplinary (the expediency of the coordinated work of a “team” of specialists (a social pedagogue, a practical psychologist, as the main subjects of support and the form teacher and subject teachers – as additional subjects of support). Those specialists who have unified values, included in single preventive and corrective activity. Also the professionals who possess all the components of socio-pedagogical technology of prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions).

In the methodological plane, pedagogical support involves the provision of pedagogical support based on practical help in preventing and overcoming aggressive forms of adolescent behavior. The subject of pedagogical support is the process of jointly defining with the teenager his own interests, goals, opportunities and ways. These factors re defined to overcome problems in behavior that prevent him from independently achieving the desired results in improving personal qualities and resources. Support is aimed at helping teenagers to establish constructive relationships with both adults and peers, or younger and older schoolchildren.

By pedagogical support, it is meant specially organized comprehensive pedagogical help and support for teenagers. This help is based on the organization of preventive and corrective work in general secondary educational institutions. It will be aimed at improving the personal qualities and resources of adolescent schoolchildren with a high level of aggression. The main goal of pedagogical support for adolescents who show an increased level of aggression in their behavior is the development of their personality. It is aimed at creating a balance in self-awareness, activity and communication. Structurally, pedagogical support covers a complex of practical actions, methods and measures aimed at helping the teenager. These measures are directed on supporting him on the path of self-development and improvement of personal qualities and resources.

During the organization of pedagogical support to improve the personal qualities and resources of adolescent schoolchildren, it was taken into account the advice of scientists (Kozak, 2009; Chub, 2018; Shcherbyna, 2015), regarding the separation of stages (diagnostic, search, consultative-project, activity, reflective) its organization (table 2.1).

Table 2.1

Characteristics of the main stages of pedagogical support for teenagers with a high level of aggressive behavior

Name	The purpose of its implementation	Activity content
Diagnostic	Awareness of the essence of the problem of aggressive behavior and identification of potential opportunities for its solution	It begins with fixing the problem situation. Then it is developed the logic of conducting a diagnostic study; it is important to establish contact with all participants, to help verbalize the problem, to jointly assess the possibilities of its solution
Search	Collecting the necessary information about ways and means of solving the problem of prevention and correction	Bringing information to all participants of pedagogical support, creating conditions for awareness of information by the teenager himself
Advisory and project	Discussion with all interested parties about possible solutions to the problem of aggressive teenagers	There is a discussion of the positive and negative sides of various solutions. There are made forecasts of effectiveness. There are chosen practical ways
Active	Organization of activities to ensure the achievement of the desired result	Providing practical support and assistance during the implementation of the plan to a teenager with an increased level of aggression
Reflective	Comprehending the results of activities related to the solution of one or another problem in teenagers behavior	It is final in solving the problem of prevention and correction of aggressive behavior. It involves summarizing

It should be noted that all stages of pedagogical support must be consistently implemented in the practical activities of a social pedagogue and a practical psychologist.

In the dissertation, it was proceeded from the considerations that the pedagogical support of preventive and corrective work with teenagers with a high level of aggressiveness should be focused on improving character traits and personal qualities. As well as, it should be focused on strengthening self-confidence, developing the ability to behave adequately in complex conflict situations. An important element of pedagogical support is the development of effective models of behavior in situations of interpersonal communication that are important for a teenager.

In the dissertation, it was put forward a working hypothesis that high-quality pedagogical support will ensure the improvement of personal qualities. It will also increase the internal resources of adolescent schoolchildren. Pedagogical support, in our view, will positively influence the formation of such personal qualities as honesty, responsibility, independence in aggressive teenagers. These qualities will contribute to their self-assertion in the team and in understanding their significance for others.

The second socio-pedagogical condition – *the formation of constructive interaction and the development of a positive microclimate based on the use of game activities*. It is aimed at improving the cognitive criterion of the effectiveness of prevention and correction of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions. First of all, it was focused on the fact that constructive interaction involves joint activity. This activity is based on taking into account the interests of all parties (subjects and objects), when they are ready to give up their personal interests in order to reach a joint solution.

According to Ukrainian specialists-practitioners (Nikitiuk, 2005; Ulanov, 2004) the meaning of such interaction consists in the maximum exclusion of destructive actions. It also includes reduction of open or hidden neglect of the interests of one of the parties in favor of the other. In the methodological context, it

was proceeded from the considerations that teenagers should realize that aggression is a form of destructive psychological influence. As well as, the fact that there are forms of constructive psychological influence. In particular, the main emphasis is on teaching teenagers to use such forms of influence during conflict interaction as:

- agreement (a form of assertive behavior that involves introducing the interlocutor into dialogue and negotiations based on cooperation);

- a request (an open presentation of one's goals or needs with a call for assistance in their satisfaction),

- self-presentation (an open declaration of one's goals in order to cause an advance of trust in the interlocutor and involve him in joint actions);

In the methodological context, according to M. Rud, the psychological microclimate (psychological atmosphere) is “the style, emotional color of communication and interaction of people, which affects their joint activities. This is the predominant relatively stable emotional mood of people in the team” (Rud, 2006, p. 117). That is, the psychological microclimate covers the attitude of teenagers to each other and to the surrounding events. It is determined by their moods, mental excitement and experiences. It was taken into account that the psychological microclimate can be both negative and encouraging. In particular, the main signs of a negative psychological microclimate include hostility, fear and mistrust. They create feelings of depression, dissatisfaction, loneliness, contempt and discrimination in teenagers. The constructive communication is disrupted when a teenager spends a long time in a group of peers, where it is prevailed a negative psychological microclimate. It causes misunderstandings. As a result, a conflict situation arises in the classroom. It provokes aggressive behavior and forms the prerequisites for the emergence and manifestation of various types and forms of aggression in interpersonal communication by teenagers. In the case when a positive psychological microclimate prevails in the adolescent environment, it is observed mutual attention, respectful attitude towards each other. The spirit of

cooperation and mutual understanding prevails in the team. It is observed cohesion. It is in such an environment that a teenager feels protected.

In the practical context, it was taken into account the fact that the role of the psychological microclimate is multifunctional in the life of the adolescent collective and each adolescent in particular. It should be noted that a positive microclimate can be formed and regulated by specialists (social pedagogue and practical psychologist). In the study, it was started from the position that a positive psychological climate among teenagers forms a reference relationship to their team. This climate reflects the style of interpersonal relationships. It also affects the development of social relations among teenagers. A positive atmosphere in the environment in the classroom depends, first of all, on the general mood of the adolescent team as a whole.

Therefore, based on the above arguments, the main task of social pedagogues and practical psychologists, as well as class leaders of general secondary educational institutions, is to stimulate a favorable psychological microclimate in adolescent teams. It is reflected in the quality of preventive and corrective activities. It will also lead to a significant reduction of aggressive actions manifestations.

In the dissertation study, the position was taken that the formation of constructive interaction and a favorable psychological microclimate in the adolescent environment is most expedient to be carried out on the basis of the use of *game activities*. It was assumed that the game occupies a special place in the life of teenagers. The school life is reflected through the game. Creativity is activated and imagination is improved. Gaming activity, as proven by H. Lemko (Lemko, 2013; Lemko, 2015), has significant reserves. It increases the effectiveness of interpersonal communication, constructive interaction. It also has influence on the positive microclimate development and interest in non-aggressive behavior. The main positive features of game activities include increasing internal motivation. They also consist of developing creative thinking, gaining experience in

cooperation, creating a favorable microclimate and positive prerequisites for the formation of personal qualities and character traits.

In the psychological-pedagogical context, it is reflected concrete reality on the basis of game activity. The game is combined with real experiences and events. There are copied real events that are important for teenagers. Game activities contribute to the establishment of effective and high-quality socialization of schoolchildren of adolescent age. Therefore, the quality of preventive and corrective activities with teenagers who have a high level of aggressive behavior depends to a large extent on the content and nature of game activities organization.

Based on the study of publications by O. Bovt (Bovt, 2002) and V. Hryhorenko (Hryhorenko, 2002), it was proved that by taking an active part in game activities, a teenager learns to think critically. He also learns to act successfully observing the rules of constructive interaction. Game activity provides a real opportunity for a schoolchildren of teenage age to effectively control their aspirations. It also help to control their desires and critically evaluate events. On the basis of participation in the game, teenagers have the opportunity to establish collective interpersonal interaction, non-conflictual communication. They also have an opportunity to start solving game problems without aggressive actions.

It was taken into account the attractiveness of game activity. It was also taken into account the potential of the game for the self-development of potential opportunities of adolescents. There were highlighted general psychological and pedagogical characteristics. They can be considered favorable external incentives for the prevention and correction of aggressive behavior:

- a) the thrill of waiting for unpredictable game situations and the sequence of solutions during the game;
- b) satisfaction from demonstrating one's abilities as a player;
- c) satisfaction with success (both intermediate and final);
- d) the need to make decisions in difficult uncertain conditions and specific game situations.

During the organization of preventive and corrective activities with teenagers in general secondary educational institutions, it was determined some ideas. Game activity can be considered as a powerful means of uniting a group of teenagers. It enables a social pedagogue and a practical psychologist to penetrate into the spiritual world of a teenager. It gives a possibility of comprehensively study the reasons that motivate him to aggressive behavior.

A significant role among game activities is given to role-playing games. This is due to the fact that such a game develops according to a certain plot. It was invented by the teenagers themselves. It may have a plot that was suggested to them by a specialist. It is most expedient to use a story role-playing game in trainings. Such a game involves the possibility of simulating situations. These situations where schoolchildren. They were asked to play the role of an aggressive person in certain circumstances or situations. Moreover, a social pedagogue or a practical psychologist can come up with a plot independently. They can also use a real conflict situation. That is, it becomes possible to act out a scenario from real life in a comfortable situation. Role playing is very valuable because it provides teenagers with an interest. It also provides them an opportunity to actively learn constructive behavior and manage their aggressive actions. Another advantage of a role-playing game is that you can make mistakes without much risk and learn from them.

It is assumed that the use of story role-playing games during the organization of preventive and corrective activities allows aggressive teenagers of younger and middle adolescence to get an objective assessment of their actions. As well as, it permits them to learn what others see, hear and feel; what reaction they cause in others with their aggressive behavior. In other words, such game activities serve as a “mirror” for the participants. It allows them to see themselves as others see them.

It should be noted that game activity is the content of life and is necessary for the effective development of a teenager. Taking part in game exercises and story role-playing games, teenagers with a high level of aggressive behavior get a

real opportunity to gain practical experience of getting out of conflicts without aggressive actions. They also get an opportunity to establish constructive interaction with their peers. Therefore, it is believed that playing activities in a casual situation allows a teenager to gain social experience of constructive interaction. It also has a positive effect on the development of a positive microclimate in prevention and correction aggressive behavior.

The third socio-pedagogical condition – *provision of practice-oriented direction to cultural and recreational activities*. It is aimed at improving the conative-behavioral criterion of the effectiveness of prevention and correction adolescents aggressive behavior.

It is determined the choice of this socio-pedagogical condition. First of all, by the teenager's need to be the subject of educational influence and to feel himself an active person during his leisure time. It is also determined by the desire to show his uniqueness, independence of behavior; to be aware of his significance for others; to strive for participation in joint cultural and leisure activities; to be recognized by the collective. All this contributes to the involvement of teenagers, who are characterized by an increased level of aggressiveness, to values and means of leisure.

The definition of "leisure" is interpreted in scientific literature as rest, pleasure, entertainment, play, free time. That is, leisure in the psychological-pedagogical plane is understood as a set of different types of classes, activities carried out in free time. It results in the development of personal qualities, satisfaction of spiritual, physical and other socially significant needs. "In the modern socio-cultural situation, leisure is perceived by the teenage audience as a socially conscious necessity" (Bocheliuk & Bocheliuk, 2006, p. 67).

According to I. Parfanovych (Parfanovych, 2011), an aggressive teenager will be able to creatively realize himself as a person during activities. The participation in such active cultural and leisure activities have a practical orientation . He will be able to develop his personal potential. It is believed that the child realizes himself as a subject of activity by participating in real creative

activities and interestingly organized leisure time. The teenager will get a real opportunity to consciously build relationships with his peers and older people and the surrounding world. Thereby expanding his activity, accumulating potential opportunities for this. Of particular importance in the development of an adolescent child is leisure activity. It leads to profound personal changes. A social pedagogue and a practical psychologist should consider everything when organizing leisure time. It is necessary to take into account the importance of leisure for the development of a teenager. It is important to give cultural and leisure activities a practice-oriented character. It should be directly related to the self-development of internal resources. Leisure within the walls of an educational institution should be aimed at self-actualization. It should be aimed at establishing patterns of constructive behavior in the adolescent's mind.

By organizing cultural and recreational activities, it was attempted to have an effective impact on the development of teenagers' reflection and self-education. This happened on the basis of creating situations of success during interpersonal communication. During leisure activities, adolescents with a high level of aggressive behavior formed socially significant norms and rules of behavior.

In our opinion, by participating in cultural and recreational activities, an aggressive teenager will be able to creatively realize himself as a person and develop his personal potential. It is believed that by participating in real creative activities and interestingly organized leisure time, the child realizes himself as a subject of activity. He gets a real opportunity to consciously build relationships with his peers and other people and the surrounding world. Thereby his activity is expanded, accumulating prerequisites for this and opportunities

In the methodological context, when organizing free time for teenagers, it was taken into account the thesis of S. Maksymenko and O. Hlavnyk "I learn while resting!". (Resting, I study, 2006). From a practical point of view, it was taken into account the advice of Ukrainian scientists A. Volovyk and V. Volovyk. They advise to rely on specific methodological principles during the organization of cultural and leisure activities in general secondary educational institutions. The most important

principles related to the prevention and correction adolescent students aggressive behavior include: the principle of the unity of recreation and knowledge; principle of interest; the principle of joint activity (Volovyk & Volovyk, 1999, p. 51-74). It is believed that these three principles should be considered fundamental for providing a practice-oriented direction to cultural and leisure activities with aggressive teenagers in general secondary educational institutions. It will be provided a brief description of the stated principles.

In particular, there are singled out the principle of the unity of recreation and cognition. It provides the fact that recreation (recreation) directly affects the increase in cognitive activity and encourages self-development. But it also requires active efforts from teenagers. It was found out that the more diverse the leisure time, the higher the educational level of the teenager and the more creative his cognitive activity. As practice shows, the principle of the unity of recreation and knowledge can be implemented quite actively during group cultural and leisure activities in general secondary educational institutions. That is, it is group leisure time with peers, as opposed to individual, that enables a teenager with a high level of aggression to purposefully learn to suppress his aggressive intentions. It enables to increase stress resistance, develop the ability to constructively resolve contradictions, and consistently and systematically learn to manage his emotions and actions. On a practical level, implementing this principle, social pedagogues, practical psychologists, and classroom teachers should teach teenagers to shift their attention from negative emotional characteristics that cause aggressive associations in them to content that increases cognitive activity. For this, leisure activities for teenagers should be creative and characterized by novelty and practical orientation.

It was assigned an important role to the principle of interest for the high-quality organization of preventive and corrective work with aggressive teenagers. It was proceeded from the considerations that interest is the dominant motive for any activity. It prompts active changes in behavior. In our understanding, activity in preventive or corrective work is determined by the presence of interest in it. It is defined in the case when there is no interest or low interest. It is observed

passivity. Therefore, it is necessary to take into account the interests of the teenage audience when organizing leisure activities in general secondary educational institutions. It is necessary to try to provide them with the maximum amount of positive impressions and emotions when involving teenagers in leisure activities. It is important to arouse their interest in establishing tolerant interpersonal interaction. From a practical point of view, specialists (social pedagogue, practical psychologist, form teacher) need to take into account that leisure activities should not only create a favorable atmosphere. It should also provide fun after-school time, but also distract from aggressive intentions, calm and inspire positivity. Interest in a specific leisure activity should be profiling factors. Only in this way. Positive result can be achieved during the prevention and correction teenagers aggressive behavior.

The principle of joint activity is an important principle implemented by us during preventive and corrective work with aggressive teenagers. It should be noted that in the methodological plane, this principle provides for such an organization of cultural and leisure activities, where teenagers are in a relationship of certain mutual dependence. Such activities where they are responsible to each other for their actions. Joint cultural and recreational activities have a positive effect on the formation of friendly relations in the group. They have an influence on ensuring the unity of the goal. Creative traditions are born in teenagers groups. Emotional identification with the group takes place, if teenagers jointly participate in cultural and recreational activities. All this contributes to increasing the positive effect of leisure activities, realizes the educational potential in the context of prevention and correction aggressive behavior.

In the course of studying the practical mechanisms of implementing the third socio-pedagogical condition, it was taken into account the vision of scientists (Ovcharenko, 2016; Shebanits, 2015; Yakusheva, 2006). They emphasize that the main types of cultural and leisure activities that are most often used in the adolescent environment are:

- entertainment that satisfies the need for “thrills”;

- spectacles (sports, art, games);
- games;
- competition;
- trainings.

It should be noted that it is quite difficult to organize entertainment and spectacles for teenagers in general secondary educational institutions. First of all, this is due to the fact that the period 2020-2022 in connection with Covid-19, provided for the active use of distance learning tools in the educational process of educational institutions. The main attention was focused on *games, competitions and trainings* (Appendix E and Appendix Д) in the conditions of distance learning.

It was assumed that such types of cultural and recreational activities as games, competitions and trainings directly reduce teenagers aggression manifestations. Also they direct them to the creative realization of their potential. These types of cultural and recreational activities should be actively used by social pedagogue and practical psychologists for preventive and corrective work with adolescent aggression. It provides an opportunity for self-assertion based on mastering the skills of constructive behavior.

So, in conclusion, it should be noted that in the dissertation work it was put forward a following *working hypothesis*. The introduction of socio-pedagogical conditions (pedagogical support for the process of improving the personal qualities and resources of adolescent schoolchildren; the formation of constructive interaction and the development of a positive microclimate based on the use of game activities; providing practical-oriented direction of cultural and recreational activities) will allow to maximize the effectiveness of preventing manifestations of aggressive behavior at three levels (a general secondary educational institution, a specific educational team (class), an individual teenager (individual)). It will ensure the comprehensiveness of preventive and corrective work in general secondary educational institutions.

From a methodological point of view, it was analysed that the isolated socio-pedagogical conditions were aimed at cooperation, recognition of the priorities and

needs of teenagers with a high level of aggression. It was also aimed at creation of an appropriate basis for their self-realization during studies in general secondary educational institutions. Prevention should be the main *result* of their practical implementation. If necessary, correction of teenagers aggressive behavior is based on: formation of prosocial behavior; encouragement for self-improvement and self-affirmation; inclusion in socially significant activities; establishment of effective communication and establishment of constructive relations with peers; increasing creativity in organizing free time and leisure.

It should be noted that the selected pedagogical conditions became a priority component of the socio-pedagogical technology of prevention and correction teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. In the third chapter of the dissertation, it is planned to check the effectiveness of pedagogical conditions directly in the educational process of general secondary educational institutions.

Conclusions to the second chapter

1. Social and pedagogical prevention of aggressive behavior is understood as an interconnected and integral two-way process. It includes, on the one hand, the creation of optimal conditions that contribute to the elimination of the desocializing effects of aggressive behavior. On the other hand, it is the development of the adolescent's personal sphere. It is the formation of a non-aggressive positions during interpersonal interaction. Socio-pedagogical correction of teenagers aggressive behavior should be aimed at developing patience and understanding. It should be directed to the ability to see the positive and rely on it, as well as at changing the leading motives. Prevention should be carried out together with correction. It should include a complex of diagnostic, pedagogical, psychological, social and correctional measures. These activities should be aimed at identifying and overcoming destructive aggression and forming and developing the skills of constructive interaction. There are analyzed regularities, structure,

stages of its organization. There are singled out and characterized principles and approaches of preventive and corrective activities with aggressive teenagers. There were chosen criteria (motivational-emotional, cognitive, conative-behavioral). They reflect the productivity and quality of the prevention and correction process of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions.

2. The socio-pedagogical technology of prevention and correction adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions is considered as part of a holistic humanistic-oriented educational process. It includes a system of preventive and corrective psychological-pedagogical actions built by a social pedagogue and a practical psychologist. They are aimed at preventing destructive aggression and correction of aggressive behavior. There were analyzed tasks, aspects, forms, content stages of the application of socio-pedagogical technology. It was established that it covers the following components in the structural context: the goal; entities that will implement it; socio-pedagogical conditions that will ensure its effectiveness; scientific and methodical support of practical activities; forms and methods of technology implementation; stages of practical activity; parameters for evaluating the expected result.

3. Socio-pedagogical conditions are additionally introduced circumstances that make the prevention and correction teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions more qualitative and effective. There were three conditions: pedagogical support of the process of improving the personal qualities and resources of adolescent schoolchildren; the formation of constructive interaction and the development of a positive microclimate based on the use of game activities; providing practice-oriented guidance to cultural and leisure activities.

The first condition includes a set of practical actions, methods and measures aimed at helping the teenager. They are also directed to supporting him on the way to improving personal qualities and internal resources. Pedagogical support has a positive effect on the formation of such personal qualities as honesty, responsibility, independence in aggressive teenagers. It promotes self-assertion in

the team and increases significance. It was developed a “Portfolio for a social pedagogue and a practical psychologist on the organization of prevention and correction of adolescents aggressive behavior” for its implementation. The second condition was chosen due to the fact that the formation of constructive interaction and a favorable psychological microclimate should be carried out on the basis of the use of game activities. Game activity was considered as a powerful means of uniting the adolescent team. It which allows to penetrate into the spiritual world of the adolescent. It was developed game exercises and story role-playing games for teenagers to transform aggressive behavior into constructive behavior. The third condition was chosen due to the fact that practical and organized cultural and leisure activities have a positive effect on the formation of some skills and abilities. Such skill are aimed at counteract aggression and correct aggressive behavior. The main attention is focused on games, competitions and trainings in the conditions of distance learning. Games allow teenagers to perform in an unusual role; on the basis of the competition there is an opportunity for maximum self-expression; trainings are aimed at establishing effective communication and developing effective behavior strategies. There have been developed games, competitions and training program “Stop-Bulling”.

Prevention should be the main result of the practical implementation of identified socio-pedagogical conditions. If necessary, correction of aggressive behavior on the basis of: formation of prosocial behavior; encouragement for self-improvement; inclusion in socially significant activities; establishment of effective communication and establishment of constructive relations with peers; increasing creativity during the organization of free time and leisure.

The materials of the second chapter of the dissertation were published in the author’s scientific works:

Сеага, Семі. (2020). Культурно-дозвіллева діяльність як засіб корекції агресивної поведінки підлітків. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Запоріжжя:

Запорізький національний університет. N 2 (35). 71–75. DOI <https://doi.org/10.26661/2522-4360-2020-2-11>

Сеага, Семмі. (2019). Потреба цілеспрямованої діяльності з підлітками, що мають підвищений рівень агресії. *Соціально-освітні домінанти професійної підготовки фахівців соціальної сфери та інклюзивної освіти*: зб. наук. статей / Бердянський державний педагогічний університет; укладач Петровська К. В. Бердянськ. 146–150.

Сеага, Семмі. (2020b). Потенціал сюжетно-рольових ігор у роботі з підлітками, яким притаманна агресивність. *Професійна мобільність як чинник соціальної адаптації і творчої самореалізації особистості в умовах суспільних трансформацій*: матеріали міжвузів. наук.-практ. семінару (Харків, 29 квітня, 2020 р.); Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків. 86–88.

Сеага, Семі. (2020b). Попередження та корекція агресивної поведінки підлітків: психолого-педагогічні аспекти. *Педагогіка та психологія: сучасний стан розвитку наукових досліджень та перспективи*: Зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 20–21 листопада 2020 р.). Запоріжжя: Класичний приватний університет.

Siagha, Sami. (2020). Потенціал комп'ютерних ігрових технологій у профілактиці та корекції агресивної поведінки підлітків. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання: досвід, тенденції, перспективи*. Матеріали VI Міжнар. наук-практ інтернет-конференції (Тернопіль, 12–13 листопада, 2020). 112–114.

Сеага, Семі (2022). Соціокультурна анімація як ефективний засіб профілактики агресивної поведінки. *Сторінки історії та сьогодення коледжу: спадщина, історія, освіта, культура, мистецтво, особистість*: матеріали Першої Регіональної науково-практичної конференції / Ред.-упор. Я. Яців, І. Свирид. Калуш. С. 71–75.

CHAPTER 3

RESEARCH-EXPERIMENTAL VERIFICATION OF THE EFFICIENCY OF SOCIAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE PREVENTION AND CORRECTION OF ADOLESCENTS AGGRESSIVE BEHAVIOR IN GENERAL SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS

3.1 Organization and methodology of conducting the ascertainment stage of experimental research

In accordance with the presented theoretical (the first chapter of the dissertation) and methodical (the second chapter of the dissertation) studies, it was developed a method of ascertaining the experimental stage. It is aimed at studying the state of prevention and correction adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions. The purpose of the ascertaining stage of the experiment was to investigate the state of prevention and correction aggressive behavior. It was also aimed to reveal the characteristics of the manifestation of aggression among teenagers in general educational institutions. The main tasks of the experiment ascertainment stage include:

- research on the spread of aggressive behavior among teenagers;
- studying the characteristics of aggressive behavior and identifying the initiators and victims of aggression;
- analysis of the organization state of prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions.

The experimental base of the study covered four educational institutions:

- 1) Ternopil comprehensive school of grades I-III No. 24 of the Ternopil city council of the Ternopil region;
- 2) Secondary general education school of grades I-III of Gadynkivtsi village, Husiatyn district, Ternopil region;
- 3) Chernivtsi Polytechnic Lyceum No. 11 “Prestige” of the Chernivtsi City Council,
- 4) Mukachiv Specialized School of Grades I-III No. 4 with in-depth study of

individual subjects and sections of Mukachiv City School council of Zakarpattia region. The organization of the experiment ascertaining stage was complex in nature. It included methods and techniques of social psychology, social pedagogy, general and age pedagogy. The experiment was organized in September – December 2020, which involved: 811 schoolchildren of the fifth, sixth, seventh, eighth, ninth grades, who were part of 35 school teams; 35 classroom teachers, 5 practical psychologists and 5 social pedagogues. The sample among educational institutions was distributed as follows: Ternopil Secondary School of Grades I-III No. 24 of the Ternopil City Council of Ternopil Region – 240 students (two classes from each parallel), Secondary School of Grades I-III of the village of Gadynkivtsi, Husiatyn District of Ternopil Region – 88 students (one class from each parallel); Chernivtsi Polytechnic Lyceum No. 11 “Prestige” of the Chernivtsi City Council – 248 students (two forms from each parallel), Mukachiv Specialized School of Grades I-III No. 4 with in-depth study of individual subjects and sections of Mukachiv City School council of Zakarpattia region – 235 schoolchildren (two forms from each parallel).

The following methods were used during the experiment ascertainment stage: theoretical (analysis, synthesis, generalization and comparison of the obtained results); empirical (pedagogical observation, survey (questionnaire, interview, conversation), standardized tests, methods and author’s questionnaires, mathematical processing of results.

The study of the state of the prevention and correction organization of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions at the ascertaining stage is based on the organization of *socio-pedagogical diagnostics*. It ensured the collection of information in order to increase the efficiency of activities. There were taken into account the following principles during the diagnosis: objectivity in the collection of facts and their interpretation; variety of sources of information, which ensured validity and reliability; client-centricity (teenagers’ interests come first).

The following methods were carried out in order to solve the tasks of the experiment ascertaining stage for schoolchildren of adolescent age (5th to 9th forms): sociometry (“Individual sociometric card”), questionnaire “Aggression in an educational institution”, conversation with the class teacher, pedagogical observation (“Scheme of observation of aggressive manifestations in adolescents behavior”), the methodology “Assessment of the psychological atmosphere in the team”, the questionnaire “Assessment of the level, forms and causes of aggressive behavior manifestation”. It was developed, a questionnaire “Assessment of the state of the prevention and correction organization of adolescent schoolchildren aggressive behavior for social pedagogues, practical psychologists and class teachers”. Appendix C and Appendix Ж present the socio-pedagogical toolkit that was used at the ascertainment stage of the experiment. It is justified the expediency of choosing each method.

Thus, as a result of conducting a sociometric study, it was determined the structure of informal relationships in the pupils’ group according to the criterion of sympathy – antipathy. It was established the degree of psychological compatibility of individual group members. It was identified intragroup microgroups and their informal leaders. It was developed a general scheme for using sociometry based on the practical advice of A. Derbenov (To the class teacher: creation and development of the class team, 2011) and H. Bezhenar (Bezhenar, 2012). It was determined the hierarchy of social statuses in student groups by means of sociometry. There were also investigated the roles such as “stars”, “accepted”, “isolated”, “neglected”. It is presented the step-by-step implementation method in Appendix E.

The next element of socio-pedagogical diagnosis was the questionnaire for teenagers “Aggression in an educational institution”. Based on the analysis of the received answers, it was established the absence or severity of aggressive actions and deeds in relation to each investigated teenager. The developed questionnaire made it possible not only to clearly identify schoolchildren who became the object of aggression. It also helped to determine the degree of manifestation of this

phenomenon in general secondary educational institutions. Questionnaire questions covered possible situations of teenager interaction with the pupils' group where he studies.

The conversation with the class teacher was used as an auxiliary method for obtaining a general expert socio-pedagogical assessment. It provided explanations and clarifications regarding the presence (absence) and specifics of the aggressive behavior manifestation in the group of teenagers.

It was used a specially organized pedagogical observation for the completeness and objectivity of the research ascertaining stage. The purpose of such observation is to identify the peculiarities of the teenagers interaction in the process of interpersonal communication. Based on the advice of N. Volianiuk and H. Lozhkina, it was developed the "Scheme of observation of aggressive manifestations in adolescents behavior" for the clarity of the observation's organization (Victimology and Aggression, 2010, p. 200-203). Class teachers, social pedagogues and parents were involved in the observation. It was carried out according to the following program:

- observing the behavior of teenagers in a formal group (class);
- observation of students' behavior in classes during off-line and on-line learning;
- observation of students' behavior outside of school hours (according to parents);
- observation of students' interpersonal communication (speech culture; use of nicknames, obscene words).

In order to thoroughly study the psychological atmosphere in the classroom, it was used the method "Assessment of the psychological atmosphere in the team" (A. Fidler). Based on the analysis of the obtained results, it was established the level of satisfaction with relationships in a small group (class). It was also assessed the level (positive, neutral, negative) of the psychological climate. The answers to the methodology questions were anonymous, this fact increases its reliability.

It was carried out the study of manifestation level, forms and causes. It was also studied aggressive behavior manifestation using the questionnaire “Evaluation of the level, forms and causes of aggressive behavior manifestation”. The questionnaire provided for the establishment of the term during which aggression was carried out. Unfriendly attitude was manifested on the part of classmates. The answers to the questions allowed to establish the main causes of aggressive actions. It also helped to determine the form of aggression manifestation on the part of the teenager in each specific case. It was helpful fo analysis the attitude of the teaching staff to the use of aggressive actions in the educational institution.

It was used the questionnaire “Assessment of the state of organization of prevention and correction of aggressive behavior of adolescent schoolchildren” to determine the state of the of prevention and correction organization of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions. Social pedagogues, practical psychologists and class teachers took part in the survey. Processing the results of the questionnaire made it possible to generalize expert assessments regarding the use of socio-pedagogical technology for the prevention and correction of adolescents aggressive behavior of in a specific educational institution. In particular, it was received experts’ evaluations regarding the expediency of combining prevention and correction. It was also received a description of the difficulties and obstacles faced by specialists during such activities.

It is shown the relationship between diagnostic methods and the tasks of the experiment ascertainment stage in the table. 3.1.

Table 3.1

Connection of tasks and diagnostic tools

The task of the experiment ascertainment stage		
Research on the spread of aggressive behavior among teenagers	Studying the characteristics of aggressive behavior manifestation and identifying the initiators and victims of aggression	Analysis of the state of of prevention and correction organization of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions

Diagnostic tools		
<ul style="list-style-type: none"> – sociometry; – a conversation with the class teacher; – pedagogical observation 	<ul style="list-style-type: none"> – questionnaire “Aggression in an educational institution”; – the method “Assessment of the psychological atmosphere in the team” (A. Fidlera) 	<ul style="list-style-type: none"> – questionnaire “Assessment of the level, forms and causes of aggressive behavior manifestation”; – a questionnaire for social teachers, practical psychologists and classroom teachers

It should be focused on highlighting the results of the experiment ascertainment stage.

It is presented the analysis of sociometry results in the table 3.2.

Table 3.2

The results of sociometry at the experiment ascertainment stage

Educational institution	Grade	Index of group cohesion	The level of group cohesion	Number of “isolated” and “neglected”
Ternopil secondary school of grades I-III No. 24 of the Ternopil city council of the Ternopil region	5a	0,54	below average	3
	5b	0,52	below average	3
	6a	0,63	average	2
	6b	0,61	average	3
	7a	0,63	average	2
	7b	0,61	average	2
	8a	0,57	below average	3
	8b	0,58	below average	3
	9a	0,85	high	1
General education school of grades I-III of the village of Gadyinkivtsi	5	0,54	below average	3
	6	0,52	below average	3
	7	0,61	average	2
	8	0,84	above average	1
	9	0,81	above average	1
Chernivtsi Polytechnic Lyceum No. 11 “Prestige” of the Chernivtsi City Council	5a	0,61	average	3
	5b	0,53	below average	3
	6a	0,54	below average	3
	6b	0,68	average	3
	7a	0,69	average	2
	7b	0,71	average	3
	8a	0,72	average	1

	8b	0,67	average	3
	9a	0,85	high	1
	9b	0,81	above average	2
Mukachiv Specialized School of Grades I-III No. 4 with in-depth study of individual subjects and sections of Mukachiv City School council of	5a	0,53	below average	3
	5b	0,54	below average	3
	6a	0,68	average	1
	6b	0,54	below average	3
	7a	0,63	average	2
	7b	0,49	low	3
	8a	0,61	average	3
	8b	0,58	below average	3
	9a	0,52	below average	2
	9b	0,71	above average	2
	General data	35(811)	0,64	average

So, according to the obtained results (Table 3.2), 35 student groups had a different level of group cohesion, namely: it was established below average for 13 (37.14%) grades; the level of cohesion was average in 14 (40.0%) student groups; 5 (14.29%) grades were above average; a high level of group cohesion was diagnosed in 2 (5.72%) grades; 1 (2.85%) grade had a low level of cohesion. According to the results of sociometry, it was established that 84 (10.36%) teenagers have the status of “neglected” and “isolated”. It is believed that they can be potential victims of aggression.

The analysis of the teenagers responses to the question of the questionnaire “Aggression in an educational institution” made it possible to establish the following results: 74 (9.12%) teenagers do not have and do not want to have friends in the class where they study. It was found that 51 (6.29 %) of the respondents sometimes think about changing the class group in which they study. The survey showed that 76 (9.37%) of teenage schoolchildren were never invited to a birthday party with their classmates (this fact was partly attributed to quarantine restrictions and the ban on mass celebrations). It is considered negative that 89 (10.97%) of the interviewed teenagers are disparagingly addressed (by a nickname) and systematically insulted by their classmates. Thus, 128 (15.78%) respondents noted that their classmates make fun of them. Considering the fact that

the study was conducted during the Covid-19 pandemic, the vast majority (513 (63.25%)) of schoolchildren answered the question “Do you spend extracurricular time with your classmates” – “sometimes”. The results of the answer to the question “Do you take part in the games (entertainment) that your classmates play outside of school hours?” were disappointing. In particular, only 2/3 of respondents (267 (32.92 %) chose the option “yes, with pleasure”; “from time to time” – 417 (51.42 %); 127 (15.66%) answered – “I do not participate in games (entertainment)”. That is, it can be stated that 544 (67.08%) more than half of the class group is completely or partially isolated from joint leisure activities. Their socialization is carried out outside the educational institution.

Conversations with class teachers made it possible to identify teenagers who were real victims of aggressive behavior on the part of their classmates. Thus, it was established that 43 (5.3%) teenagers were in the role of victims. At the same time, 75 (9.23%) often show excessive aggression in their actions and actions towards their classmates.

It was used the questionnaire “Assessment of the level, forms and causes of the of aggressive behavior manifestation” to determine the level and establish the characteristics of the teenagers aggressive behavior manifestation. According to the obtained results, it was established that 591 (72.87 %) never felt unfriendly attitude towards themselves from their classmates or peers. At the same time, 187 (23.06 %) started to feel unfriendly attitude towards themselves several years ago. and 33 (4.07%) respondents experienced aggression recently (only a few months). In the course of the study, it was found that more than half of all respondents consider dissimilarity “otherness” to be the main reason for their dislike of themselves; ¼ the main reason is the difficult psychological atmosphere in the classroom; 20% named their own defenselessness as the determining reason (they cannot stand up for themselves, “give up”); aggressive actions caused by a conflict with the class leader for 5%; in junior grades (5th and 6th grade), 5% of teenagers consider low academic performance as the main reason.

Answering the question “What is the hostility of classmates manifested in?” teenagers could choose several answer options. The obtained results were as follows: 673 (82.98%) of the respondents noted that it is spread false information about them (notes are whispered behind their backs); 599 (73.86%) teenagers are often called names and come up with unpleasant nicknames; 203 (25.03%) – sometimes suffer from physical aggression; 79 (9.74%) teenagers wrote that there were cases when they were intimidated and threatened; 62 (7.64%) indicated that there were cases when their belongings were specially taken from them for the purpose of entertainment; 37 (4.56%) schoolchildren complained about money extortion; 18 (2.22%) respondents indicated that they were subjected to physical or psychological violence in order to force them to commit humiliating acts; 61 (7.52%) noted that there were cases when they were put on footstools or spat at. Adolescents (32 (3.95%)) indicated that they experienced unfriendly behavior from classmates in social networks (received threats and bullying).

Analyzing the results of the survey, there were the fact that adolescent victims of aggression admit that teachers do not respond adequately to the aggressive actions of aggressor classmates in 60%. They also do not provide any support to victims of aggression and bullying.

At the experiment ascertainment stage, it was analyzed the gender of the victims of aggressive behavior. It was established that the number of female teenagers is somewhat smaller and amounts to 44%. Whereas boys show aggression somewhat more often (56%). This distribution is insignificant. It proves the insignificant influence of gender role on the probability of becoming the object of aggressive behavior on the part of classmates.

The results of pedagogical observation and conversations with class teachers showed the tendency that boys more often become the initiators of aggressive actions towards boys. At the same time, girls project their aggression onto girls, because girls are more often chosen as victims.

The total sample at the experiment ascertainment stage was 811 teenagers, and in rural areas. There were investigated 5 groups of pupils (88 respondents) in

the General Education School of I-III degrees in the village of Gadynkivtsi, Husiatyn district, Ternopil region. While the rest – 30 classes (723 teenagers) studied in various city educational institutions (regional: comprehensive school – 240 teenagers; multidisciplinary lyceum – 248 teenagers) and district comprehensive school (235 teenagers). It was specifically chosen the distribution of the sample of respondents. It made it possible to analyze the spectrum of differences in aggressive actions manifestation depending on the location of the educational institution (level of urbanization).

The analysis of the prevalence of adolescent aggression showed that it was found 4 victims in 5 class groups of teenagers in village school. At the same time it was found 39 victims in 30 classes in cities. Based on these data, it can be noted that aggression is relevant for 4.55% of teenagers in rural areas and 5.39% for urban schoolchildren. These pupils who were in the role of victims. It was identified 75 schoolchildren with high level of aggression (8 people (9.09% – village school; 67 people (9.27%) – urban educational institutions). This difference is not significant from the point of view of statistical significance. But it indicates a slight advantage in the degree of prevalence of adolescent aggression in urban general secondary educational institutions. The number of victims of aggression and aggressors is somewhat greater in rural general secondary educational institutions. This fact has an objective explanation: it was established a lower level of cohesion of adolescent student groups in cities compared to rural ones. However, there are problems in rural areas related to the fact that a teenager who is a victim of aggression cannot change his class or transfer to another educational institution. While in the city, a student who has been subjected to violence and aggressive actions can change both class and educational institution. Student can also try to form one's social status without previous "shortcuts".

There were investigated socio-psychological features of the socialization of aggression victims on the basis of pedagogical observation. Thus, it was established that the common features of adolescent victims were: defenselessness, isolation, exclusion from communication with classmates. Most of the teenagers

were withdrawn, uncommunicative, shy and indecisive. It was established the presence of fear and shame for the inability to respond to aggression in 1/3 of the adolescent victims. They had slurred speech and felt a loss of the ability to logically connect events.

It was found that 14 (32.56%) of the 43 adolescent victims of aggressive actions had certain physiological differences: 2 adolescents had poor eyesight (were wearing glasses); 4 teenagers were overweight, and 2 were underweight; 4 students were short stature, and 2 students were too tall compared to their classmates. These facts prove that only a third of teenagers who have become victims of aggressive actions by their classmates have certain external or physiological differences. The remaining 2/3 do not have such differences.

There were established the following facts during the analysis of the aggression impact on the teenagers personal development:

- disrupts social adaptation and provokes maladaptation of victims;
- manifests itself in the form of a low level of emotional comfort of the victim in the peer group;
- negatively affects the socialization of the victim; leads to the manifestation of isolation, disruption of communication with peers in the team.

Based on the tasks of the experiment ascertainment stage, in order to study the state of prevention and correction organization of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions it was conducted a questionnaire for social pedagogues, practical psychologists and class teachers “Assessment of the state of organization of prevention and correction of aggressive behavior of schoolchildren of adolescent age” (Appendix Ж).

35 class teachers, 5 practical psychologists and 5 social pedagogues took part in the survey (Fig. 3.1).

- The problem of using aggression is common among teenagers
- The problem of teenage aggression is rare

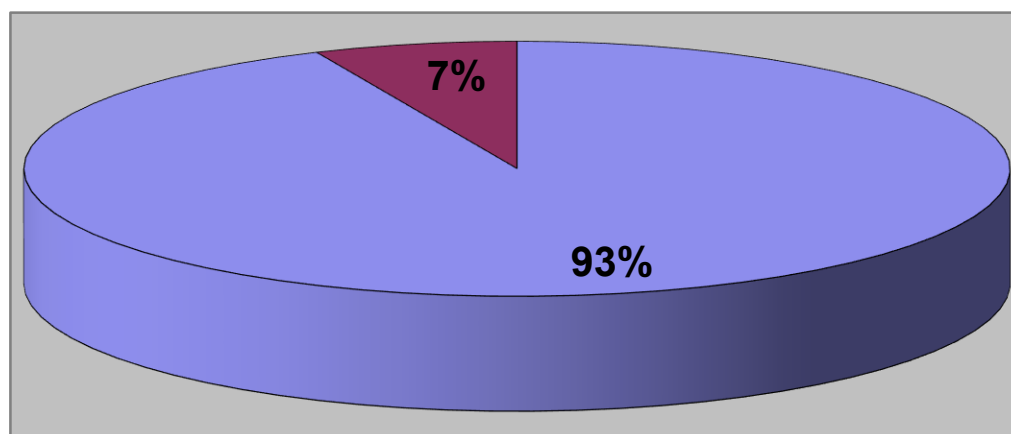

Fig 3.1. *The results of a pedagogical specialists survey regarding the prevalence of adolescent aggression*

As can be seen from fig. 3.1, 42 (93.33%), the interviewed pedagogic specialists believe that the problem of aggression is quite common among teenagers. At the same time, only 3 (6.67%) % answered that it is rare and does not require special activities (organizations of prevention and corrections). During the survey, it was found that the problem of aggression, according to the interviewed class teachers, social pedagogues and practical psychologists, is the most common in grades 5-7, and the least common in grades 10-11. This opinion was expressed by 40 respondents (88.89%).

The survey participants noted that during the past (2019-2020) academic year, they held discussions and lectures on this problem in order to prevent and correct aggressive behavior among teenagers. Thus, only 6 (13.33%) of the interviewees conducted trainings; conversations and lectures on this problem were conducted by 20 (44.44%); individual work with persons who are potential victims of aggression was organized by 5 (11.11%) interviewees; 7 (15.56%) conducted individual work with teenagers who are aggressors. It should be noted that 3 interviewees wrote that they did not work with this problem, and 4 (8.89%)

interviewees noted that they organized viewing and discussion of films with use of art therapy (Fig. 3.2).

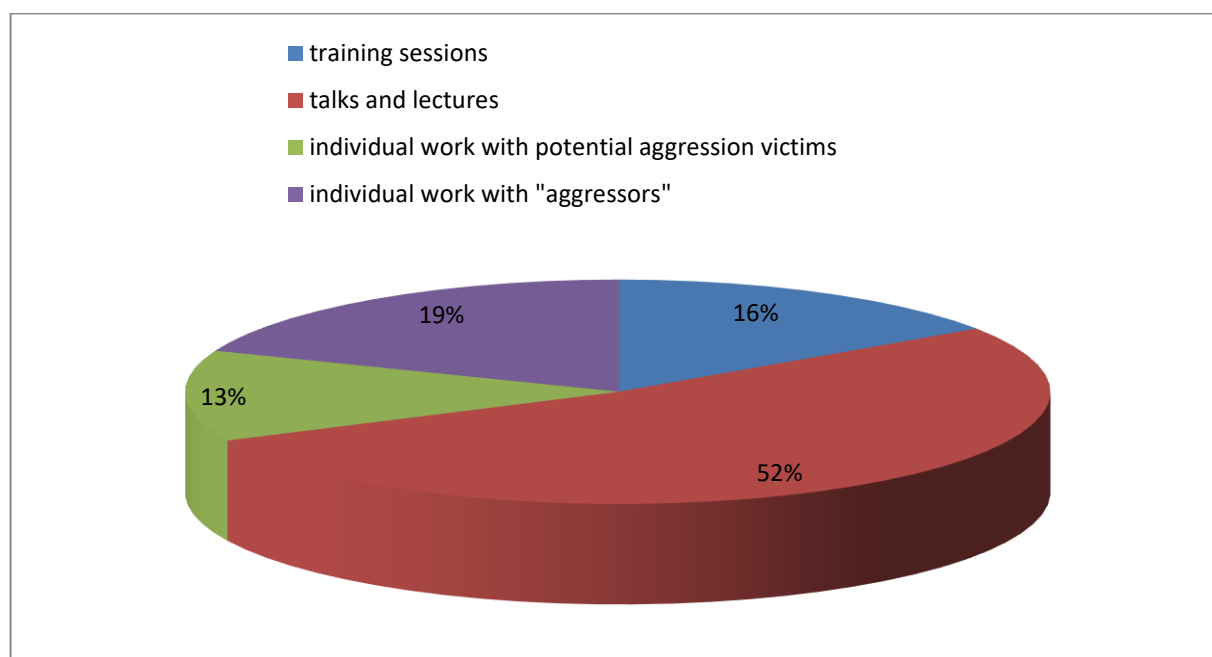

Fig. 3.2. The results of the questionnaire regarding the of prevention and correction organization of teenagers aggressive behavior

It was established that it was conducted the experiment ascertainment stage in the general secondary educational institutions. There is no systematic and comprehensive approach to the of prevention and correction organization of aggressive behavior. This fact can be partly explained by the restrictions that are associated with distance learning due to the spread of Covid-19.

The interviewed respondents believe that certain objective factors prevented them from carrying out preventive and corrective work with aggressive teenagers more effectively. Thus, the main obstacle was the lack of thorough knowledge about the specifics of this problem for 26 (57.78%) respondents. 13 (28.89%) of the surveyed pedagogical specialists noted that the main reason for low effective preventive and corrective work was the insufficient number of effective socio-pedagogical technology and practical tools. At the same time, the rest (6 (13.33%)) emphasized the lack of specific methodological recommendations (Fig. 3.3).

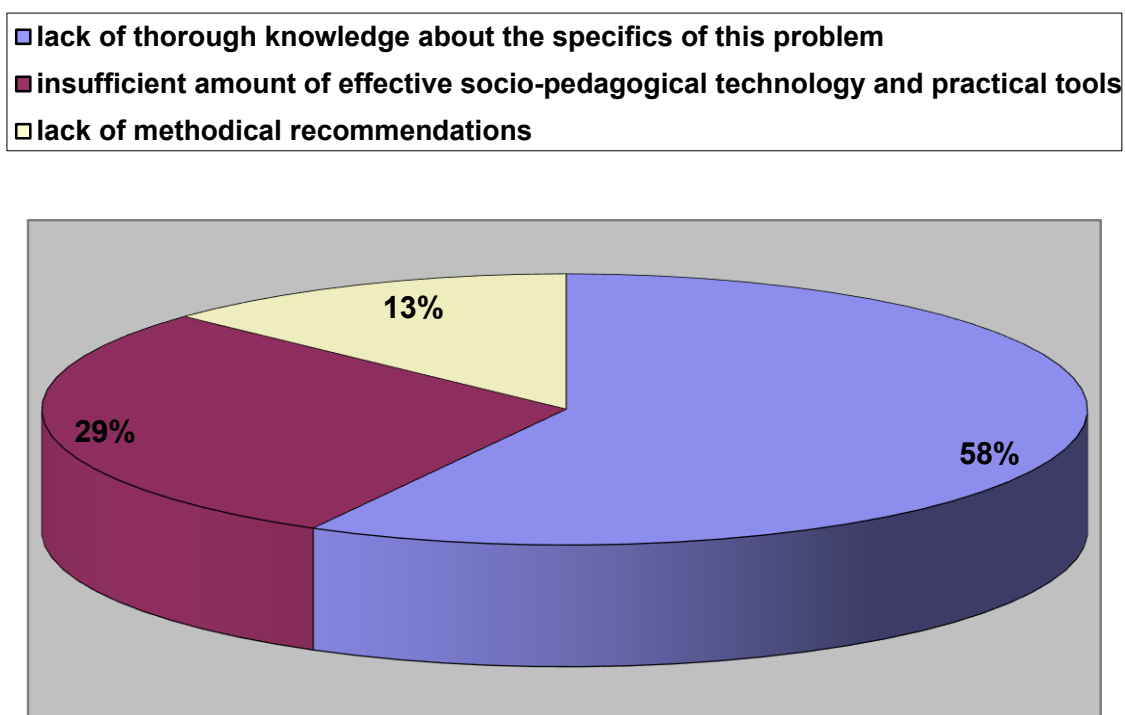

Fig. 3.3. The results of a survey on obstacles in the prevention and correction organization of adolescent aggression in general secondary educational institutions

During the organization of the experiment ascertainment stage, it was found out that the primary prevention of adolescent aggression is carried out in general secondary educational institutions rather superficially. It is represented only by general measures to prevent violence. Secondary prevention is presented mainly in the joint work of a practical psychologist and a social pedagogue. The main measures of secondary prevention are trainings. They are mainly aimed at preventing aggressive actions (physical aggression). They are also aimed at acquiring skills for constructive conflict resolution. Less attention is paid to other types of aggression.

Thus, it is asserted the insufficient effectiveness of measures for the prevention and correction aggressive behavior in the adolescent environment. This is due to the actual absence of a system of primary and secondary prevention and insufficient organization of corrective measures in general secondary educational institutions. In order to measure the levels (low, average, high) of the prevention

and correction organization of teenagers aggressive behavior. There were developed specific indicators based on motivational-emotional, cognitive, conative-behavioral criteria (Table 3.3).

Table 3.3

Level characteristics of criteria and indicators of the prevention and correction organization of adolescents aggressive behavior

Criteria	Content of indicators by levels			
	Levels Indicators	Low	Average	High
motivational and emotional	Recognition of the problem relevance and its perception	The problem of aggression is not significant; is perceived as an inevitable phenomenon, it is possible to teach in aggression as the subject of the phenomenon	The problem of aggression is partially recognized; it is perceived as an inevitable phenomenon, but it is not allowed to learn in the process as a subject of the phenomenon	The problem of aggression is recognized as urgent; a clear belief is formed regarding the prevention of aggression
cognitive	Formation of knowledge about aggressive behavior	Lack of knowledge among teenagers about the content and harm of aggression	Teenagers have superficial theoretical knowledge about the content and harm of aggression	Teenagers have basic knowledge of the content and harm of aggression
conative-behavioral	Formation of skills and abilities to counter aggression	Lack of understanding of ways to counter aggression, undeveloped skills and abilities to actively resist bullying and aggressive actions	Partial understanding of ways to counter aggression, lack of skills and abilities to actively resist bullying and aggressive actions	Understanding ways to counter aggression, developed skills and abilities to actively resist bullying and aggressive actions

It was carried out the determination of the levels of prevention and correction adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions on the basis of the developed level characteristics (Table 3.3). Schoolchildren were invited to take part in the survey (Appendix 3). It was

followed the 12-point rating scale in the practical plane, when determining the levels. It is used in the educational process. Thus, the low level is set for those teenagers who scored from 4 to 6 points for their answers to questions about recognition of aggressive behavior relevance, knowledge about this problem, and the formation of skills and abilities to prevent aggressive actions. The average level is set for teenagers who scored from 7 to 9 points. It is set for those who have partial knowledge about the problem, partially recognize its relevance. It is intended for those who and have formed attitudes and the ability to prevent aggressive actions towards themselves. A high level is set for those teenagers who scored from 10 to 12 points for their answers. These teenagers who have thorough knowledge of the problem. Those who recognize its relevance and have formed attitudes about the harmfulness of aggression. These teenagers possess the skills and abilities to prevent the phenomenon both against themselves and against their classmates.

It was involved 811 students of general secondary educational institutions to participate in the survey. It formed the basis of the research at the experiment ascertainment stage. The results are presented in fig. 3.4.

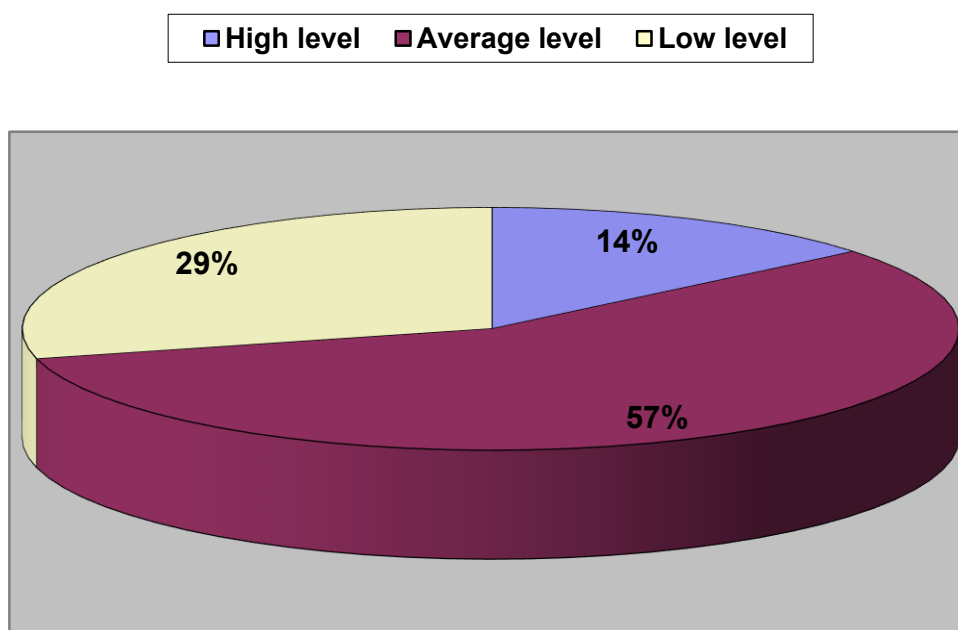

Fig. 3.4. Determination of levels of aggressive behavior prevention and correction

Thus, according to the results of the conducted questionnaire, it was established that 238 (29.35%) of the interviewed teenagers confirmed that the prevention and correction aggressive behavior is carried out at a low level in their institutions; 464 (57.21%) teenager testified to an average level of prevention and correction of aggressive behavior; 109 (13.44%) testified that they have developed a high level of prevention and correction.

Thus, the analysis of the results of the experiment ascertainment stage regarding the determination of the state of the prevention and correction organization of teenagers aggressive behavior gives some opportunities. It allows to state that there are needs for significant improvement in general secondary schools. It is necessary to organize the formative stage of experimental research. It is important to test the socio-pedagogical technology of prevention and correction of adolescents aggressive behavior. It is needed to actively implement social-pedagogical conditions in experimental groups. These aspects will be analyzed in the next paragraph of the dissertation.

3.2. Mechanism of introduction of socio-pedagogical conditions for the prevention and correction adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions

The pedagogical experiment regarding the study of the state of the organization of prevention and correction teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions provided for ascertaining and formative stages. The results of the experiment ascertainment stage confirmed the low activities effectiveness of pedagogical specialists (social pedagogues, practical psychologists, class teachers) in the prevention and correction adolescent schoolchildren aggressive behavior (described in paragraph 3.1). Based on this, it was made a decision to organize the experiment formative stage. The program of the experiment formative stage was developed with the aim of significantly

improving the quality of prevention and correction organization of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions. It was set the task of testing the effectiveness of socio-pedagogical conditions during the formative stage of the experiment. These conditions that ensured the effectiveness of social-pedagogical technology for the prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions.

In the technological plane, the formative stage of the experiment provided for three sub-stages: procedural (January – February 2021), practical (March – December 2021), analytical (January – September 2022).

Thus, the *procedural* substage provided for:

- development of a general plan for organizing a formative experiment and informing the pedagogical staff (educational institution administration, social pedagogue, practical psychologist, class teachers) about the purpose, tasks and content of the planned experiment;

- informing the general secondary educational institutions teaching staff about the results of the experiment ascertainment stage;

- discussion of the content of socio-pedagogical technology for the prevention and correction teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions;

- preparation of methodological support for the introduction of socio-pedagogical conditions in preventive and correctional work with adolescents (in particular, it was developed “Methodical and practical foundations of the prevention and correction organization of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions: a practical guide”).

There were carried out practical implementation and experimental verification of socio-pedagogical conditions effectiveness at the *practical* substage of the experiment formative stage. They ensured the effectiveness of the socio-pedagogical technology. Such technologies which were developed for the prevention and correction adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions.

It was carried out processing and analysis of the obtained results at the *analytical* stage of the experiment formative stage. It was made a description of the experiment formative stage. There were developed methodical recommendations and advice to pedagogical specialists. There were formulated conclusions.

It should be noted that the experiment formative stage was conducted on the basis of the Ternopil comprehensive school of grades I-III No. 24 of the Ternopil city council of the Ternopil region. Pupils from 5-9 grades were involved in the experiment. 245 teenagers who participated in the experiment. As part of the experiment, there were determined experimental (a formative experiment was conducted by implementing socio-pedagogical conditions during prevention and correction organization of aggressive behavior) and control (formative experiment was conducted) groups. Taking into account the fact that there were two grades in parallel, the “A” classes were experimental (121 schoolchildren), and the “B” classes were control (124 schoolchildren). The purpose of such distribution was the qualitative organization of the research. Its purpose was also the objective assessment of socio-pedagogical conditions effectiveness for the prevention and correction adolescents aggressive behavior.

Thus, during the organization of the experiment formative stage, it was used the advice of V. Kremen (Encyclopedia of Education, 2008). It is advisable to conduct included observation according to a specific scheme for the purpose of studying adolescent aggression and planning preventive and corrective activities in general secondary educational institutions. First of all, a social pedagogue and a practical psychologist should determine the nature of adolescent aggression and its direction:

- 1) actually aggressive intentional actions aimed at causing harm;
- 2) “instrumental” aggressive actions aimed at acquiring material things;
- 3) reactive aggressive actions arising:
 - a) in response to the aggression of other persons;
 - b) as a reaction to difficulties on the way to the goal and own failure;
 - c) as a result of awareness and experience of low self-esteem from peers.

These tips were followed and the following actions were carried out during the experiment formative stage organization:

- carried out a thorough analysis of the aggression's area (only in the classroom, only in families, in relation to a certain child, anyone from a group of classmates);
- established the frequency of aggressive behavior (very rarely, sometimes, often, every day);
- investigated the method of using aggression (openly or stealthily; as part of a group or individually; with or without the use of objects).

In particular, according to V. Kremen (Encyclopedia of Education, 2008) the following indicators should be fixed when organizing included observation:

- general excitement without experiencing a sense of guilt, or with experiencing emotions of a positive nature;
- negative feelings about another teenager's "defeat" and his suffering;
- feelings of guilt, anxiety, tears, feelings of emotional discomfort;
- threats, thirst for revenge and promises of "retribution";
- a depressed state, a decline, a decrease in activity (Encyclopedia of Education, 2008, p. 11).

It should be noted that a social pedagogue, a practical psychologist and class teachers directly implemented practical activities in experimental classes under our supervision. There were also involved students of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (specialties 053 "Psychology"; 231 "Social Work"; 011 "Educational and Pedagogical Sciences (Social Pedagogy)") who were doing practice at the Ternopil Secondary School I-III degrees No. 24 of the Ternopil city council of the Ternopil region. It was held a *methodical seminar* (4 hours) in order to effectively conduct an experiment with pedagogical specialists, in February 2021. During this seminar, they were introduced to the theoretical, methodical and practical aspects of organizing the prevention and correction of adolescents aggressive behavior, namely:

- disclosed the content and features of adolescent aggression and introduced the reasons for its appearance and development;

- presented a practical toolkit for diagnosing teenagers aggressive behavior;

- formed a “bank” of game exercises and story role-playing games that can be used by social pedagogues, practical psychologists and class teachers to work with teenagers in order to effectively transform aggressive behavior into constructive behavior;

- developed a portfolio for social pedagogue and practical psychologist for effective and systematic prevention and correction organization of aggressive behavior among teenagers;

- presented practical materials for conducting “Stop Bullying” training with teenagers.

It should be dwelled on the characteristics of the practical aspects of socio-pedagogical conditions introduction (*pedagogical support for the process of improving the personal qualities and resources of adolescent schoolchildren; the formation of constructive interaction and the development of a positive microclimate based on the use of game activities; the provision of practice-oriented direction to cultural and leisure activities*) in experimental classes.

In the course of the practical implementation of the first *socio-pedagogical condition*, it was established that a positive effect is possessed by the preliminary “playing” of the most significant situations of interpersonal communication. It is used in order to improve personal qualities. It is also used to increase the internal resources of adolescent schoolchildren.

An important place in the practical work was the preparation of teenagers for effective behavior in new situations, reduction of uncertainty during conflict interaction. This happened on the basis of familiarizing them with the content of interpersonal problem situations by means of discussing possible difficulties. It has been done the training of teenagers in constructive ways of behavior during communication with peers in conflict situations that provoke aggression. Emphasis was placed on:

- formation of such a personal quality as the ability to empathize;
- purposeful development of mutual understanding during interpersonal communication;
- forming a conscious attitude to the experiences and needs of peers, taking into account their interests;
- improving the ability to have a critical, but benevolent attitude to the advantages and disadvantages of other teenagers;
- development of altruistic orientations and mutual assistance.

The attention was paid in the experimental classes where there are some personal resources. These resources are the following: acquiring adequate communication skills; forming the ability to prevent and resolve interpersonal conflicts without using aggression; developing the skills of the culture of emotional expression; conducting a discussion on a dialogic basis. It was actively developed their argumentation skills during the organization of pedagogical support for adolescents who were in experimental groups. They were taught to clearly and concretely express their views and argue their thoughts and positions. It was developed practical skills to establish effective and friendly contacts with peers, formed leadership and organizational skills. Pupils were taught practical ways to get out of stress.

It was developed the “Portfolio for a social pedagogue and a practical psychologist on prevention and correction organization of adolescents aggressive behavior” (Appendix Γ) for the practical implementation of the first socio-pedagogical condition. The portfolio includes a wide range of exercises (exercise-analysis, exercise-discussion, exercise-choice, exercise-analogy), various games (game-warm-up, game-discussion), mini-conversations, mini-lectures, creative tasks. Moreover, each element of the portfolio had a specific purpose. It is aimed at providing effective pedagogical support for the process of improving specific personal qualities. Its purpose is aimed at increasing the internal resources of adolescent schoolchildren. Class teachers, a social pedagogue, a practical psychologist, and intern students had the opportunity to independently choose the

type of activity. They can choose any activity that is the most effective and appropriate for this group of teenagers (Table 3. 4).

Table 3.4

Purposeful direction of the portfolio components to improve the personal qualities and resources of teenagers

Name	The main purpose
EXERCISES	
“Dialogue with hands”	to form the ability to communicate and resolve conflict situations without aggression
“Sending a message with gestures”	to form the need for mercy, respect and to teach to value one’s fellows
“Will there be a departure?”	training the ability to constructively convince and insist on one’s point of view
“Millionaire aunt”	to develop the ability to establish communication, to form empathy and tolerance
“Prohibition of the imperative method”	to develop self-control
“A glass”	to develop high moral behavior, humanity, tolerance in relationships, emotional sensitivity
“I am an image”	relieve tension, release negative emotions, teach self-presentation
“Conflict chair”	to release emotions, lose problem situations and seek solutions to conflict situations
“A stone in the shoe”	to contribute to the disclosure of internal problems for further work with them, release negative emotions
“Love – anger”	to determine the causes of behavioral disturbances, develop the ability to find positive qualities, discuss the causes and teach how to get rid of negative behavioral manifestations
“Conversation through the glass”	to teach techniques of effective interpersonal communication and non-verbal means of communication
Achievement	to learn to set tasks for oneself, to understand and realistically evaluate one’s achievements
“Bullets”	to contribute to the relief of anxiety, tension, stiffness, to form collective interaction
“Only without hands”	to develop constructive communication skills, benevolence
“Blow off”	to develop communication skills, help reduce aggressiveness, develop empathy, teach ways to correct aggression
“Those who walked	to help to understand that the choice depends on

along the road”	perception, views, reasoning and behavior style
“Apple”	to form a sense of the problem of aggression on an emotional level
GAMES	
“Meow”	to form the need for cooperation and mutual understanding
“Associations”	forming tolerance and the ability to listen to advice and change if necessary
“Shipwreck”	to teach to find alternative means of satisfying needs, develop empathy, tolerance and learn to control aggression
“The most...”	to develop empathy and tolerance.
“Social masks”	to play different roles and introduce different strategies of behavior in conflict situations, to provide opportunities to see conflict situations from different positions
“Compliment”	to create a positive mood, unite and create a positive atmosphere
“I want. I have to. I should”	to learn to correlate their desires with the possibilities and needs of the performance of duties
“Nuts”	to develop imaginative thinking, create situations where you can find something special among ordinary and everyday things; form collective relations
“A magical bench”	to develop communication skills, help reduce aggression and develop empathy
“Draw a slogan against aggression”	to activate the processes of self-discovery and form a personal attitude towards aggression
DISCUSSIONS	
Discussion “Property division”	to develop the ability of non-conflictual communication, formation of the skills of conducting a tolerant discussion
“By the wall”	empathy’s development and the ability to control one’s own emotions
MINI-CONVERSATIONS, MINI-LECTURES, STORIES	
“Aggressive energy”	to introduce the meaning of aggressive energy and the possibility of changing destructive and constructive aggressions.
“Portrait of an aggressive man”	to familiarize with the portrait of an aggressive person and the criteria of aggressiveness.
Task-narrative “My future”	to activate the process of introspection and planning your future.
“Brainstorming”	to familiarize with key concepts, expand theoretical knowledge about destructive forms of behavior

The following goals were set while developing the portfolio: to develop socially acceptable ways to meet the needs of constructive interaction with others without using aggression; to reduce the level of aggression and eliminate aggressive manifestations in the behavior of teenagers; to correct negative stereotypes of behavior; to bring harmony into interaction with peers. The main tasks were implemented in the experimental classes including:

1. Awareness of one's own needs and learning techniques for regulating one's own emotional state.
2. Formation of social trust, internal self-control and restraint of negative impulses.
3. Establishing positive relationships and developing positive emotions.
4. Improvement of communication skills and formation of adequate self-esteem.
5. Learning the ability to tolerantly and independently solve problems without using aggression, by establishing friendly relations.
6. Formation of a positive moral position, life prospects and planning for the future without the use of aggressive actions.
7. Learning to find alternative (socially positive) means of satisfying one's own needs; establishing effective interaction based on the use of adequate control of one's own behavior.

During the practical implementation of the *second socio-pedagogical condition* in the experimental groups, it was focused mainly on: helping teenagers to form constructive interaction; the development of a positive microclimate in student groups. It should be noted that its purposeful implementation during organization of preventive and corrective work with adolescents in general secondary educational institutions had a positive effect on:

- expanding the spectrum of theoretical knowledge about aggression and aggressive behavior among teenagers;
- formation of friendly relations in teenage teams;

– development of the ability to empathize, compassion, constructive interpersonal interaction, mutual understanding, mutual support.

On the practical level, the introduction of the second socio-pedagogical condition gave every teenager a real opportunity to comprehensively analyze his own abilities. It helped an adolescent to examine personal traits and compare his “portrait” with how his classmates see him. As evidenced by oral conversations with schoolchildren in experimental classes, it was in game situations that teenagers had the opportunity to feel how it changed the microclimate in their teenage team (class) in a positive direction. Class teachers, a practical psychologist and a social worker purposefully worked on the development of tolerance and friendly attitude of teenagers towards each other. As well as, they formed personal traits of constructive behavior and effective resolution of interpersonal conflicts without the use of aggressive actions.

Game activities (play exercises, story role-playing games) that were organized in experimental groups during the prevention and correction of aggressive behavior had some tasks. They were aimed at improving the physical, emotional, sensory, social, and intellectual development of the adolescent child. There were developed game exercises and story role-playing games (“Run and scream”, “Name the emotional state of the neighbor on the left”, “Show emotion”, “Self-control” “Tell the truth to a friend”, “Mask”, “Stewardess effect”) for teenagers of junior (5-7th grade) and middle (8th-9th grade) school age to transform aggressive behavior into constructive behavior (Appendix B). It should be noted that the games were held during full-time education.

From a practical point of view, the structure of the story-role play with younger teenagers, who are characterized by aggressive behavior, included a ritual of greeting and a ritual of farewell. It “allows to unite children, create an atmosphere of group trust and acceptance” (Bytianova, 1998, p. 187). It was emphasized that such rituals were invented either by the group of teenagers themselves, or by a trainer (social pedagogue and practical psychologist).

It was established that significant changes occurred in the psyche of adolescent schoolchildren during participation in game activities. In particular, teenagers learned how to choose a solution to interpersonal and intrapersonal conflicts without using aggression. It should be emphasized that during participation in role-playing games and game exercises, the range of negative emotions was replaced by a feeling of empathy. They are also replaced by even sympathy for classmates who were partners in the game. It is established constructive interaction during participation in game activities. It is also formed a positive microclimate. It is consolidated the ability to independently find effective ways of behavior without using aggression.

The third socio-pedagogical condition was based on the organization of practice-oriented cultural and recreational activities of schoolchildren of adolescent age in general secondary educational institutions. First of all, it should be noted that this socio-pedagogical condition was the most difficult to implement in the conditions of distance learning due to the spread of Covid-19. After all, teenagers were at home most of the time. But it was purposefully used for the organization of cultural and leisure activities. From a practical point of view, there were not conducted mass leisure holidays and entertainment that satisfy the need for “thrills”. There were also prohibited spectacles (sports, art, games). Therefore, there were chosen games, competitions and training to organize leisure time. It was aimed for the teenagers of the experimental groups to organize their free time. It should be organized in such a way that it maximally ensured the coordination of mental processes. It must be organized in such way to have a positive effect on the formation of skills and abilities to counteract the manifestation of aggression and correct one’s own behavior.

In particular, by taking part in games (“The Blind and the Guide”, “Bomb”, “Crossing”, “Mutual Understanding”, “Trust”, “Problem Situation”) and the competition (“Tower of Babel”), the teenagers of the experimental groups got a real opportunity to perform in an unusual role for himself; on the basis of the competition, they received the opportunity for maximum self-expression and self-

affirmation; the trainings were aimed at forming practical abilities and skills for establishing effective communication and developing behavior strategies. (Appendix E presents a range of such games and competitions. These activities were used for the active recreation of teenagers of the experimental groups during extracurricular hours).

The “Stop Bullying” training (Appendix D) was developed in order to prevent and correct the teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. The main goal was set to acquaint teenagers with the concept of bullying, its types and manifestations. They must get to know more about the formation of intolerance to aggression manifestations. They should also be aware of development of a sympathetic attitude towards victims of violence, and the improvement of the skills of giving and receiving help. The duration of the training is 1.30 hours, the maximum number of participants is 12 people (one class is divided into two subgroups). The content of the training is presented in Appendix D and the table. 3.5.

Table 3.5

Content components of the “Stop Bullying” training

Part of the training	Contentful filling
Organizational part	Greetings to the participants Acquaintance. Exercise “It's great!” Exercise “Rules of work”
Main part	Exercise “Two apples” Work in groups “Bullying or friendly teasing?” The game “Rock – scissors – paper” Exercise “Helping hand” Brainstorm “Who to turn to in case of bullying”
The final part	A parable about cruelty Exercise “Heart of Kindness”

The main results that were obtained after the teenagers participation in the training include: understanding of the essence of bullying; recognition of bullying and friendly teasing; using strategies to overcome bullying; showing empathy for victims of violence, the ability to stop bullying, resist the aggressor and ask for help. The idea was to help each participant to feel like a welcome guest of the

event during the training. There was an emotionally warm atmosphere and mutual respect during the training.

Teenagers (8th-9th grades) were taught during the organization of practical activities on the implementation of socio-pedagogical conditions in experimental groups. They were taught to actively use specific *protective mechanisms* in order to stop being the initiator of aggressive actions (aggressor). They were also trained to reduce of aggression manifestations up to complete avoidance of its use during interpersonal interaction. The most important mechanisms on reducing aggressive manifestations in adolescence include:

- crowding out (suppression) implies a formed skill on the basis of which an unacceptable impulse or idea becomes unconscious;
- the denial is based on the teenager's purposeful ignoring of any demand from the outside world regarding the use of aggression;
- projection covers the process on the basis of which impulses or ideas unacceptable to the individual are attributed to the external world;
- the formation of a negative reaction to aggression, which includes the process of turning the impulse into its opposite (for example, it is advisable to turn suppressed hatred towards a classmate into care or protection for him);
- regression includes a return to a less “mature level of aggressiveness development”, through the use of positive emotions, which cause a gradual decrease in aggressive actions;
- sublimation involves the transfer of instinctive impulses into a socially acceptable channel, for example, active occupation of adolescents with intellectual activity or involvement in creativity, or participation in cultural, leisure or game activities.

It should be focused on a more thorough description of the results of the experimental ascertainment stage of the study. It should be also presented a mathematical verification of socio-pedagogical conditions effectiveness. They were aimed at improving the prevention and correction organization of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions.

3.3 The results of the study and their analysis

It should be noted that the formative stage of the experiment was conducted on the basis of the Ternopil secondary school of grades I-III No. 24 of the Ternopil city council of the Ternopil region. The total number of teenagers of the fifth, sixth, seventh, eighth and ninth grades were involved in the experiment. There were 245 people (121 students were in the experimental classes, and 124 were in the control classes). The main practical activity in the experimental classes was conducted by a social pedagogue, a practical psychologist, class teachers and students-interns of the Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University under our guidance according to our methodology. The active phase of the formative stage of the experiment lasted from March to December 2021.

In particular, sociometry was conducted with the filling of an individual sociometric card and questionnaire for teenagers “Aggression in an educational institution”. It was conducted in order to diagnose the prevalence of aggression in student groups of teenagers at the beginning and at the end of the formative stage of the experiment. It complements each other (Appendix E). The results are presented in the table. 3.6

Table 3.6

The results of sociometry at the beginning and at the end of the formative stage of the experiment

Grade	Group	Index of group cohesion		The level of group cohesion		Number of “isolated” and “neglected”	
		Beginning	End	Beginning	End	Beginning	End
5A	EG	0,55	0,68	below average	average	4	2
5B	CG	0,56	0,58	below average	below average	4	3
6A	EG	0,63	0,74	average	above average	3	1
6B	CG	0,62	0,66	average	average	3	2
7A	EG	0,61	0,73	average	above average	2	0

7Б	CG	0,62	0,65	average	average	3	2
8А	EG	0,61	0,73	average	above average	4	1
8Б	CG	0,62	0,66	average	average	3	2
9А	EG	0,68	0,84	average	above average	2	0
9Б	CG	0,70	0,72	above average	above average	2	1

Where, CG – control group; EG – experimental group

The overall results of the research in the experimental (EG) and control (CG) classes are presented in the table. 3.7

Table 3.7

Dynamics of sociometric results at the beginning and at the end of the formative stage of the experiment

Total amount of groups	The time of the event	Received data		
		Index of group cohesion	The level of group cohesion	Number of “isolated” and “neglected”
EG (121)	Beginning	0,62	average	15 (12,4 %)
	End	0,74	above average	4 (3,3 %)
CG (124)	Beginning	0,62	average	15 (12,1 %)
	End	0,66	average	10 (8,1 %)

The analysis of the obtained results (Table 3.6 and Table 3.7) shows that, both the control and experimental classes were at the same level. They were at the same level with regard to the index of group cohesion (0.62) at the beginning of the experiment. They had an average level of group cohesion; the number of isolated and neglected teenagers in both groups was 15 people. That is, in the experimental groups there were 12.39% of isolated and neglected teenagers. At the same time, there were while 12.09% in the control groups. The obtained data prove that the control and experimental groups had practically identical conditions at the beginning of the experiment formative stage.

However, after conducting the experiment, which involved the active implementation of socio-pedagogical conditions, the dynamics of the results significantly changed in the experimental groups compared to the control groups. Thus, at the end of the experiment, the index of group cohesion in the experimental

groups decreased from 0.62 to 0.74; the increase was significantly less in the control groups (from 0.62 to 0.66). It did not change the level of group cohesion in the control groups. At the same time, this level went from average to above average in the experimental group. It was positively recognized the fact that the number of isolated and neglected teenagers in the experimental group decreased from 15 to 4 during the study. The number of isolated and neglected teenagers also decreased (from 15 to 10) in the control group. At the end of the experiment, there were 3.31% isolated and neglected adolescents in the experimental and 8.06% in the control groups in the percentage equivalent.

Analysis of the results of the questionnaire for teenagers “Aggression in an educational institution” and conversations with class teachers, a social pedagogue and a practical psychologist made it possible to identify the actual victims of aggressive behavior. As well as, it helped to identify those teenagers who are prone to show aggression. There are presented the answers of adolescents of the control and experimental groups at the beginning and at the end of the experiment in the table 3.8.

Table 3.8.

The results of the survey of teenagers during the formative experiment

Questions/answers	The number of teenagers who chose the answers			
	The beginning of the experiment		The end of the experiment	
	CG	EG	CG	EG
<i>1. How many friends do you have in class?</i>				
A) 2 and more	95 (76,6 %)	93 (76,9 %)	96 (77,4 %)	108 (89,2 %)
B) one	22 (17,7 %)	21 (17,3 %)	22 (17,7 %)	11 (9,1 %)
C) none	7 (5,7 %)	7 (5,8 %)	6 (4,9 %)	2 (1,7 %)
<i>2. Would you like to change the class in which you study to another one?</i>				
A) no	99 (79,8 %)	97 (80,2 %)	99 (79,9 %)	111 (91,8%)
B) sometimes	20 (16,1 %)	19 (15,7 %)	21 (16,9 %)	9 (7,4 %)
C) yes	5 (4,1 %)	5 (4,1 %)	4 (3,2 %)	1 (0,8 %)
<i>3. Do your classmates invite you to your birthday?</i>				
A) yes	40 (32,2 %)	39 (32,2 %)	41 (33,1 %)	45 (37,2 %)
B) only my friend	76 (61,3 %)	75 (62,0 %)	76 (61,3 %)	75 (62,0 %)
C) no	8 (6,5 %)	7 (5,8 %)	7 (5,6 %)	1 (0,8 %)
<i>4. How do your classmates address to you?</i>				

A) by name	35 (28,2 %)	34 (28,1 %)	40 (32,2 %)	68 (56,2 %)
B) by last name	82 (66,1 %)	80 (66,1 %)	78 (62,9 %)	53 (43,8 %)
C) by nickname	7 (5,7 %)	7 (5,8 %)	6 (4,9 %)	0 (0,0 %)
<i>5. Have you heard your classmates talk about you?</i>				
A) no	55 (44,4 %)	52 (43,0 %)	60 (48,4 %)	96 (79,3 %)
B) yes, I'm calm about it	47 (37,9 %)	50 (41,3 %)	46 (37,1 %)	21 (17,4 %)
C) yes, I don't like what I heard	22 (17,7 %)	19 (15,7 %)	18 (14,5 %)	4 (3,3 %)
<i>6. What mood do you usually go to school with?</i>				
A) cheerful	73 (58,9 %)	71 (58,7 %)	76 (61,3 %)	112 (92,6%)
B) indifferent	46 (37,1 %)	45 (37,2 %)	44 (35,5 %)	8 (6,6 %)
C) sad	5 (4,0 %)	5 (4,1 %)	4 (3,2 %)	1 (0,8 %)
<i>7. Were there times when your classmates made fun of you?</i>				
A) no	89 (71,8 %)	89 (73,6 %)	92 (74,2 %)	117 (96,7%)
B) only once	31 (25,0 %)	27 (22,3 %)	29 (23,4 %)	4 (3,3 %)
C) systematically	4 (3,2 %)	5 (4,1 %)	3 (2,4 %)	0 (0,0 %)
<i>8. Who do you sit at your desk with?</i>				
A) with a friend	40 (32,2 %)	37 (30,6 %)	41 (33,1 %)	78 (64,5 %)
B) with whoever	81 (65,4 %)	80 (66,1 %)	80 (64,5 %)	42 (34,7 %)
C) sit at the desk alone	3 (2,4 %)	4 (3,3 %)	3 (2,4 %)	1 (0,8 %)
<i>9. Do you spend extracurricular time with your classmates?</i>				
A) yes	48 (38,7 %)	46 (38,0 %)	50 (40,3 %)	56 (46,3 %)
B) sometimes	58 (46,8 %)	57 (47,1 %)	58 (46,8 %)	58 (47,9 %)
C) no	18 (14,5 %)	18 (14,9 %)	16 (12,9 %)	7 (5,8 %)
<i>10. Do you take part in games (fun) with your classmates outside of school?</i>				
A) yes, with pleasure	31 (25,0 %)	29 (24,0 %)	33 (26,6%)	45 (37,2 %)
B) sometimes	26 (21,0 %)	28 (23,1 %)	30 (24,2 %)	53 (43,8 %)
C) I do not participate	67 (54,0 %)	64 (52,9 %)	61 (49,2 %)	23 (19,0 %)

The results presented in the table. 3.8 prove that the answers of the adolescents of the experimental and control groups to the questions of the questionnaire before the beginning of the experiment were practically the same. After conducting the experiment formative stage some results were obtained. It was significantly obtained better results in the experimental group compared to the control group.

In particular, at the beginning of the experiment 7 teenagers from the experimental and control groups said that they had no friends in their class. After the end of the experiment, 6 (4.9%) in the CG had no friends, and only 2 (1.7%) in the EG %) teenagers answered that they were left without classmates. To the

question “Would you like to change the class in which you study to another?” at the end of the experiment, only 1 (0.8%) teenager gave the answer in the EG, while 111 (91.8%) schoolchildren do not want to change the class. In the control group, 4 (3.2%) students want to change their class, while 99 (79.9%) teenagers do not want to change their educational class. The answers to the question “Do your classmates invite you to your birthday?” were indicative of the level of cohesion. Thus, in CG 7 (5.6%) respondents are ignored. Only 1 in EG (0.8%) teenager was not invited to the celebration. Answers to the question “How do your classmates address to you?” showed that at the end of the experiment in CG, classmates address up to 40 (32.2%) schoolchildren by their first name, while 78 (62.9%) – by their last name, and up to 6 (4.9%) use offensive nicknames. There were got significantly more positive results in EG, namely: classmates address 68 (56.2%) teenagers by their first name, and 53 (43.8%) by their last name. None has noted that they were addressed by nickname. We established that after the experiment of teenagers with EG, their classmates began to discuss less (not discussing at all – 96 (79.3%); discussing – 4 (3.3%)); in the control group, the results are not so positive (60 (48.4%) do not discuss at all; 18 (14.5%) discuss).

During the experiment, it was established that 112 (92.6%) students from EG go to school with a positive attitude, and 8 (6.6%) have an indifferent mood; only 76 (61.3%) have a positive attitude towards attending an educational institution and 44 (35.5%) are indifferent. At the end of the experiment formative stage, 117 (96.7%) teenagers from EG noted that they had never been made fun of, whereas only 92 (74.2%) teenagers from CG had never been made fun of. Informative for our experiment was the response of teenagers to the question “Who are you sitting at the desk with?”. Taking into account the fact that the students spent most of their time on distance education, it was the following results were obtained: in EG – 78 (64.5%) of the respondents noted that they sit with friends, while in CG only 41 (33.1 %) is a teenager.

In the context of experiment, the answers to the last two questions were informative. To the question “Do you spend extracurricular time with your

classmates?” a negative answer was given by 16 (12.9%) respondents from CG and only 7 (5.8%) from EC. Such results prove a high level of cohesion in the teams of schoolchildren in those classes where the experiment was conducted. To the question “Do you take part in games (entertainment) with your classmates outside of school?” there were received significant differences in the answers of schoolchildren from CG and EG. In particular, 45 (37.2%) students from EG and only 33 (26.6%) students from CG like to spend time with their classmates. 23 (19.0%) teenagers are not at all involved in entertainment with their classmates with EG and 3 times more students with CG (61 (49.2 %))

It should be noted that the experimental study showed (Table 3.7) that the number of teenagers who were subjected to various forms of aggressive influences from classmates (were “neglected” and “isolated”) changed after the experiment in CG and EG. There were 15 (12.1%) people in the control group before the experiment. There were 10 (8.1%) after the experiment. The changes are more noticeable in the experimental group (at the beginning of the experiment 15 (12.4%) and at the end only 4 (3.3 %)). The obtained data are presented in fig. 3.5

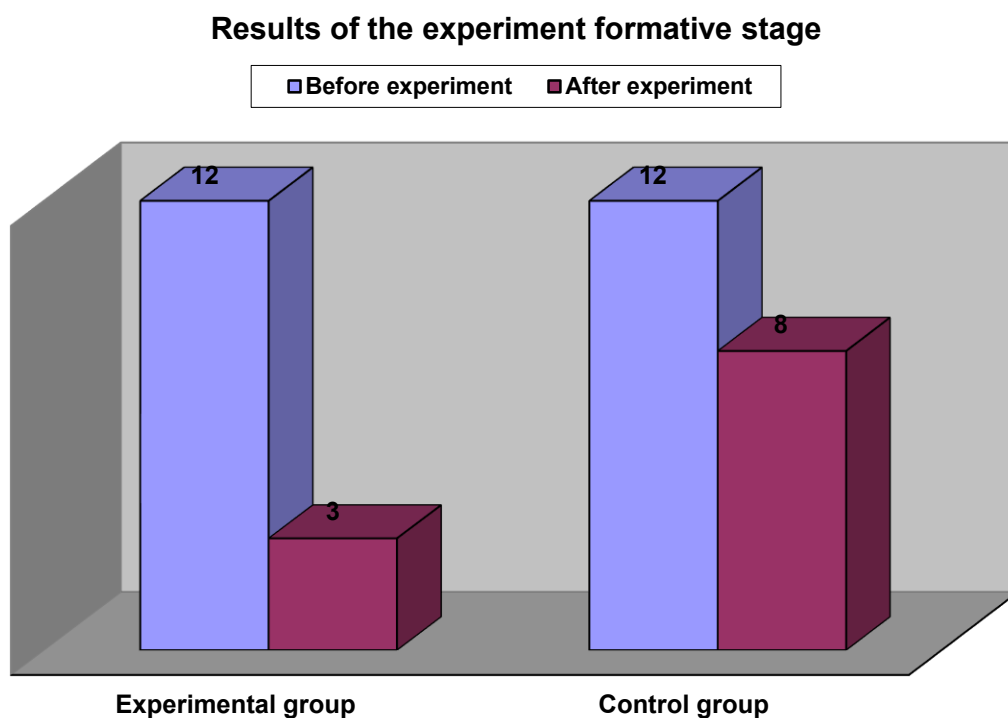

Fig. 3.5. Distribution of victims of aggressive behavior of classmates before and after the formative stage of the experiment in the experimental and control groups

The research conducted at the experiment formative stage showed that all adolescents of the experimental group who experienced aggressive actions from their classmates had a high level of social isolation.

According to the results of the study of the psychological atmosphere in the team (according to A. Fiedler), it was assessed the level of the psychological climate in the student teams of the experimental groups. The results are presented in the table. 3.9.

Table 3.9

The dynamics of the psychological atmosphere study results in student groups at the formative stage of the experiment

Groups q-ty	Time	Received data		
		Positive psychological climate	Average level of psychological climate	Low level of psychological climate
EG (121)	Beginning	31 (25,6 %)	71 (58,7 %)	19 (15,7 %)
	End	73 (60,3 %)	45 (37,2 %)	3 (2,5 %)
CG (124)	Beginning	33 (26,6 %)	72 (58,1 %)	19 (15,3 %)
	End	37 (29,8 %)	74 (59,7 %)	13 (10,5 %)

Teenagers from control and experimental groups rated the psychological atmosphere in their teams almost equally at the beginning of the experiment. It can be seen from the data in the table. 3.9. In particular, 25.6% of respondents from the experimental group and 26.6% from the control group assessed the psychological climate as positive. At the same time 15.7% (EG) and 15.3% (CG) gave low assessments of the formation of the psychological climate. It should be noted that at the end of the formative stage of the experimental study, there were significant differences in the evaluations of the psychological climate in the experimental groups. In particular, the number of teenagers in the experimental group who rated the psychological climate in their class as positive increased more than 2.5 times (from 25.6% to 60.3%). At the same time, the number of students who believe that the psychological climate in their class is negative has also significantly decreased (from 15.7% to 2.5%). Such growth is not observed in the control classes. Only 37 teenagers rated the psychological climate as positive (increase from 26.6% to

29.8%); the negative assessment of the psychological climate decreased from 15.3% to 10.5%. For example, the majority of interviewed teenagers name such synonyms to describe the psychological climate in their class as: benevolence, cooperation, mutual support, curiosity, enthusiasm, satisfaction from communication with classmates.

It was carried out the determination of levels of prevention and correction organization of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. It was carried out on the basis of the developed level characteristics (Table 3.3). So, schoolchildren were offered to take part in the survey (Appendix 3). During the assessment, it was used a 12-point scale (low level from 4 to 6 points; average level from 7 to 9 points; high level from 10 to 12 points).

245 schoolchildren (121 EG teenagers and 124 CG teenagers) were involved to participate in the survey. The survey was conducted at the beginning of the experiment. The results are presented in the table. 3.10

Table 3.10

Results of the organization of prevention and correction of teenagers aggressive behavior of (beginning of the formative stage of the experiment)

Groups	Criteria	Levels					
		Low		Average		High	
		Q-ty	%	Q-ty	%	Q-ty	%
CG (124)	Motivational and emotional	25	20,2	67	54,0	32	25,8
	Cognitive	23	18,6	65	52,4	36	29,0
	Conative and behavioral	24	19,4	66	53,2	34	27,4
	Overall results	24	19,4	66	53,2	34	27,4
EG (121)	Motivational and emotional	23	19,0	64	52,9	34	28,1
	Cognitive	21	17,4	65	53,7	35	28,9
	Conative and behavioral	25	20,7	63	52,0	33	27,3
	Overall results	23	19,0	64	52,9	34	28,1

Thus, according to the general results of the questionnaire showed some outcomes at the beginning of the formative stage of the experiment. It was

established that 23 (19.0%) of the interviewed teenagers from experimental group confirmed that it is carried out the prevention and correction aggressive behavior in their institutions at a low level. According to the motivational and emotional criterion, the problem of aggression is not significant. It is perceived as an inevitable phenomenon. It is allowed to teach aggression as a subject of aggressive actions. According to the cognitive criterion, they lack knowledge about the content and harm of aggression. According to the conative-behavioral criterion, there is no understanding of the ways of countering aggression.

There have not been formed the skills and abilities of active resistance to bullying and aggressive actions. It was established average level for 64 (52.9%) (according to the motivational-emotional criterion, aggression is partially recognized, perceived as an inevitable phenomenon. But it is not allowed to learn in the process as a subject of the phenomenon. According to the cognitive criterion, they have superficial knowledge about the content and harm of aggression. According to the conative-behavioral analysis, they are diagnosed with a partial understanding of the ways of countering aggression. But there is an insufficient formation of the skills and abilities of active resistance to bullying and aggressive actions). Whereas 34 (28.1%) teenagers from the experimental group testified that they have developed a high level of prevention and correction. That is, according to the motivational-emotional criterion, teenagers recognize aggression as an actual problem. They have a clear conviction about the prevention of aggression. According to the cognitive criterion, teenagers have thorough knowledge of the content and harm of aggression. According to the conative-behavioral criterion, teenagers understand the ways of countering aggression. They have developed skills and abilities to actively resist bullying and aggressive actions on the part of their classmates.

It should be noted that similar results were obtained in the control group, namely: 24 (19.4%) teenagers had – low; 66 (53.2%) teenagers had – average; 34 (27.4%) teenagers are at a high level according to all criteria of preventive and corrective work organization.

At the end of the formative stage of the experiment, which involved the introduction in the experimental groups of organizational and pedagogical conditions in the organization of social and pedagogical technology for the prevention and correction of adolescents aggressive behavior. It was conducted a repeated study on the level gradation according to all criteria (motivational-emotional, cognitive, conative-behavioral). The obtained results are displayed in the table. 3.11.

Table 3.11

Results of the organization of prevention and correction of adolescents aggressive behavior (end of the formative stage of the experiment)

Groups	Criteria	Levels					
		Low		Medium		High	
		Q-ty	%	Q-ty	%	Q-ty	%
CG (124)	Motivational and emotional	17	13,7	70	56,5	37	29,8
	Cognitive	19	15,3	68	54,9	37	29,8
	Conative and behavioral	21	16,9	69	55,7	34	27,4
	Overall results	19	15,3	69	55,7	36	29,0
EG (121)	Motivational and emotional	1	0,8	59	48,8	61	50,4
	Cognitive	3	2,5	60	49,6	58	47,9
	Conative and behavioral	2	1,7	55	45,4	64	52,9
	Overall results	2	1,7	58	47,9	61	50,4

According to the results of repeated questionnaires (Appendix 3), at the end of the experiment formative stage of the, there were no significant changes in the levels of prevention and correction organization of aggressive behavior according to all criteria in the control group. Thus, there was 29.0% of teenagers with a high level; 55.7% of adolescents had an average level, and 15.3% of respondents had a low level. There are shown the dynamics of changes in fig. 3.6.

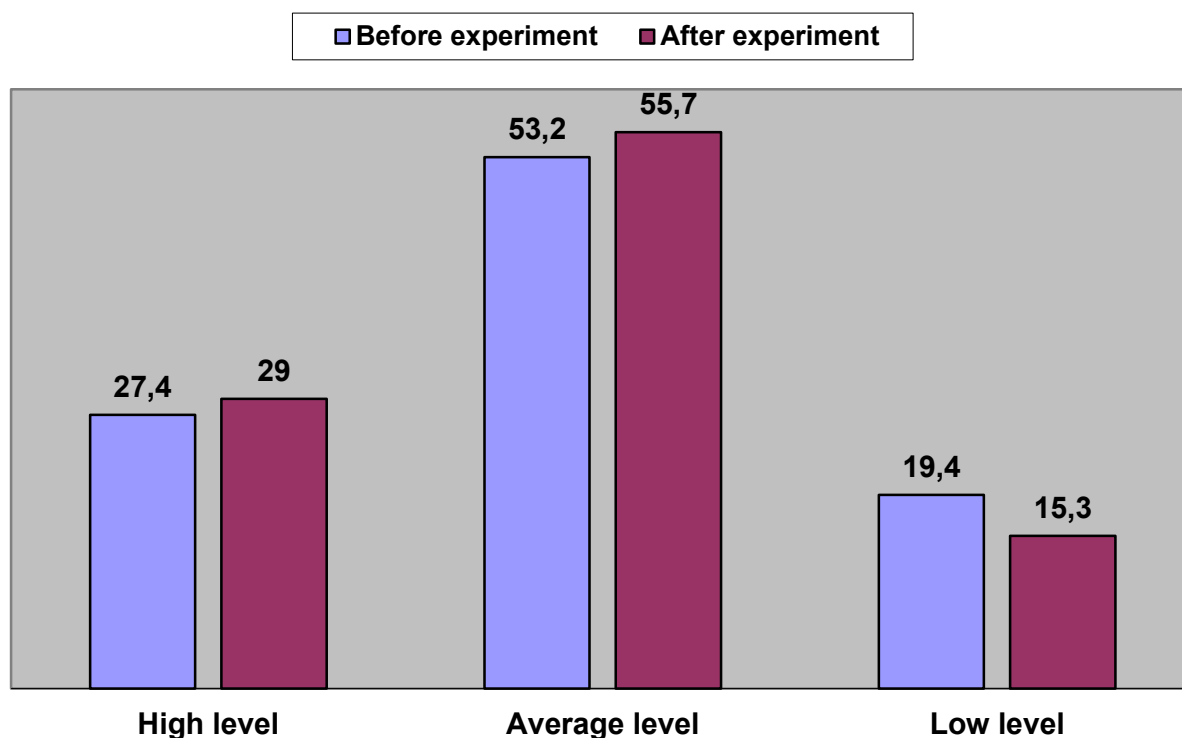

Fig. 3.6 Dynamics of prevention and correction organization levels among teenagers in the control group in %

Instead, significant positive changes which were obtained in the experimental group. Thus, it has almost doubled the number of teenagers with a high level (from 28.1% to 50.4%). It was established that it decreased the state of formation of the criteria at the average level. It happened due to the fact that teenagers from this group moved to the group with a high level. That is, at the beginning there were 64 (52.9%) teenagers with an average level. There were 58 (47.9%) at the end. It is positive that the number of teenagers with a low level has significantly decreased (from 19.0% to 1.7%). It is presented the dynamics of changes in the experimental group in fig. 3.7.

So, as can be seen from fig. 3.6 and 3.7, there were achieved significant results regarding the state of prevention and correction organization of teenagers aggressive behavior in experimental grades (fifth, sixth, seventh, eighth and ninth). No significant results were achieved regarding the prevention and correction adolescent students aggressive behavior. They were not achieved in the control groups, where there were carried out no experimental actions.

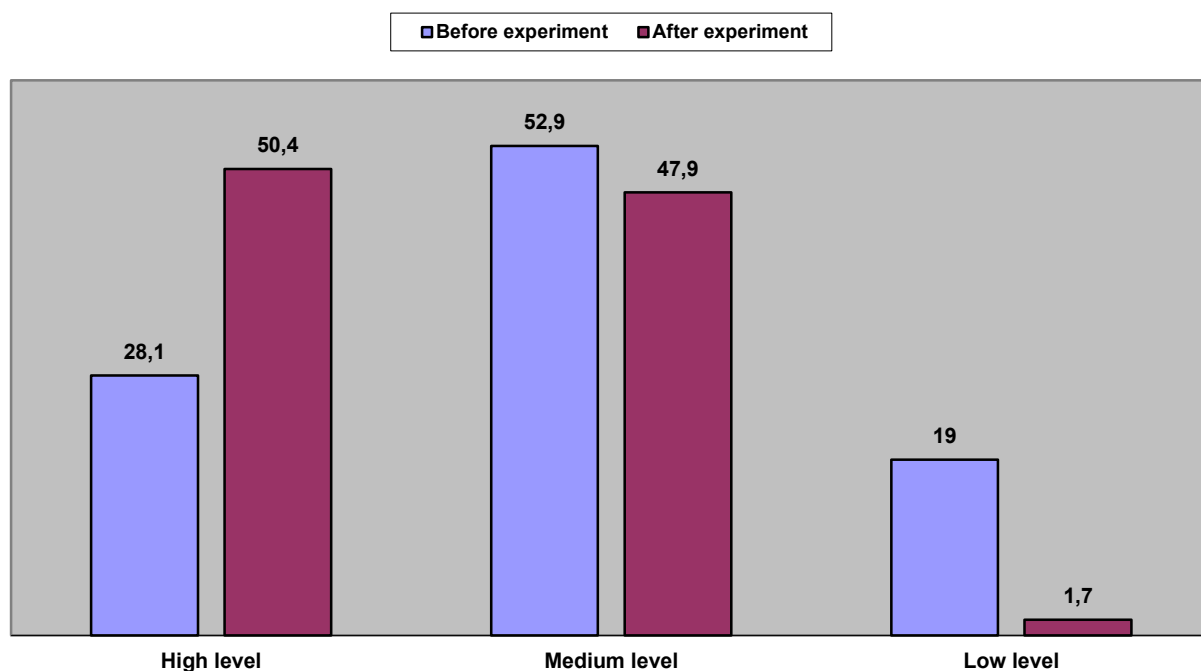

Fig. 3.7. Dynamics of prevention and correction organization levels among teenagers in the experimental group in %

For a better visualization, it is presented the general results of the experiment formative stage of the at the beginning and at the end of its organization in the table. 3.12.

Table 3.12

General results of the experimental research organization

(n = 245 (CG – 124, EG –121))

Levels	Start of experiment				End of experiment			
	CG		EG		CG		EG	
	q-ty	%	q-ty	%	q-ty	%	q-ty	%
Low	24	19,4	23	19,0	19	15,3	2	1,7
Average	66	53,2	64	52,9	69	55,7	58	47,9
High	34	27,4	34	28,1	36	29,0	61	50,4

The two-sample Kolmogorova-Smirnova test (Kolmogorova-Smirnova criterion) was used to check the mathematical validity of the results of the experiment formative stage (Kartashov, 2007). The results of the calculations are presented in the table. 3.13.

Table 3.13

Calculation of d_{\max} of general data on the formation of levels of the organization of prevention and correction of teenagers aggressive behavior of CG and EG at the end of the experiment formative stage

Levels	Empirical frequency of CG	Empirical frequency of EG	Empirical frequency of CG f_1	Empirical frequency of EG f_2	Cumulative frequency by module (d_j)
Low	19	2	0,1532	0,0165	0,1367
Average	69	58	0,5565	0,4794	0,0771
High	36	61	0,2903	0,5041	<u>0,2138</u>
Sum	$n_1=124$	$n_2=121$	1	1	–

The following formula was used to calculate the empirical value of the criterion λ :

So, in our study, at the end of the formative stage of the experiment, $d_{\max} = \mathbf{0,2138}$.

The formula was used to calculate the empirical value of the criterion λ :

$$\lambda_{emn} = d_{\max} \cdot \sqrt{\frac{n_1 \cdot n_2}{n_1 + n_2}}, \quad (3.1)$$

where n_1 and n_2 – the number of teenagers in CG and EG.

$$\lambda_{emn} = 0,2138 \sqrt{\frac{124 \cdot 121}{124 + 121}} = 1,6731$$

It was made a comparison of the obtained value of the λ_{emn} criterion with its critical value λ_{kp} (Appendix K) to obtain a conclusion about a reliable difference between the results obtained at the end of the experiment formative stage the control and expert mental groups. During the calculations, it was accepted as a null hypothesis the statement that the obtained results of the preventive and corrective work organization with teenagers of EC and CG do not significantly differ. While the alternative hypothesis assumes that the results obtained in EG are significantly

different from those obtained in CG. The null hypothesis will be true when the value of the λ_{EMN} criterion will not exceed its critical value (table). It will indicate an insignificant difference between CG and EG.

The tabular value $\lambda_{\text{кр}}=1,06$ (при $d_{\text{max}} = 0,2138$ та $p=\leq 0,05$), а $\lambda_{\text{EMN}} = 1,6731$.

The results $\lambda_{\text{кр}} 1,06 \leq \lambda_{\text{EMN}} 1,6731$

So, it can be claimed that the alternative hypothesis is correct. It proves that the differences in the levels of prevention and correction organization of EC and CG teenagers aggressive behavior are essential and statistically significant. It should be stated that, statistically significant differences there were achieved in the experimental group compared to the control group at the end of the experiment formative stage based on the use of the Kolmogorova-Smirnova criterion. The conducted research was based on the implementation of specific socio-pedagogical conditions in preventive and corrective work in general secondary educational institutions. It significantly increases the socio-pedagogical technology effectiveness in working with adolescents with a high level of aggression.

The analysis of the results of the formative experiment allows us to conclude that the socio-pedagogical conditions developed and implemented by us for the prevention and correction of aggressive behavior are effective, they ensured the effectiveness and efficiency of the socio-pedagogical technology.

There were developed specific practical *recommendations* in order to optimize practical activities. They were also defined to effectively implement a specific range of pedagogical conditions. They allow class teachers, practical psychologists and social pedagogues in general secondary educational institutions to warn (prevention) and restrain (correction) teenagers aggressive behavior. The most important include:

- it is expedient to show more attention, love, tolerance and delicacy in working with teenagers of this category;

- to encourage the development of positive aspects of aggressiveness, namely entrepreneurship, activity, initiative, as well as to actively and purposefully prevent its negative features, in particular hostility;

- it is necessary to calmly and very accessible explain to each teenager the consequences of his aggressive behavior;
- systematically take into account the personality traits of the adolescent in education and training;
- to give the teenager the opportunity to satisfy his needs for self-expression and self-affirmation as much as possible;
- purposefully demonstrate teenagers their own model of non-aggressive behavior during conflicts;
- to recommend parents to limit the viewing of video films, as well as computer games with scenes of cruelty and violence;
- it is necessary to “reformat” the activity of the teenager and direct his energy in a positive direction (classes in sports sections; participation in cultural events, volunteer activities, etc.).

It is believed that patience and attention to teenagers and their needs will be helpful for working with their aggressive behavior. The constant improvement of communication skills with others, as well as effective preventive and corrective work in general secondary educational institutions will help to reduce the level of aggressiveness.

Conclusions to the third chapter

1. The declarative stage of the experiment was organized in September – December 2020 in four general secondary educational institutions (Ternopil comprehensive school of I-III degrees No. 24 of the Ternopil city council of Ternopil region; General education school of I-III degrees of the village of Hadyntivtsi, Husiatynskyi district, Ternopil region; Chernivtsi multidisciplinary lyceum no. 11 “Prestige” of the Chernivtsi City Council, Mukachevo secondary school grades I-III No. 36). The organization of the ascertaining stage of the experiment was complex in nature. It included methods and techniques of social psychology, social pedagogy, general and age pedagogy. 811 students of the fifth,

sixth, seventh, eighth, and ninth grades, who were part of 35 school groups, were involved in the experiment; 35 classroom teachers, 5 practical psychologists and 5 social teachers. The main tasks of the ascertainment experiment were to study the spread of aggressive behavior among teenagers; studying the characteristics of aggressive behavior manifestation and identifying the initiators and victims of aggression; analysis of the state of prevention and correction organization of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. According to the obtained data, it was established that 43 (5.3%) teenagers were in the role of victims. 75 (9.23%) often show excessive aggression in their actions and deeds. It has been found that general secondary educational institutions lack a systematic approach to the prevention and correction organization of aggressive behavior. In particular, 238 (29.35%) of the interviewed teenagers confirmed that the prevention and correction aggressive behavior is carried out at a low level in their institutions; 464 (57.21%) testified to an average level of prevention and correction of aggressive behavior; 109 (13.44%) proved that they have formed a high level of prevention and correction based on motivational-emotional, cognitive, conative-behavioral criteria.

2. The formative stage of the experiment was conducted from January 2021 to September 2022 on the basis of the Ternopil Secondary School of the I-III degrees No. 24 of the Ternopil City Council of the Ternopil Region and included procedural, practical, analytical sub-stages. 245 students of grades 5-9 were involved in the experiment. There were 121 schoolchildren in the experimental group, and 124 in the control group. The program of the experiment formative stage was developed in order to check the of social and pedagogical conditions effectiveness during the prevention and correction organization of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. In order to check the effectiveness of the author's approach to the prevention and correction organization of adolescents aggressive behavior, socio-pedagogical conditions were implemented in experimental groups. They included: improvement of pedagogical support through the implementation of exercises, games, mini-

conversations, mini-lectures, creative tasks and measures to improve personal qualities and internal resources of adolescents. This improvement is based on the developed “Portfolio for a social pedagogue and practical psychologist”; introduction of story role-playing games for the development of a positive microclimate in student groups and the transformation of aggressive behavior into constructive behavior; participation in leisure activities (competitions, games and “Stop Bullying” training) aimed at self-expression and establishing effective communication.

3. The effectiveness of the implemented socio-pedagogical conditions is determined by the consequences of the formative stage of the experiment. The analysis of the obtained results shows that the preventive and corrective activities in the experimental groups underwent significant positive changes. They are statistically reliable. Thus, the number of adolescents in the experimental group with a high level has increased almost twice (from 28.1% to 50.4%). The number of adolescents with a low level has significantly decreased (from 19.0% to 1.7%). While in the control group, the number of teenagers with a high level of all criteria for the organization of preventive and corrective work increased from 27.4% to 29.0%. Adolescents with a low level decreased from 19.4% to 15.3%. It was used Kolmogorov-Smirnov criterion to verify the reliability of the obtained results. It has shown that the empirical value of the λ_{vmp} criterion was compared with the critical value of λ_{kr} . It should be concluded that the developed and implemented socio-pedagogical conditions for the prevention and correction teenagers aggressive behavior are effective in general secondary educational institutions.

The materials of the third section of the dissertation are published in the author's scientific works:

Soroka, Olha, Seaga, Semmi (2022). Potential of innovative methods in working with aggressive adolescents: methodological aspects. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*: наук. журнал / голов. ред.

А.А. Сбруюва. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка. № 3 (117). С. 45–54. DOI <https://doi.org/10.24139/2312-5993/2022.03/045-054>

Сеага, Семмі (2020). Оптимізація роботи з підлітками з підвищеним рівнем агресії. *Трансформаційні процеси в підготовці сучасного медичного та фармацевтичного працівника*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. internet-конф. з міжнар. участю. (Рівне, 26-27 березня 2020 р.) / редкол. : Р.О. Сабадишин та ін. Рівне: КЗВО «Рівненська медична академія». С. 110–113.

Sami, Siagha (2021). Prevention of aggressive behavior in the school environment: theoretical and practical aspects. *Соціальна робота : виклики сьогодення* : Зб. наук. праць за матеріалами X Міжнар. наук.-практ. конференції / за заг. ред. О. В. Сороки, С. М. Калаур, Г. В. Лещук. (Тернопіль, 13-14 травня 2021 р.) Тернопіль : ТНПУ імені В. Гнатюка. С. 186–190.

Сеага, Семі (2022). Характеристика інноваційних методів роботи з агресивними підлітками. *Соціальна підтримка сім'ї та дитини у соціокультурному просторі громади*: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (09 червня 2022 року, м. Суми). Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка. С. 15–19.

GENERAL CONCLUSIONS

The dissertation carried out a theoretical and methodological analysis and proposed new approaches to the organization of prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. It served as a basis for formulating general conclusions.

1. Based on the generalization of psychological and pedagogical approaches to the interpretation of the essence of the scientific definition of “aggression”, it was established that it involves the intentional infliction of harm on another subject. In the socio-pedagogical plane, aggression is a product of socialization that has biological adaptive mechanisms. It was carried out the content characterization of aggression. There were analyzed its purpose and nature. There were established the main approaches to the classification of its functions and types. There were investigated the main manifestations and forms. There were considered the main psychological and pedagogical reasons for its occurrence. Aggressiveness is defined as a multifaceted socio-psychological phenomenon, characterized by a lack of compassion, humanism, and tolerance, and implies a violation of social norms and values. There were analyzed the scientific theories that explain the occurrence of aggressiveness. As well as, there are highlighted the characteristic signs of aggressiveness and the conditions of its occurrence. Aggressive behavior is considered as a system of acts of an individual’s response to adverse life situations. Person asserts his identity and human dignity, solves important personal or social problems, increases self-esteem and the level of harassment, protects his rights and freedoms be means of these situations. As well as, he maintains or strengthens control above the environment.

Adolescent aggression is understood as motivated destructive behavior that contradicts generally accepted social norms. It is a direct reflection of the child’s internal discomfort. It shows the inability to respond adequately to events and involves harming others. It was found that adolescent aggression has both positive and negative meanings. There are singled out and characterized the signs and features of adolescent aggression (pronounced demonstrative nature; is a

consequence of a personal crisis; characterized by the appearance of various types of deviations; manifests itself spontaneously both for the teenager himself and for his environment). Aggressive teenagers have general individual psychological characteristics and individual traits. There are observed pronounced gender differences in aggressive actions manifestation. There are determined main motives of teenagers aggressive behavior. There are analyzed the approaches to the classification of aggression types and forms. The most important reasons for the manifestation of adolescent aggression include the negative effects of three factors: the family; peers and environment; mass media and computer technologies. of Character characteristics (excitability, demonstrativeness, irritability, inflated self-esteem) and the level of self-awareness and development of self-criticism have a positive effect on increasing the level of adolescent aggression.

2. Social and pedagogical prevention of aggressive behavior it understood as an interconnected and integral two-way process. It includes the creation of optimal conditions that contribute to the elimination of the desocializing effects of aggressive behavior. Also it includes the development of the adolescent's personal sphere, the formation of a non-aggressive position under time of interpersonal interaction. Socio-pedagogical correction of teenagers aggressive behavior should be aimed at developing patience, understanding, the ability to see the positive and rely on it. As well as, it should be aimed at changing the leading motives. Prevention should be carried out with correction. It should also include a complex of diagnostic, pedagogical, psychological, social and correctional measures aimed at identifying and overcoming destructive aggression and forming and developing the skills of constructive interaction. There are analyzed regularities, structure, stages of organization of prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. There are singled out and characterized the principles and approaches of preventive and corrective activities with aggressive teenagers. There were chosen the criteria (motivational-emotional, cognitive, conative-behavioral) which reflect the productivity and quality of the

process of prevention and correction of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions at three levels (high, medium and low).

3. It is considered the socio-pedagogical technology of prevention and correction of adolescents aggressive behavior in general secondary educational institutions as part of a holistic humanistic-oriented educational process. This process includes a system of preventive and corrective psychological-pedagogical actions built by a social pedagogue and a practical psychologist. It is aimed at preventing destructive aggression and correction of aggressive behavior. There are analyzed the tasks, aspects, forms, content stages of the application of socio-pedagogical technology. It was established that in the structural context it covers the following components: the goal; entities that will implement it; socio-pedagogical conditions that will ensure its effectiveness; scientific and methodical support of practical activities; forms, methods and methods of technology implementation; stages of practical activity; parameters for evaluating the expected result.

Socio-pedagogical conditions are additionally introduced circumstances that make the prevention and correction of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions qualitative and effective. There were chosen three socio-pedagogical conditions: pedagogical support of the process of improving personal qualities and resources of adolescent schoolchildren; the formation of constructive interaction and the development of a positive microclimate based on the use of game activities; providing practice-oriented guidance to cultural and leisure activities. The first socio-pedagogical condition includes a set of practical actions, methods and measures aimed at helping the teenager in improving personal qualities and internal resources. Pedagogical support has a positive effect on the formation of such personal qualities as honesty, responsibility, independence in aggressive teenagers, promotes self-assertion in the team and increases significance. The choice of the second socio-pedagogical condition is due to the need to form constructive interaction and a favorable psychological microclimate. Play activities are an important means of uniting the

adolescent team. They allow to penetrate into the spiritual world of the child. The choice of the third socio-pedagogical condition is due to the fact that practical organized cultural and recreational activities have a positive effect on the skills and abilities formation. They help to counteract aggression and correct behavior. In the conditions of distance learning, attention is focused on games, competitions and trainings that allow teenagers to express themselves. The attention is paid on establishing effective communication, and developing strategies for non-conflict behavior.

4. The organization of the ascertainment stage of the experiment was complex in nature, including methods and techniques of social psychology, social pedagogy, general and age pedagogy. 811 students of the fifth, sixth, seventh, eighth, and ninth grades, who were part of 35 school groups, were involved in the experiment; 35 classroom teachers, 5 practical psychologists and 5 social teachers. The main tasks of the ascertainment experiment were to study the spread of aggressive behavior among teenagers. This task was also aimed at studying the characteristics of aggressive behavior manifestation; analysis of the state of the organization of prevention and correction of adolescents aggressive behavior. It was established that there is no systematic approach to the organization of prevention and correction of aggressive behavior in general secondary educational institutions. Only 13.44% have formed a high level of prevention and correction based on motivational-emotional, cognitive, conative-behavioral criteria.

The program of the formative stage of the experiment was developed to check the effectiveness of socio-pedagogical conditions during the prevention and correction organization of teenagers aggressive behavior. 245 students of grades 5-9 were involved in the experiment. There were implemented socio-pedagogical conditions in the experimental groups. These conditions included: improvement of pedagogical support through the implementation of exercises, games, mini-conversations, mini-lectures, creative tasks and activities for improving the personal qualities and internal resources of adolescents based on the developed "Portfolio for a social pedagogue and practical psychologist"; introduction of story

role-playing games for the development of a positive microclimate in student groups and the transformation of aggressive behavior into constructive behavior; participation in leisure activities (competitions, games and “Stop Bullying” training) aimed at self-expression and establishing effective communication. The main result of the introduction of socio-pedagogical conditions was prevention, and if necessary, correction of aggressive behavior based on: formation of prosocial behavior; encouragement for self-improvement; inclusion in socially significant gaming activities; establishment of effective communication and constructive relations with peers; increasing creativity during the organization of free time and leisure. Thus, the number of adolescents in the experimental group with a high level increased almost twice (from 28.1% to 50.4%). At the same time, the number of adolescents with a low level decreased significantly (from 19.0% to 1.7%). While in the control group, the number of teenagers with a high level of all criteria for the organization of preventive and corrective work increased from 27.4% to 29.0%, and with a low level decreased from 19.4% to 15.3%. The Kolmogorov-Smirnov test was used to check the reliability of the obtained results. It was concluded that the developed and implemented socio-pedagogical conditions for the prevention and correction teenagers aggressive behavior are effective in general secondary educational institutions.

The conducted research is complete in nature, but does not cover all aspects of the prevention and correction organization of teenagers aggressive behavior in general secondary educational institutions. Prospects for further development will be focused on studying the possibilities of gamification active use during the organization of educational activities in remote mode. It will be also studied the power of art therapy technologies in the prevention and correction adolescent aggression.

REFERENCES

- Bandura, A. (1983a). Aggression: A social learning analysis. New York : Prentice-Hall. 34–78.
- Bandura, A. (1983b). Psychological mechanism of aggression. N.Y. : Academic Press. 120.
- Berkowitz, L. (1962). The Frustration–Aggression Theory. *Aggression: A Social Psychological Analysis*. N.Y. 25–50.
- Berkowitz, L. (1973). Aggression: A social psychological analysis. N.Y. 190.
- Berkowitz, L. (1983). The experience of anger as a parallel process in the display of impulsive, «angry» aggression. *Aggression: Theoretical and empirical reviews / R.G. Geen & E.I. Donnerstein (Eds.)*. Orlando: Academic Press. Vol. 1. 103–133.
- Berkowitz, L. (1989). Frustration-aggression hypothesis: Examination and reformulation. *Psychological Bulletin*. N 106. 59–73.
- Bihun, N., Pashko, T., Danchuk, Y., Kryvonis, T., Sami, S., & Ivanikiv, N. (2022). Neuropsychological and Personality Development of Adolescents with Depressive Disorders. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 13(2), 191–210.
- Bios, P. (1967). The second individuation process in adolescence. *Psychoanalytic Study of the Child*. 22. 162–178.
- Borgia, G. (1980). Human aggression in biological adaptation. *The evolution of human social behavior*. New York: Elseiver. 165–195.
- Dancanson, N. (1999). Sexual Bullying: Gender Conflict and Pupil Culture in Secondary Schools. Routledge. 177.
- Delos, H. (1989). Kelly Deviant Behavior. New York. 660.
- Dodge, K. A. et al. (1990). Peer status and aggression in boys groups: Developmental and contextual naluses. *Child Devel*. N 61. 1289–1309.
- Dollard, J., Doob, L., Miller, N. E., Mowrer H. O., Sears, R. R. (1939). Frustration and Aggression. New Haven, Conn. : Yale Univ. Press

- Due, P., Holstein, B., Lynch, J. and others. (2005). Bullying and symptoms among school-aged children: international comparative cross sectional study in 28 countries / *European Journal of Public Health*. Vol. 15. N 2. 128–132.
- Farrington, D. P. (1989). Early predictors of adolescent aggression and adult violence. *Violence and Victims*. N 4. 79–100.
- Ficher, G.-N. (1991). Les domaines de la Psychologie social. *Les process du social*. Paris. 119–124.
- Garris, R., Ahlers, R., & Driskell, J. E. (2002). Games, motivation, and learning: A research and practice model. *Simulation & Gaming*. 33(4). 441–467.
- Jenkins, H. (2005). Game theory: How should we teach kids newtonian physics? Simple. Play computer games., *Technology Review*. New modern society: <http://www.technologyreview.com/index.asp>
- Kalaur Svitlana. Working with aggressive socially neglected adolescents: methodological and practical context. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: наук. журнал / голов. ред. А.А. Сбруюва. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2022, № № 4 (118). С. 91–100
- Kowalski, A., Robin, M., Limber, P., Susan., Agatston, W. Patricia. (2008). *Cyberbullying: bulling in the digital age*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd. 218.
- Lazarus, R. S. (1966). *Psychological Stress And Coping Process*. New York: McGraw-Hill. 236.
- McNeely, R. L. & Robinson-Simpson, G. (1987). The truth about domestic violence: A falsely framed issue. *Social Work*. 485–490.
- Miller, A. G. (1986). *The obedience experiments: A case study of controversy in social science*. New York: Praeger. 128.
- Olweus, D. (1993a). *Bullying at school*. Blackwell Publ. 215.
- Olweus, D. (1993b). *Bullying at school: What know and what we can do*. Blackwell Publishing ltd. 21–22.
- Rogers, C. (1965). *Client-centred therapy*. Boston. 560.

- Sami, Siagha. (2021). Prevention of aggressive behavior in the school environment: theoretical and practical aspects. *Соціальна робота : виклики сьогодення* : Зб. наук. праць за матеріалами X Міжнар. наук.-практ. конференції / за заг. ред. О. В. Сороки, С. М. Калаур, Г. В. Лещук. (Тернопіль, 13-14 травня 2021 р.) Тернопіль : ТНПУ імені В. Гнатюка. 186–190.
- Severson, R. (1990). Adler. Agone and aggression. *Individ. Psychol.* N 3. 324–357.
- Siagha, Sami. (2020). Потенціал комп'ютерних ігрових технологій у профілактиці та корекції агресивної поведінки підлітків. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання: досвід, тенденції, перспективи*. Матеріали VI Міжнар. наук-практ інтернет-конференції (Тернопіль, 12–13 листопада, 2020). 112–114.
- Siagha, Sami. (2021). Основні проєкції дослідження агресивної поведінки як соціально-психолого-педагогічного явища. *Трансформаційні процеси в підготовці сучасного медичного та фармацевтичного працівника: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. internet-конференції з міжнар. участю* (Рівне, 26-27 березня 2021 р.) / редкол. : Р.О. Сабадишин та ін. Рівне: КЗВО «Рівненська медична академія». 108–111.
- Smith, Peter K., Ananiadou, K. (2003). The Nature of Bullying and the Effectiveness of School-Based Interventions. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*. Vol. 5. N 2. 34–45.
- Soroka, Olha, Siagha, Sami (2022). Potential of innovative methods in working with aggressive adolescents: methodological aspects. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. №3(117). 45–54.
- Stopping school violence. (2003). *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*. Vol. 5, N 2. 117–124. Download from: <http://www.springerlink.com/journals>
- Veevers, J. E. (1991). Drinking attitudes and drinking behavior an explotory study. *Journal of Social Psychology*. 68–85.
- Adamska, Z. (2014). The impact of an aggressive media environment on a child's consciousness. *Childhood without violence: society, school and family in*

defense of children's rights. 419–421 / Адамська, З. (2014). Вплив агресивного медіасередовища на свідомість дитини. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей*. 419–421.

Afanasieva, V. V. (2010). Pedagogical prevention of aggressive behavior of teenagers in the conditions of a comprehensive school. *Social pedagogy: theory and practice*. No. 2. 55–62. / Афанасьева, В. В. (2010). Педагогічна профілактика агресивної поведінки підлітків в умовах загальноосвітньої школи. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. N 2. 55–62.

Age and pedagogical psychology (2014). Study guide for students. universities / O.V. Skrypchenko, L.V. Dolynska, Z.V. Ogorodniychuk [et al.]; К. 400. / Вікова та педагогічна психологія (2014). Навчальний посібник для студ. вузів / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук [et al.] ; НПУ ім. М.П. Драгоманова. 4-те вид., випр. й доповн. К. : Каравела. 400.

Alandarenko, Yu. (2009). Aggressiveness in the behavior of adolescent students: seminar-training. *Psychologist. School world*. No. 35. 26–30 / Аландаренко, Ю. (2009). Агресивність у поведінці учнів підліткового віку : семінар-тренінг. *Психолог. Шкільний світ*. N 35. 26–30.

Alekseienko, T. F. (2012). The phenomena of mobbing and bullying in group and individual relations. *The way of education*. No. 2. 12–16. / Алексеєнко, Т. Ф. (2012). Явища мобінгу та булінгу в стосунках групи і особистості. *Шлях освіти*. N 2. 12–16.

Alekseieva, V., Kostrytsia, L. (2009). Technologies of social work with maladapted children and youth. К. 120. / Алексеєва, В., Костриця, Л. (2009). Технології соціальної роботи з дезадаптованими дітьми та молоддю. К. : Шк. Світ. 120.

Alfymova, M. V. Trubnikov, V. I. (2000). Psychogenetics of aggressiveness. *Questions of psychology*. No. 6. 112–121. / Алфимова, М. В. Трубников, В. И. (2000). Психогенетика агресивності. *Вопросы психологии*. N 6. 112–121.

- Andrushchenko, V. (2020). Aggressive personality and its minimization by means of education. *Higher education of Ukraine*. No.2. 7–12. / Андрущенко, В. (2020). Агресивність особистості та її мінімізація засобами освіти. *Вища освіта України*. N 2. 7–12.
- Antonyan, Yu. M., Huldan, V. V. (1991). Criminal pathopsychology. M. 248. / Антонян, Ю. М., Гульдан, В. В. (1991). Криминальная патопсихология. М., Наука. 248.
- Baftalovska, N. Ya. (2010). Aggressive behavior of teenagers. *School psychologist. Everything for work*. No. 6. 9–11. / Бафталовська, Н. Я. (2010). Агресивна поведінка підлітків. *Шкільному психологу. Усе для роботи*. N 6. 9–11.
- Bandura, A., Walters, R. (1999). Teenage aggression. Studying the influence of upbringing and family relationships. M. 512. / Бандура, А., Уолтерс, Р. (1999). Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. М. : Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс. 512.
- Baranova, N. (2005). Psychocorrection of aggressiveness and conflict in teenagers. *Psychologist. School world*. No. 36. 17–24. / Баранова, Н. (2005). Психокорекція агресивності та конфліктності у підлітків. *Психолог. Шкільний світ*. N 36. 17–24.
- Bass, A., Darki, A. (2013). The concept of aggression / hostility: a textbook. Yekaterinburg. 260. / Басс, А., Дарки, А. (2013). Концепция агрессии / враждебности: учебник. Екатеринбург. 260.
- Beliaeva, S. Ya. (2013). Children's troubles: we treat them with love. K. 112. / Беляева, С. Я. (2013). Дитячі негаразди: лікуємо любов'ю. К. : Ред. загальнопед. газет. 112.
- Beliaeva, S. Ya. (2013). About children's aggression: [chapter from the book]. Children's problems: treated with love. K. : Editors of general pedagogy newspapers 11–18. / Беляева, С. Я. (2013). Про дитячу агресію: [розділ з книги]. Дитячі негаразди : лікуємо любов'ю. К. : Редакції загальнопед. газет. 11–18.

- Berkowitz, L. (2001). *Aggression: causes, consequences and control*. SPb. 512. / Берковиц, Л. (2001). *Агрессия: причины, последствия и контроль*. СПб. : Прайм-Еврознак. 512.
- Berkowitz, L., Feshbach, G. (2001). *Aggression. Causes, consequences and control: a study guide*. SPb. 510. / Берковиц, Л., Фешбах, Г. (2001). *Агрессия. Причины, последствия и контроль: учебное пособие*. СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК. 510.
- Berlach, A. I., Kondryukova, V. V., Kryvolapchuk, V. O., Polishchuk, O. G. (2010). *Conflictology: education. Manual*. Odesa: 162. / Берлач, А. І., Кондрюкова, В. В., Криволапчук, В. О., Поліщук, О. Г. (2010). *Конфліктологія: навч. посіб. / вид. 2-ге, доповн. Одеса : ОДУВС. 162.*
- Beron, R. (2010). *Aggression: a study guide*. SPb. 352. / Бэрон, Р. (2010). *Агрессия: учебное пособие*. СПб. : Питер. 352.
- Beron, R., Richardson, D. (1997). *Aggression = Human Aggression: textbook. allowance for students. and graduate students of psychology*. SPb. 336. / Бэрон, Р., Ричардсон, Д. (1997). *Агрессия = Human Aggression : учеб. пособие для студ. и аспирантов психол. фак. вузов; гл. ред. В. Усманов ; пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова, С. Шпак*. СПб. : Питер. 336.
- Bezhenar, G. (2012). *Bullying is adolescent violence at school. School. For deputies and not only*. К. No. 2. 75–82. / Беженар, Г. (2012). *Булінг – підліткове насильство в школі. Школа. Для заступників і не тільки*. К. № 2. 75–82.
- Bezpalcko, O. V. (2006). *Organization of socio-pedagogical work with children and youth in the territorial community: theoretical and methodological foundations: monograph*. Kyiv. 363. / Безпалько, О. В. (2006). *Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи : монографія*. Київ : Наук. світ. 363.
- Bezruchenko, O. (2016). *Prevention of violence and cruel behavior: classes with elements of training for teachers. Social pedagogue: All-Ukrainian. gas. for*

- specialists*. No. 6 (June). 14–24. / Безрученко, О. (2016). Запобігання насильству та жорстокій поведінці : заняття з елементами тренінгу для педагогів. *Соціальний педагог : всеукр. газ. для фахівців*. N 6(Черв.). 14–24.
- Big explanatory psychological dictionary (2000). / Robert Arthur (Penguin) Volume 1 (A-O): Per. from English. M. 592. / Большой толковый психологический словарь (2000). / Роберт Артур (Penguin) Том 1 (А-О): Пер. с англ. М. : Вече, АСТ. 592.
- Big psychological dictionary (2004). Comp. and general ed. V. Meshcheryakov, V. Zinchenko. SPb. 672. / Большой психологический словарь (2004). Сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК. 672.
- Birkova, I. (2016). Mastering self-regulation skills. Mastering aggressive manifestations in behavior: classes with training elements. *Psychologist*. No. 21/22. 27–39./ Біркова, І. (2016). Оволодіння навичками саморегуляції. Опанування агресивних проявів у поведінці : заняття з елементами тренінгу. *Психолог*. № 21/22. 27–39.
- Biutner, K. (1991). Living with aggressive children: Per. with him. Moscow: 144. / Бютнер, К. (1991). Жить с агрессивными детьми : пер. с нем. М. : Педагогика. 144.
- Blozva, P. (2011). Conformity as one of the causes of aggressiveness among teenagers. Student scientific bulletin of the Ternopil National Pedagogical University named after V. Hnatyuk. Vol. 26. 177–179. / Блозва, П. (2011). Конформність як одна з причин проявів агресивності серед підлітків. *Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Вип. 26. 177–179.
- Blyskun, O. O. (2013). Socio-psychological factors of aggressive behavior of young people in Internet networks: autoref. thesis on of science stupa Ph.D. psychol. Sciences: 19.00.05 - social psychology; psychology of social work / Olena Oleksandrivna Blyskun. Luhansk. 20 / Блискун, О. О. (2013).

Соціально-психологічні чинники агресивної поведінки молоді у мережах Internet: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук : 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи / Олена Олександрівна Блискун; Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ. 20.

- Bocharina, N. O. (2014). Personality psychology. Tutorial. Pereyaslav-Khmelnitskyi. 188. / Бочаріна, Н. О. (2014). Психологія особистості. навчальний посібник. Переяслав-Хмельницький. 188.
- Bocheliuk, V. Y., Bocheliuk, V. V. (2006). Leisure studies. Tutorial. K. 208. / Бочелюк, В. Й., Бочелюк, В. В. (2006). Дозвіллезнавство. Навчальний посібник. К. : Центр навчальної літератури. 208.
- Bocheliuk, V. Y., Zarytska, V. V. (2006). Pedagogical psychology: study guide for students. universities Kyiv. 248. / Бочелюк, В. Й., Зарицька, В. В. (2006). Педагогічна психологія : навчальний посібник для студ. вузів. Київ : ЦНЛ. 248.
- Bohdanova, I. M. (2000). Pedagogical innovations: teaching. manual Odesa: 148. / Богданова, І. М. (2000). Педагогічна інноватика: навч. посіб. Одеса: ТЕС. 148.
- Bohdanova, I. M. (2008). Social pedagogy: education. manual Kyiv. 343. / Богданова, І. М. (2008). Соціальна педагогіка: навч. посіб. Київ: Знання. 343.
- Bovt, O. P. (2002). Computer games and children's aggressiveness: a random relationship or an unfortunate pattern? *Pedagogy and psychology*. No. 1-2. 110–116. / Бовть, О. П. (2002). Комп'ютерні ігри та дитяча агресивність: випадковий взаємозв'язок чи прикра закономірність? *Педагогіка і психологія*. N 1-2. 110–116.
- Bozhko, M. I. (2012). Educational influence as prevention of manifestations of aggressiveness in children. *School psychologist. Everything for work*. No. 5. 2–7. / Божко, М. І. (2012). Виховний вплив як профілактика проявів агресивності у дітей. *Шкільному психологу. Усе для роботи*. N 5. 2–7.

- Breslavets, L. (2012). Correctional program to reduce aggression and increase the level of self-esteem: [training for teenagers]. *School psychologist. Everything for work*. No. 3. 35–39. / Бреславець, Л. (2012). Корекційна програма зі зменшення агресії та підвищення рівня самооцінки: [тренінг для підлітків]. *Шкільному психологу. Усе для роботи*. N 3. 35–39.
- Bulhakova, O. M., Vrachynska, N. F. (2012). Prevention of aggressive behavior of teenagers. *Practical Psychology and Social Work*. No. 12. 38–41. / Булгакова, О. М., Врачинская, Н. Ф. (2012). Профилактика агрессивного поведения подростков. *Практична психологія та соціальна робота*. N 12. 38–41.
- Bytianova, M. R. (1998). Organization of psychological work at school. Perfection. 298. / Битянова, М. Р. (1998). Организация психологической работы в школе. Совершенство. 298.
- Chagovets, L. (2004). Psychological features of aggressiveness of older adolescents. *Psychologist. School world*. No 15. 16–18. / Чаговець, Л. (2004). Психологічні особливості агресивності старших підлітків. *Психолог. Шкільний світ*. N 15. 16–18.
- Chub, N. V. (2018). Aggressiveness. "Heavy children." Find the approach. *School psychologist. All for work*. No 3. 36–38. / Чуб, Н. В. (2018). Агресивність. «Важкі діти». Знайти підхід. *Шкільному психологу. Усе для роботи*. N 3. 36–38.
- Chupliak, O. (2018). Features of bowling in adolescent groups. Master's Scientific Bulletin. Iss. 29. 51–53. / Чупляк, О. (2018). Особливості боулінгу в підліткових групах. *Магістерський науковий вісник*. Вип. 29. 51–53.
- Class teacher: creation and development of class team (2011) / Contribution. A. G. Derbenova, A. V. Kuntsevskaya. N. 191. / Класному керівнику: створення й розвиток колективу класу (2011) / уклад. А. Г. Дербеньова, А. В. Кунцевська. X. : Вид. група «Основа». 191.
- Collection of correctional programs for the prevention of deviant behavior of students of vocational schools (2014). / Way. N.M. Siso. Khmelnytsky. 473. /

- Збірник корекційних програм з профілактики девіантної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів (2014). / Уклад. Н.М. Сиско. Хмельницький: НМЦ ПТО ПК у Хмельницькій області. 473.
- Conflictology and negotiation theory (2008): textbook / Tykhomirova, E. V., Postolovsky, S. R. Sumy. 240. / Конфліктологія та теорія переговорів (2008): Підручник / Тихомирова, Є. Б., Постоловський, С. Р. Суми : ВТД «Університетська книга». 240.
- Connor, D. (2015). Aggression and antisocial behavior in children and adolescents: a textbook. SPb. 288. / Коннор, Д. (2015). Агрессия и антисоциальное поведение у детей и подростков: учебное пособие. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК. 288.
- Danilyuk, A. (2005). Conrad Lorenz: The concept of congenital human aggression. *Philosophical thought*. No 3. 78–102. / Данилюк, А. (2005). Конрад Лоренц: концепція вродженої людської агресивності. *Філософська думка*. № 3. 78–102.
- Dereklieieva, N. (2002). Children's aggression. *Psychologist*. February 5 (5). 30–32. / Дереклеєва, Н. (2002). Дитяча агресивність. *Психолог*. Лютий 5 (5). 30–32.
- Derkach, O. (2019). We learn to overcome aggression: the use of art-pedagogical techniques in working with children's aggression. *Elementary school teacher*. N 12. 14–16. / Деркач, О. (2019). Вчимо долати агресію : використання арт-педагогічних технік у роботі з дитячою агресією. *Учитель початкової школи*. № 12. 14–16.
- Diagnosis and correction of aggressiveness in children (2014). / order. T. Chervonna. K. : Ed. General pedagogical newspapers. 128. / Діагностика та корекція агресивності у дітей (2014). / упоряд. Т. Червонна. К. : Ред. загальнопедагогічних газет. 128.
- Dictionary of Psychologist-Practice (2001) / Sost. S.Yu. Golovin. 2nd out. Mn. 976. / Словарь психолога-практика (2001) / Сост. С. Ю. Головин. 2-е изд., перераб. и доп. Мн. Харвест. 976.

- Dictionary of social pedagogy (2002): Textbook. / Aut. L.V. Mardhaev. M. 368. /
Словарь по социальной педагогике (2002): Учеб. пособие для студ.
высш. учеб. заведений / Авт.-сост. Л.В. Мардахаев. М.: Изд. Центр
«Академия». 368.
- Dictionary-handbook of terms from conflictology (1995) / Ed. M.I. Peren. Kyiv.
332. / Словник-довідник термінів з конфліктології (1995) / за ред.
М.І. Перен. Київ. 332.
- Didukh, M. M (2009). Conflict and aggressive behavior: causes and ways of
correction. *Psychological newspaper*. No 4. 14–16. / Дідух, М. М. (2009).
Конфліктна та агресивна поведінка: причини виникнення та шляхи
корекції. *Психологічна газета*. № 4. 14–16.
- Dmitriiieva, O. A (2009). Hyperactivity and aggressiveness as a form of deviant
behavior: a comprehensive approach to solving the problem. *School
psychologist. All for work*. No 2. 7–15 . / Дмитрієва, О. А. (2009).
Гіперактивність й агресивність як форми девіантного поведіння:
комплексний підхід до розв'язання проблеми. *Шкільному психологу. Усе
для роботи*. № 2. 7–15.
- Dronova, O. S (2011). Empirical study of the aggressive behavior of minors in the
context of a tendency to risk. *Practical Psychology and Social Work*. No 10.
67–74. / Дронова, О. С. (2011). Емпіричне дослідження агресивної
поведінки неповнолітніх у контексті схильності до ризику. *Практична
психологія та соціальна робота*. N 10. 67–74.
- DrozdoV, O. Yu. (2000). Mass communication as a factor of aggressive young
people. *Bulletin of Kharkiv University. Psychology series*. No 483. 48–53. /
Дроздов, О. Ю. (2000). Засоби масової комунікації як фактор агресивної
поведінки молоді. *Вісник Харківського Університету. Серія
«Психологія»*. № 483. 48–53.
- DrozdoV, O. Yu., Kokok, M. A (2009). Factors of occurrence and development of
aggressive behavior. *Practical Psychology and Social Work*. No 2. 58–71. /
Дроздов, О. Ю., Скок, М. А. (2009). Фактори виникнення та розвитку

агресивної поведінки. *Практична психологія та соціальна робота*. N 2. 58–71.

Drozdov, O. Yu., Skok, M. A (2000). Problems of aggressive personality behavior: a textbook. Chernihiv. 156. / Дроздов, О. Ю., Скок, М. А. (2000). Проблеми агресивної поведінки особистості: Навчальний посібник. Чернігів: ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка. 156.

Dutkevych, T. V (2012). Child psychology. Educ. a manual. K. 424. / Дуткевич, Т. В. (2012). Дитяча психологія. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури. 424.

Encyclopedia for specialists in the social sphere (2013) / For the total. ed. Prof. I.D. Zvereva. 2nd edition of Kyiv, Simferopol. 536. / Енциклопедія для фахівців соціальної сфери (2013). / За заг. ред. проф. І. Д. Звереві. 2-ге видання Київ, Сімферополь : Універсум. 536.

Encyclopedia of Education (2008). / Acad. Ped. Sciences of Ukraine; Goal. ed. V.G. Kremen. K. 1040. / Енциклопедія освіти (2008). / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. К. : Юрінком Інтер. 1040.

Fedorchenko, T. (2012). Aggressiveness and violence in the family. *School Director. School world*. No 4. 17–30. / Федорченко, Т. (2012). Агресивність і насильство в сім'ї. *Директор школи. Шкільний світ*. N 4. 17–30.

Fedorchenko, T. E. (2011). Prevention of deviant behavior of students in the conditions of socio-cultural environment: socio-pedagogical aspect: [monograph]. Cherkasy. 492. / Федорченко, Т. Є. (2011). Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект : [монографія]. Черкаси : ФОП Чабаненко Ю. 492.

Fedorchuk, O. (2004). Aggressive behavior: an attempt to correction. *School world*. No 37. 14–16. / Федорчук, О. (2004). Агресивна поведінка: спроба корекції. *Шкільний світ*. N 37. 14–16.

- Fitsula, M. M., Parfanovich, I. I. (2007). Deviations in the behavior of minors: ways to prevent them and overcome them: a teaching method. manual. Ternopil. 424. / Фіцула, М. М., Парфанович, І. І. (2007). Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання: навч-метод. посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 424.
- Frankl, V. (1990). Man in search of meaning. М. 368. / Франкл, В. (1990). Человек в поисках смысла. М. : Прогресс. 368.
- Fromm, E. (1999). Types of aggression. *The psychology of human aggressiveness*. 354–427. / Фромм, Э. (1999). Типы агрессии. *Психология человеческой агрессивности*. 354–427.
- Furmanov, I. A. (1996). Children's aggression: diagnosis and correction. Мп. 192. / Фурманов, І. А. (1996). Дитяча агресивність: діагностика та корекція. Мп. : Ільїн В.П. 192.
- Glossary of modern education (1998). Under the general. Ed. V.I. Astakhova and A.L. Sidorenko. Kharkov. 272. / Глоссарий современного образования (1998). Под общ. ред. В. И. Астаховой и А. Л. Сидоренко. Харьков: «ОКО». 272.
- Grigorenko, V. I (2002). "Story-role game". *The teacher's palette*. No 2. 22–24. / Григоренко, В. І. (2002). «Сюжетно-рольова гра». *Палітра педагога*. № 2. 22–24.
- Nachkalo, S. (2013). Causes of aggressiveness in adolescents. *Open lesson: development, technologies, experience*. No 3. 35–36. / Гачкало, С. (2013). Причини агресивності в підлітків. *Відкритий урок: розробки, технології, досвід*. N 3. 35–36.
- Naidamashko, I. A. (2008a). Aggression and violence: substantive and socio-pedagogical context. *Ways of modernization of higher education in the context of European integration*. 150–152. / Гайдамашко, І. А. (2008а). Агресія і насильство : змістовий і соціально-педагогічний контекст. *Шляхи модернізації вищої освіти в контексті євроінтеграції*. 150–152.

- Haidamashko, I. A. (2008b). Overcoming aggression as a socio-pedagogical problem. *Pedagogical discourse: Khmelnytskyi*. Vol. 3. 53–57. / Гайдамашко, І. А. (2008b). Подолання агресії як соціально-педагогічна проблема. *Педагогічний дискурс : зб. наук. пр.* / гол. ред. А.Й. Сиротенко. Хмельницький : ХГПА. Вип. 3. 53–57.
- Haidamashko, I. A. (2013). Professional training of future social pedagogues for the prevention of adolescent aggression: dissertation. ... candidate ped. Sciences: 13.00.04 – theory and methodology of professional education / Iryna Arkadiivna Haydamashko; Ternopil 309. / Гайдамашко, І. А. (2013). Професійна підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії підлітків : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Ірина Аркадіївна Гайдамашко; Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль. 309.
- Haidamashko, I. A. (2014). The concept and content of socio-pedagogical prevention of adolescent aggression in a general educational institution. *Childhood without violence: society, school and family in defense of children's rights*. 633–636. / Гайдамашко, І. А. (2014). Поняття та зміст соціально-педагогічної профілактики агресії підлітків у загальноосвітньому навчальному закладі. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей*. 633–636.
- Haiduk, V. (2011). Gender specifics of adolescent aggressiveness. *Student scientific bulletin of the Ternopil National Pedagogical University named after V. Hnatyuk*. Vol. 27. 119–120. / Гайдук, В. (2011). Гендерні особливості агресивності підлітків. *Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Вип. 27. 119–120.
- Haievska, S. (2013). Aggression. Who is to blame?: parent meetings with elements of training. *Psychologist. School world*. No. 5. 53. / Гаєвська, С. (2013). Агресія. Хто винен?: батьківські збори з елементами тренінгу. *Психолог. Шкільний світ*. № 5. 53.

- Halushko, L. Ya. (2010). Psychological correction of aggressive behavior in early youth by means of art: autoref. thesis on of science stupa Ph.D. psychol. Sciences: 19.00.07 – pedagogical and age psychology / Lyubov Yaroslavivna Halushko. Ivano-Frankivsk. 21. / Галушко, Л. Я. (2010). Психологічна корекція агресивної поведінки у ранній юності засобами мистецтва : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Любов Ярославівна Галушко; Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ. 21.
- Handbook of a social teacher / practical psychologist (2002). / Order. Т. О Logvinenko, N.V. Scotna. Sambir. 240. / Довідник соціального педагога / практичного психолога (2002). / Упоряд. Т. О. Логвиненко, Н. В. Скотна. Самбір: [б.в.]. 240.
- Narasymiv, Yu. (2006). Reasons and specificity of manifestations of aggressiveness in high school students. *Master's degree*. Vol. 2. 66–69. / Гарасимів, Ю. (2006). Причини і специфіка проявів агресивності у старшокласників. *Магістр*. Вип. 2. 66–69.
- Hokina, L. (2007). The aggressive behavior of children is a cry for help. *Psychologist. School world*. No 13-15. 84–87. / Гокіна, Л. (2007). Агресивна поведінка дітей – це крик про допомогу. *Психолог. Шкільний світ*. №13-15. 84–87.
- Holovnia, V. O (2015). The essence of cruelty and cruel behavior as social and pedagogical categories. *Collection of scientific works of Kharkiv. Nat. Ped. Univ. GS Skovoroda*. Kharkiv. Iss. 48. 183–189. / Головня, В. О. (2015). Суть жорстокості і жорстокої поведінки як соціально-педагогічних категорій. *Збірник наукових праць Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди*. Харків. Вип. 48. 183–189.
- Noncharenko, S. U. (1997). *Ukrainian Pedagogical Dictionary*. K. 376. / Гончаренко, С. У. (1997). *Український педагогічний словник*. К. : Либідь. 376.

- Honcharenko, S. U. (2011). Ukrainian Pedagogical Dictionary. 2 ed., Suppl. and go. Exactly: Volyn Charms. 552. / Гончаренко, С. У. (2011). Український педагогічний словник. 2 вид., доп. й випр. Рівне : Волинські обереги. 552.
- Hryva, O. L (2005). Socio-pedagogical bases of formation of tolerance in children and young people in the conditions of multicultural environment: monograph. Lviv-Kyiv. 228. / Грива, О. Л. (2005). Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища: монографія. Львів-Київ: Вид-во «ПАРА-ПАН». 228.
- Hulievych, T. (2010). Bullying and aggression in the school environment: speech to teachers. *Psychologist. School world*. No 40. 8–9. / Гулевич, Т. (2010). Знущання та агресія у шкільному середовищі : виступ перед педагогами. *Психолог. Шкільний світ*. № 40. 8–9.
- Piashenko, T. (2006). Children's aggression - what is it? *Elementary School*. No 1. 9–11. / Ілляшенко, Т. (2006). Дитяча агресія – що це? *Початкова школа*. N 1. 9–11.
- Piashenko, T. (2019). Why are children aggressive? *Elementary School*. No 7. 15–18. / Ілляшенко, Т. (2019). Чому діти агресивні? *Початкова школа*. N 7. 15–18.
- Introduction to the specialty “Social Pedagogy” (2013): training. manual / Composer: L. I. Mishchuk, O. P. Demchenko. Kyiv. 328. / Вступ до спеціальності «Соціальна педагогіка» (2013): навч. посіб. / Авт.-уклад.: Л. І. Міщик, О. П. Демченко; за заг. ред. Л. І. Міщик. Київ: Слово. 328.
- Ivanova, N. V. (2021). Trainings on the removal of aggressiveness. *Extracurricular time*. No 2. 25–34. / Іванова, Н. В. (2021). Тренінги по зняттю агресивності. *Позакласний час*. N 2. 25–34.
- Ivanova, V. V. (2000). Manifestations of aggression in adolescence. *Practical Psychology and Social Work*. No 5. 5–16. / Іванова, В. В. (2000). Прояви агресивності у підлітковому віці. *Практична психологія та соціальна робота*. N 5. 5–16.

- Kalaur, S. M., Falinskaya, Z. S. (2010b). Social conflictology: a textbook. Ternopil. 360. / Калаур, С. М., Фалинська, З. З. (2010b). Соціальна конфліктологія : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. Тернопіль : Астон. 360.
- Kalaur, S. M., Falynska, Z. S. (2010a). Social conflictology: a textbook. Lviv; Ternopil. 279. / Калаур, С. М., Фалинська, З. З. (2010a). Соціальна конфліктологія : навчально-методичний посібник для підгот. бакалаврів із спец. «Соціальна педагогіка» (за кредитно-трансферною системою навч.). Пробне вид. Львів ; Тернопіль : ТНПУ. 279.
- Kalaur, S. M., Toporenko, O. Yu. (2015). Modern interactive approaches to the formation of social responsibility of future social educators in the learning process. *Scientific Bulletin of Uzhgorod National University: Series "Pedagogy. Social work"*. No 37. Uzhgorod. 70–74. / Калаур, С. М., Топоренко, О. Ю. (2015). Сучасні інтерактивні підходи до формування соціальної відповідальності майбутніх соціальних педагогів у процесі навчання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. № 37. Ужгород. 70–74.
- Karavanov, A. A. (2013). The semantic value of the concept of aggression. *The territory of science*. No 2. 81–87. / Караванов, А. А. (2013). Смысловое значение концепта агрессия. *Территория науки*. N 2. 81–87.
- Karpenko, E. (2014). Age and pedagogical psychology: current studies of modern Ukrainian scientists: textbook. Drohobych. 152. / Карпенко, Є. (2014). Вікова та педагогічна психологія : актуальні студії сучасних українських учених : навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл. IV рівня акредит.]. Дрогобич: Посвіт. 152.
- Karpinskaya, T. (2010). Basic methods and techniques of prevention and control of aggressive behavior. *Psychology and society*. No 4. 104–110. / Карпінська, Т. (2010). Основні методи та прийоми попередження і контролю агресивної поведінки. *Психологія і суспільство*. N 4. 104–110.

- Kartashov, M. V. (2007). Probability, processes, statistics. Kyiv. 504. / Карташов, М. В. (2007). Імовірність, процеси, статистика. Київ : ВПЦ Київський університет. 504.
- Khimik, V. S. (2007). Aggression in different youth and children's cohorts: research in Ukrainian psychology. *Practical Psychology and Social Work*. No 7. 1–6. / Хімік, В. С. (2007). Агресія у різних юнацьких і дитячих когортах: дослідження в українській психології. *Практична психологія та соціальна робота*. N 7. 1–6.
- Kholkovska, I. L. (2007). Corrective Pedagogy: Educ. a manual. Vinnytsia. 328. / Холковська, І. Л. (2007). Корекційна педагогіка: навч. посіб. Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського. 328.
- Khomenko, G. (2009). Aggressiveness of adolescents: causes, prevention, correction: City Seminar for Psychologists. *Psychologist. School world*. No 35. 17–23. / Хоменко, Г. (2009). Агресивність підлітків: причини, профілактика, корекція : міський семінар для психологів. *Психолог. Шкільний світ*. N 35. 17–23.
- Khomych, G. O., Tkach, R. M. (2004). Fundamentals of psychological counseling: textbook. a manual. Kyiv. 152. / Хомич, Г. О., Ткач, Р. М. (2004). Основи психологічного консультування: навч. посіб. Київ: МАУП. 152.
- Khozratkulova, I. A. (2003). Pedagogical foundations of detection and overcoming of violence in adolescence: abstract. disk. Cand. Ped. Sciences: special. 13.00.05 - Social Pedagogy / Irina Khozatataty. Kharkiv. 21. / Хозраткулова, І. А. (2003). Педагогічні засади виявлення та подолання насилля у підлітковому середовищі : автореф. дис. канд. пед. наук : спец. 13.00.05 – соціальна педагогіка / Ірина Анатоліївна Хозраткулова. Харків. 21.
- Kireichev, A. V. (2008). Formation of psychological readiness of future elementary school teachers for prevention and correction of manifestations of childhood aggression: abstract. disk. for the muffin. Sciences. st. Cand. Psychol. Sciences: 19.00.07 – pedagogical and age psychology / Andriy

- Kireichev. Odesa. 20. / Кірейчев, А. В. (2008). Формування психологічної готовності майбутніх вчителів початкових класів до профілактики і корекції проявів дитячої агресивності : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Андрій Вячеславович Кірейчев; Південноукраїнський держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. Одеса. 20.
- Kirichevska, E. V. (2009). Strategies for overcoming high school students' aggression of peer aggression in interpersonal interaction: abstract. disk. for the muffin. Sciences. st. Cand. Psychol. Sciences: 19.00.07 – pedagogical and age psychology / Eleanora Vsevolodivna Kirichevska. K. 19. / Кіричевська, Е. В. (2009). Стратегії подолання старшокласниками проявів агресії однолітків у міжособистісній взаємодії : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Елеонора Всеволодівна Кіричевська; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К. 19.
- Kiselova, A. V. (2005). To the question of the concept of value conditioning aggressive behavior. *Psychology at the university*. No 1. 92–102. / Киселева, А. В. (2005). К вопросу о концепции ценностной обусловленности агрессивного поведения. *Психология в вузе*. N 1. 92–102.
- Klec, L., Sock, N., Shugai, T. (2009b). Prevention of aggressive and cruel behavior among minors. *Psychologist. School world*. No 19. 8–17. / Кльоц, Л., Носок, Н., Шугай, Т. (2009b). Профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх. *Психолог. Шкільний світ*. N 19. 8–17.
- Kliots, L. A, Nosok, N. O., Shuhai, T. Y. (2009a). Prevention of aggressive and cruel behavior among minors and young people. *Practical Psychology and Social Work*. No 6. 19–25. / Кльоц, Л. А., Носок, Н. О., Шугай, Т. Й. (2009a). Профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх та молоді. *Практична психологія та соціальна робота*. N 6. 19–25.

- Klymenko, Yu. O. (2011). Psychological features of teenage orientation with different manifestations of aggression: abstract. disk. for the muffin. Sciences. st. Cand. Psychol. Sciences: 19.00.07 – pedagogical and age psychology / Yulia Klymenko. Н. 20. / Клименко, Ю. О. (2011). Психологічні особливості орієнтації у часі підлітків з різними проявами агресивності : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Юлія Олександрівна Клименко; Харківський нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Х. 20.
- Kodzhaspirova, G. M., Kodzhasptrov, A. Yu. (2000). Pedagogical dictionary: for studio. textbook. M. : Publishing center "Academy". 176. / Коджаспирова, Г. М., Коджасптров, А. Ю. (2000). Педагогический словарь: Для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. М. : Издательский центр «Академия». 176.
- Kolesnyk, A. A. (2011). Methodical recommendations for the implementation of psychological support of students with deviant behavior: method. a manual. Novgorod-Volynskiy: School of Health Promotion. 51. / Колесник, А. А. (2011). Методичні рекомендації щодо здійснення психологічного супроводу учнів з девіантною поведінкою: метод. посіб. Новгород-Волинський: Школа сприяння здоров'я. 51.
- Kolomiets, O. (2011). Personality aggression: congenital and acquired (attempt at philosophical analysis). *Higher education of Ukraine*. No 4. 78–82. / Коломієць, О. (2011). Агресивність особистості: вроджена і набута (спроба філософського аналізу). *Вища освіта України*. N 4. 78–82.
- Kononeko, O. (2020). Children's aggression – violence or self defense? *Preschool educator*. No 1. 4–11. / Кононеко, О. (2020). Дитяча агресія – насильство чи самозахист? *Вихователь-методист дошкільного закладу*. N 1. 4–11.
- Kononko, O. (2016). We teach aggression: [younger school age]. *Elementary school teacher*. No 10. 3–7. / Кононко, О. (2016). Навчаємо долати агресію: [молодший шкільний вік]. *Учитель початкової школи*. N 10. 3–7.

- Korablova, O. O. (2010). The influence of mobing on the formation and socialization of personality. *Collection of scientific works of Khmelnytsky Institute of Social Technologies of Ukraine University*. No 2. 120–124. / Корабльова, О. О. (2010). Вплив мобінгу на формування та соціалізацію особистості. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. No 2. 120–124.
- Korablova, O. O. (2011). Causes of mobing as a social and pedagogical problem of adolescent students. *Collection of scientific works of Khmelnytsky Institute of Social Technologies of Ukraine University*. No 4. 66–69. / Корабльова, О. О. (2011). Причини виникнення мобінгу як соціально-педагогічної проблеми школярів підліткового віку. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. N 4. 66–69.
- Korneshchuk, V. V., Voloshenko, M. O. (2015). Preventive and correction work with teenagers of deviant behavior: textbook. Odesa: 130. / Корнешчук, В.В., Волошенко, М. О. (2015). Профілактично-корекційна робота з підлітками девіантної поведінки: навч. посіб. до тренг-курсу / Одеса: Видавець Букаєв Вадим Вікторович. 130.
- Kotova, Y. (2010). Prevention of aggressiveness among minors and young people. Lugansk. 84. / Котова, Ю. (2010). Профілактика агресивності серед неповнолітніх та молоді. Луганськ. : НМЦ ПТО. 84.
- Kotsiuba, L. (2010). Features of diagnosis of aggressive behavior of adolescents. *Actual directions of psychological research at the present stage of development of society*. 98–103. / Коцюба, Л. (2010). Особливості діагностики агресивної поведінки підлітків. *Актуальні напрямки психологічних досліджень на сучасному етапі розвитку суспільства*. 98–103.
- Kotsiuba, L. (2011). Features of correlation of aggression and sociometric status of adolescents. *Master. Iss.* 14. 140–142. / Коцюба, Л. (2011). Особливості

взаємозв'язку агресивності та соціометричного статусу підлітків. *Магістр*. Вип. 14. 140–142.

- Kozak, N. M. (2009). Work with aggressive children. *School psychologist. All for work*. No 7. 19–27. / Козак, Н. М. (2009). Робота з агресивними дітьми. *Шкільному психологу. Усе для роботи*. N 7. 19–27.
- Kozubovska, I. V., Keretsman, V. Yu., Tovanes, G. V. (1998). The role and functions of social and psychological service in working with family. *Uzhgorod*. 215. / Козубовська, І. В., Керецман, В. Ю., Товканець, Г. В. (1998). Роль і функції соціально-психологічної служби в роботі з сім'єю. *Ужгород: УЖДУ*. 215.
- Kravchuk, S. (2004). Psychological characteristics of personality, prone to the use of aggression as protection. *Bulletin of KNU Shevchenko: Ser. Sociology. Psychology. Pedagogy*. Iss. 21 (20-21). 86–88. / Кравчук, С. (2004). Психологічні особливості особистості, схильної до використання агресії як захисту. *Вісник КНУ Шевченка: Сер. Соціологія. Психологія. Педагогіка*. Вип. 21 (20-21). 86–88.
- Kravchuk, S. (2006). Aggression and frustration as a mental state of personality. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Sociology. Psychology. Pedagogy*. Iss. 24–25. 79–82. / Кравчук, С. (2006). Агресія та фрустрація як психічні стани особистості. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка*. Вип. 24–25. 79–82.
- Kravchuk, S. L. (2002). Features of manifestations of verbal aggression depending on the sexual characteristics of the subject and the object of aggression. *Bulletin of Kyiv University. Sociology. Psychology. Pedagogy*. No 14. 43–48. / Кравчук, С. Л. (2002). Особливості проявів вербальної агресії залежно від статевих характеристик суб'єкта та об'єкта агресії. *Вісник Київського університету. Соціологія. Психологія. Педагогіка*. N 14. 43–48.
- Kravchuk, S. L. (2003). Relationship of features of personal aggression with individual and psychological characteristics. *Bulletin of Kyiv University*.

- Sociology. Psychology. Pedagogy.* No 17-18. 56–59. / Кравчук, С. Л. (2003). Зв'язок особливостей прийняття особистістю функцій власної агресії з індивідуально-психологічними характеристиками. *Вісник Київського університету. Соціологія. Психологія. Педагогіка.* N 17-18. 56–59.
- Kravchuk, S. L. (2007). Sexual differences in the peculiarities of the use of aggression in life in life. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Sociology. Psychology. Pedagogy.* Iss. 27-28. 40–42. / Кравчук, С. Л. (2007). Статеві відмінності в особливостях застосування агресії особистістю в житті. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка.* Вип. 27-28. 40–42.
- Krysko, V. G. (2004). *Social Psychology: Dictionary-reference.* Mn. 688. / Крысько, В. Г. (2004). *Социальная психология: словарь-справочник.* Мн. : Харвест. 688.
- Kudriavtseva, L. (2005). The typology of aggression in children and adolescents. *Popular education.* No 8. 193–195. / Кудрявцева, Л. (2005). Типология агрессии у детей и подростков. *Народное образование.* N 8. 193–195.
- Kukurudza, T. E. (2014). Causes of adolescent aggression. *Current problems of social work.* 76–81. / Кукурудза, Т. Є. (2014). Причини виникнення підліткової агресії. *Актуальні проблеми соціальної роботи.* 76–81.
- Kushnir, I. (2009). Socio-psychological correction of aggressive behavior in adolescence. *Psychology and society.* Special issue: scientific works of young scientists. 54–57. / Кушнір, І. (2009). Соціально-психологічна корекція агресивної поведінки у підлітковому віці. *Психологія і суспільство.* Спецвипуск : Наукові праці молодих учених. 54–57.
- Kutishenko, V. P. (2010). *Age and pedagogical psychology: lecture course: a textbook for students.* K. 128. / Кутіщенко, В. П. (2010). Вікова та педагогічна психологія : курс лекцій : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид. К. : ЦУЛ. 128.

- Kyrychenko, V. V. (2002). Features of manifestations of aggression in children during social and psychological adaptation to secondary school conditions. *Actual problems of psychology*. Т. 1. Part 3. 68–72. / Кириченко, В. В. (2002). Особливості проявів агресії у дітей під час соціально-психологічної адаптації до умов середньої школи. *Актуальні проблеми психології*. Т. 1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. К. : Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України. Ч. 3. 68–72.
- Kyrychuk, G. (2005). Asocial behavior of adolescents (aggression in adolescents). *Psychological newspaper*. April No 7. 16–17. / Киричук, Г. (2005). Асоціальна поведінка підлітків (агресивність у підлітків). *Психологічна газета*. квітень N 7. 16–17.
- Kyrylenko, N. M. (2007). Pedagogical conditions for effective use of computer games. *Proceedings. Series: Pedagogical Sciences*. Kirovograd: Issue 72. Part 1. 54–58. / Кириленко, Н. М. (2007). Педагогічні умови ефективного застосування комп'ютерних ігор. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. Випуск 72. Частина 1. 54–58.
- Kyrylenko, T. S., Kravchuk, S. L. (1999). The problem of functional purpose of aggressive manifestations in human life. *Spirituality and harmony in Ukrainian society at the intersection of millennia*: Kyiv. 100–106. / Кириленко, Т. С., Кравчук, С. Л. (1999). Проблема функціонального призначення агресивних проявів у житті людини. *Духовність та злагода в українському суспільстві на перехресті тисячоліть*: Зб. наук. пр. Всеукр. науково-практичної конф. : К., Київ. військ. гум. ін-т. 100–106.
- Kyrylenko, V. (2018). Correctional work of a psychologist and social educator/social worker on prevention and overcoming of aggressive behavior of younger students. *Elementary School*. No 2. 50–53. / Кириленко, В. (2018). Корекційна робота психолога та соціального

педагога/соціального працівника з профілактики й подолання агресивної поведінки молодших школярів. *Початкова школа*. N 2. 50–53.

- Lemko, G. I. (2013). Game therapy as a method of social correction of adolescent aggression. *Scientific journal of MP Drahomanov National Pedagogical University*. Ser. 11. Social work. Social pedagogy. Iss. 17, Part 1. 136–141. / Лемко, Г. І. (2013). Ігрова терапія як метод соціальної корекції агресивності підлітків. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Сер. 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Вип. 17, Ч. 1. 136–141.
- Lemko, G. I. (2015). Use of game therapy in working with aggressive adolescents. *Social work and social pedagogy: challenges of today*. 79–84. / Лемко, Г. І. (2015). Використання ігротерапії в роботі з агресивними підлітками. *Соціальна робота та соціальна педагогіка: виклики сьогодення*. 79–84.
- Liashch, O. P. (2006). Psychological prevention of aggressive manifestations in students of vocational schools: abstract. disk. for the muffin. Sciences. st. Cand. Psychol. Sciences: 19.00.07 - pedagogical and age psychology / Oksana Pavlovna Lashch; К. 23. / Лящ, О. П. (2006). Психологічна профілактика агресивних проявів в учнів професійно-технічних навчальних закладів : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Оксана Павлівна Лящ; Ін-т пед. і психол. проф. освіти АПН України. К. 23.
- Liashchuk, L. (2008). Aggressive baby. *Psychologist. School world*. No 30-32. 3–16. / Лящук, Л. (2008). Агресивна дитина. *Психолог. Шкільний світ*. N 30-32. 3–16.
- Liovochkina, A. M. (2007). Ecopsychological approach to the problem of environmental aggression. *Bulletin of the Kiev International University*. Ser. Psychological sciences. Iss. 11. 85–92. / Львовчкіна, А. М. (2007). Екопсихологічний підхід до проблеми агресивності середовища. *Вісник Київського міжнародного університету*. Сер. Психологічні науки. Вип. 11. 85–92.

- Lobanova, A. S., Kalashnikova, L. V. (2012). Aggressive and delinquent behavior: the essence, social conditions of their appearance: [section from the book]. *Socio-psychological aspects of working with teenagers prone to deviations: Educ. a manual*. For students. Kryvyi Rih. 114–132. / Лобанова, А. С., Калашнікова, Л. В. (2012). Агресивна і делінквентна поведінка: сутність, соціальні умови їх появи : [розділ з книги]. *Соціально-психологічні аспекти роботи з підлітками, схильними до девіацій* : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Криворізький нац. ун-т. К. : Каравела. 114–132.
- Lykova, V. A. (2006). The current educational environment as a factor in increasing aggression. *Education problems*. Iss. 49. 30–36. / Ликова, В. А. (2006). Сучасне освітнє середовище як чинник зростання агресивності. *Проблеми освіти*. Вип. 49. 30–36.
- Lysianska, T. M. (2012). Pedagogical psychology: textbook. a manual. For students. K. 263. / Лисянська, Т. М. (2012). Педагогічна психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид., випр. й доповн. К. : Каравела. 263.
- Maksymenko, S. D., Solovienko, V. O. (2000). General psychology: a textbook. K. 256. / Максименко, С. Д., Соловієнко, В. О. (2000). Загальна психологія: навчальний посібник. К. : МАУП. 256.
- Matiash-Zaiats, L. P. (2005). Socio-psychological factors of interpersonal conflicts in early adolescence: abstract. disk. ... Cand. Psychol. Sciences: special. 19.00.07 – pedagogical and age psychology / Lyudmila Matyash-Zayyat. K. 21. / Матяш-Заяц, Л. П. (2005). Соціально-психологічні чинники виникнення міжособистісних конфліктів у ранньому юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 – педагогічна і вікова психологія / Людмила Петрівна Матяш-Заяц. К. 21.
- Mazokha, I. S. (2008). Individual-psychological features of personality aggression: abstract. disk. for the muffin. Sciences. st. Cand. Psychol. Sciences: 19.00.01 – general psychology, History of Psychology / Inna Mazoka; Odesa. 20. / Мазоха, І. С. (2008). Індивідуально-психологічні особливості

агресивності особистості : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук : 19.00.01 – загальна психологія, історія психології / Інна Степанівна Мазоха; Південноукраїнський держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. Одеса. 20.

Methodology and technology of preventive work with students with deviant behavior (2010): materials of the working creative group / Т. Vyshinskaya. Т. Golishkina, S. Kuznyakova and others. Kremenchuk: 38. / *Методика та технологія профілактичної роботи з учнями з девіантною поведінкою (2010): матеріали робочої творчої групи / Т.І. Вишинська. Н.О. Голишкіна, С.Л. Кузнякова та ін. Кременчук: [б.в.]. 38.*

Methods and technologies of work of a social pedagogue (2013). / Authors-complies: A. S. Arkhipova, G. Ya. Mayboroda, O. V. Tobacco. Educ. a manual. K. 496. / *Методи та технології роботи соціального педагога (2013). / Автори-укладачі: А.С. Архипова, Г.Я. Майборода, О.В. Тютюнник. Навч. посіб. 2-ге вид. К. : Видавничий Дім «Слово». 496.*

Mishchuk, L. I. (1999). Social Pedagogy: Experience and Prospects: Educ. a manual. Zaporizhzhia. 248. / *Міщик, Л. І. (1999). Соціальна педагогіка: досвід та перспективи: навч. посіб. Запоріжжя. 248.*

Mizerna, O. O. (2005). Psychological features of aggression in adolescent children: abstract. disk. for the muffin. Sciences. st. Cand. Psychol. Sciences: 19.00.07 – pedagogical and age psychology / Oksana Mizerna. K. 20. / *Мізерна, О. О. (2005). Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук: 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Оксана Олександрівна Мізерна; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К. 20.*

Modern Psychological and Pedagogical Dictionary (2016) / Ed. count. For the head. ed. O.I. Shapran. Pereyaslav-Khmelnitsky. 473. / *Сучасний психолого-педагогічний словник (2016) / авт. кол. за заг. ред.*

О.І. Шапран. Переяслав-Хмельницький (Київська область): Домбровська Я.М. 473.

- Moldovanova, A. A. (2013). Psychological foundations of prevention of aggressiveness in the professional activity of teachers: abstract. disk. for the muffin. Sciences. st. Cand. Psychol. Sciences: 19.00.07 – pedagogical and age psychology / Agnesa Moldovanova; Odesa. 20. / Молдованова, А. О. (2013). Психологічні засади запобігання проявам агресивності у професійній діяльності вчителів : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Агнесса Олександрівна Молдованова; Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса. 20.
- Morosanova, V. I., Haraleva, M. D. (2009). Individual features and self -regulation of aggressive behavior. *Psychology issues*. N 3. 45–55. / Моросанова, В. И., Гаралева, М. Д. (2009). Индивидуальные особенности и саморегуляция агрессивного поведения. *Вопросы психологии*. No 3. 45–55.
- Morozov, O. M., Morozova, T. R. (2000). Aggressive convicts: [monograph]. K. 204. / Морозов, О. М., Морозова, Т. Р. (2000). Агресивні засуджені: [Монографія]. К. : «МП Леся». 204.
- Moskalenko, V. V. (2005). Social psychology: a textbook. K. 624. / Москаленко, В. В. (2005). Соціальна психологія: підручник. К. : Центр навчальної літератури. 624.
- Moskalets, V. P. (2020). General psychology: a textbook. K. 564. / Москалець, В. П. (2020). Загальна психологія: підручник. К. : Ліра–К. 564.
- Muravieva, G. I. (2002). Design of learning technologies. *School planning*. No 2. 4–21. / Муравьева, Г. И. (2002). Проектирование технологий обучения. *Школьное планирование*. N 2. 4–21.
- Naidonova, L. A. (2014). Cyberbullying, or virtual aggression: methods of recognition and protection of the child: methodical recommendations; order. V. Snigulska. K. 96. / Найдьонова, Л. А. (2014). Кібербулінг, або

- Віртуальна агресія : способи розпізнання і захист дитини : методичні рекомендації; упоряд. В. Снігульська. К. : Ред. загальнопед. газет. 96.
- Nastiuk, O. (2011). Aggressive Teen: [School Violence]. *Education of Ukraine*. Jul 25 (№ 55/56). 6. / Настюк, О. (2011). Агресивний підліток: [наси́льство у школі]. *Освіта України*. 25 лип. (№ 55/56). 6.
- Nereta, V. S. (2015). Aggressive baby. Kharkiv: 187. / Нерета, В. С. (2015). Агресивна дитина. Харків : Основа. 187.
- Nikitiuk, E. (2005). Education of spirituality and tolerance of young people. *Education of Ukraine*. April 15 (No. 29). 6–7. / Нікітюк, Є. (2005). Виховання духовності і толерантності молоді. *Освіта України*. 15 квітня (№ 29). 6–7.
- Novikova, N. (2017). Overcoming the aggressive behavior of adolescents: corrective and development program. *Psychologist*. No 7/8. 21–33. / Новікова, Н. (2017). Подолання агресивної поведінки підлітків: корекційно-розвивальна програма. *Психолог*. N 7/8. 21–33.
- Okhrimchuk, R. (2003a). Multiple aggression. *Elementary School*. No 6. 4–7. / Охрімчук, Р. (2003а). Багатолика агресія. *Початкова школа*. N 6. 4–7.
- Okhrimchuk, R. (2003b). Multiple aggression. *School world*. No 9. 8 / Охрімчук, Р. (2003b). Багатолика агресія. *Шкільний світ*. N 9. 8 (вкладка).
- Okhrimchuk, R. (2006). How to help your child cope with aggression: individual approach technology. *School world*. No 9. 6–12. / Охрімчук, Р. (2006). Як допомогти дитині впоратися з агресією: технологія індивідуального підходу. *Шкільний світ*. N 9. 6–12.
- Oliinyk, V. O. (2017). Socio-pedagogical prevention of cruel behavior of primary school students by means of animation. disk. ... Cand. Ped. Sciences: 13.00.05 – social pedagogy 23 – social work / Vladislav Oliinyk; Kharkiv. 265. / Олійник, В. О. (2017). Соціально-педагогічна профілактика жорстокої поведінки учнів основної школи засобами анімаційної діяльності. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка 23 – соціальна робота / Владислава Олександрівна Олійник; Харків. 265.

- Orban-Lembryk, L. E. (2004). *Social Psychology: Textbook: In 2 books. Book. 1: Social psychology of personality and communication. K. 576.* / Орбан-Лембрик, Л. Е. (2004). *Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування. К. : Либідь. 576.*
- Orzhekhovska, V. M., Pylypenko, O. I. (2005). *Modern landmarks of preventive pedagogy. Pedagogy and psychology / Bulletin of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. No 2. 17–25.* / Оржеховська, В. М., Пилипенко, О. І. (2005). *Сучасні орієнтири превентивної педагогіки. Педагогіка і психологія / Вісник АПН України. N 2. 17–25.*
- Ovcharenko, S. Yu. (2016). *Correctional classes for students who are prone to aggression. Pedagogical workshop. No 6. 34–38.* / Овчаренко, С. Ю. (2016). *Програма корекційних занять для учнів, які схильні до агресії. Педагогічна майстерня. N 6. 34–38.*
- Palchevskiy, S. S. (2005). *Social Pedagogy: Educ. a manual. Kyiv. 560.* / Пальчевський, С. С. (2005). *Соціальна педагогіка: навч. посіб. Київ: Кондор. 560.*
- Parfanovych, I. I. (2009a). *Social Prevention: Educ. a manual. Ternopil. 259.* / Парфанович, І. І. (2009а). *Соціальна профілактика : навч. посіб. Тернопіль. 259.*
- Parfanovych, I. I. (2009b). *Social prevention. Lecture course. Ternopil. 159.* / Парфанович, І. І. (2009б). *Соціальна профілактика. Курс лекцій. Тернопіль, ТДПУ. 159.*
- Parfanovych, I. I. (2011). *Leisure as a factor in the socialization of girls of deviant behavior. Bulletin of Zaporizhzhya National University. Pedagogical sciences. No 2. 46–50.* / Парфанович, І. І. (2011). *Дозвілля як фактор соціалізації дівчат девіантної поведінки. Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки. N 2. 46–50.*
- Parfanovych, I. I. (2015). *Socio-pedagogical conditions for the prevention of deviant behavior of schools. Pedagogical sciences. Iss. 63. 5–11.* /

- Парфанович, І. І. (2015). Соціально-педагогічні умови профілактики девіантної поведінки дівчат-школярок. *Педагогічні науки*. Вип. 63. 5–11.
- Parfanovych, I. I. (2020). Required components of preventive work technology. *Modern Science: Problems and Innovations*. The 2 ND International Scientific and Practical Conference (May 3-5, 2020). SSPG Publish, Stocholm, Sweden. 592–596. / Парфанович, І. І. (2020). Обов'язкові компоненти технології профілактичної роботи. *Modern science: problems and innovations*. The 2 nd International scientific and practical conference (May 3-5, 2020). SSPG Publish, Stockholm, Sweden. 592–596.
- Pashchenko, S. (2010). Prevention of aggression and cruelty among young people. *Psychologist. School world*. No 13. 17–20. / Пашченко, С. (2010). Профілактика агресивності і жорстокості серед молоді. *Психолог. Шкільний світ*. N 13. 17–20.
- Pavelko, I. I. (2007). Humanistic orientation as a condition for overcoming aggressive tendencies in adolescents: abstract. disk. for the muffin. Sciences. st. Cand. Psychol. Sciences: 19.00.07 – pedagogical and age psychology / Irina Pavelko. Odesa. 20. / Павелко, І. І. (2007). Гуманістична спрямованість спілкування як умова подолання агресивних тенденцій у підлітків : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Ірина Іванівна Павелко; Південноукраїнський держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. Одеса. 20.
- Pavliuk, N. (2019). Cyberbuling as a form of aggression. Primary education. No 24. 32–41. / Павлюк, Н. (2019). Кібербулінг як форма агресії. *Початкова освіта*. N 24. 32–41.
- Pedagogic dictionary (1999) / Ed. V.V. Zinchenko, B.G. Meshcheryakova. M. 440. / Психологический словарь (1999) / Под ред. В. В. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Педагогика-Пресс. 440.
- Pedagogical Dictionary (2008): Textbook. Guide for the studios. Higher. textbook. establishments / Ed. V.I. Zagvyazinskogo, A.F. Zakirova. M. 352. / Педагогический словарь (2008): учеб. пособие для студ. высш. учеб.

- заведений / под ред. В. И. Загвязинского, А. Ф. Закировой. М. : Издательский центр «Академия». 352.
- Pedagogical encyclopedic dictionary (2003). Chapters. Ed. B. M. Vim-Bad. М. 528. / Педагогический энциклопедический словарь (2003). Глав. ред. Б. М. Бим-Бад. М. : Научное изд-во «Большая Российская энциклопедия». 528.
- Pedagogical psychology (2012): Educ. a manual. For students / О.Р. Sergeyenkova, О.А. Stolyarchuk, О.Р. Kohanova, О.В. Pasike. К. 168. / Педагогічна психологія (2012): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. К. : ЦУЛ. 168.
- Pedagogy: Great Modern Encyclopedia (2005) / Comp. E. S. Rapatsevich. Мн. 720. / Педагогика : Большая современная энциклопедия (2005) / Сост. Е. С. Рапацевич. Мн. : «Современное слово». 720.
- Perhailo, N. A. (2015). Teens' verbal aggression as an object of social and pedagogical prevention. *Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk*. Ser. Pedagogy. No 2. 125–130. / Перхайло, Н. А. (2015). Вербальна агресія підлітків як об'єкт соціально-педагогічної профілактики. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Сер. Педагогіка. N 2. 125–130.
- Petrus, N. Ya. (2007). Aggressive child: Features of pedagogical interaction. *Elementary School*. No 1. 32–36. / Петрусь, Н. Я. (2007). Агрессивный ребенок: особенности педагогического взаимодействия. *Начальная школа*. N 1. 32–36.
- Philosophical Encyclopedic Dictionary (2002): Head. ed. V.I. Shinkaruk. Kyiv. 742. / Філософський енциклопедичний словник (2002) : голов. ред. В.І. Шинкарук. Київ : Абрис. 742.
- Piren, M. I. (2003). Conflictology: a textbook. К. 360. / Пірен, М. І. (2003). Конфліктологія: Підручник. К. : МАУП. 360.

- Piznai sebe (2005). Lessons for teenagers / order. T. Goncharenko. Kyiv: Ed. Ped. gas. 128. / Пізнай себе (2005). Уроки для підлітків / Упоряд. Т. Гончаренко. Київ: Ред. загальнопед. газ. 128.
- Polishchuk, V. M. (2006). Age and pedagogical psychology: teaching method. a manual. For students. universities. Sumy. 220. / Поліщук, В. М. (2006). Вікова та педагогічна психологія : навч.-метод. посіб. для студ. вузів. Суми : Університетська книга. 220.
- Polishchuk, V., Slozanska, G. (2014). Preparation of future social workers to prevent aggressive attitude towards children. *Childhood without violence: society, school and family to protect the rights of children*. 714–717. / Поліщук, В., Слосанська, Г. (2014). Підготовка майбутніх соціальних працівників до попередження агресивного ставлення до дітей. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей*. 714–717.
- Poltavets, V. I., first, V. S., Zhabokritsky, S. V. (1998). Aggressive behavior in personality disorders: Monograph. Dnepropetrovsk. 80. / Полтавець, В. И., Первый, В. С., Жабокрицкий, С. В. (1998). Агрессивное поведение при расстройствах личности: монография Днепропетровск: Арт-Пресс. 80.
- Pototska, Y., Zaikina, O. (2017). Social teacher at school. Recommendations for a beginner. Kyiv. 112. / Потоцька, Ю., Зайкіна, О. (2017). Соціальний педагог у школі. Рекомендації для початківця. Київ. : Вид. група «Шкільний світ». 112.
- Problem teenager and problems of a teenager (2010) / order. T. Chervona. K. 128. / Проблемний підліток і проблеми підлітка (2010) / упоряд. Т. Червона. К. : Шк. світ. 128.
- Prykhodko, Yu. O., Yurchenko, V. I. (2012). Psychological Dictionary: Educ. a manual. K. 328. / Приходько, Ю. О., Юрченко, В. І. (2012). Психологічний словник-довідник : Навч. посіб. К. : Каравела. 328.

- Pryshchera, T. (2008). Aggressive baby. *Psychologist. School world*. No 10. 18–20. / Прищера, Т. (2008). Агресивна дитина. *Психолог. Шкільний світ*. N 10. 18–20.
- Psychological Dictionary (1982). /Ed. V.I. Voitka. K. 215. / Психологічний словник (1982). /за ред. В. І. Войтка. К. : Вид-во «Вища школа». 215.
- Psychological Encyclopedia (2006). / Author-compiler O.M. Stepanov. K. 424. / Психологічна енциклопедія (2006). / Автор-упорядник О. М. Степанов. К. : «Академвидав». 424.
- Psychology of a person from birth to death (2002) / Ed. M. Gerkusova, O. Terekhova. SPb. 656. / Психология человека от рождения до смерти (2002) / ред. М. Геркусова, О. Терехова. СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК. 656.
- Psychology of conflict (2008). Teaching method. a manual. for the preparation of masters of all forms of study / V.Ya. Halagan, V.F. Orlov, O.M. Otich, O.O. Fursa. K. 422. / Психологія конфлікту (2008). Навч.-метод. посіб. для підготовки магістрів усіх форм навчання / В.Я. Галаган, В.Ф. Орлов, О.М. Отич, О.О. Фурса. К. : ДЕТУТ. 422.
- Psychology of human aggressiveness (1999): Reader / Comp. K.V. Sel'chenok. Minsk. 656. / Психология человеческой агрессивности (1999): Хрестоматия / Сост. К.В. Сельченко. Минск : Харвест. 656.
- Psychology of personality (2001). [Dictionary - Handbook] / Ed. P.P. Hornostaya, T.M. Titarenko: K. 320. / Психологія особистості (2001). [Словник – довідник] / За ред. Горностая П. П., Титаренко Т. М. К. : Рута. 320.
- Psychology of social works (2010): Textbook / Ed. Yu.M. Swalba. Kyiv. 272. / Психологія соціальної роботи (2010): підручник / за ред. Ю.М. Швалба. Київ. Видавець. ВПЦ «Київський університет». 272.
- Psychology. Dictionary (1990). / Under the general. Ed. A.V. Petrovskiy, M.G. Yaroshevskiy. M. 494. / Психология. Словарь (1990). / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. М. Политиздат. 494.

- Psychology: Popular Dictionary (1998). / Ed. I.V. Dubrovina. M. 96. / Психология: Популярный словарь (1998). / Под ред. И. В. Дубровиной. М. : Издательский центр «Академия»; ИЦ «Кафедра». 96.
- Rykhtina, N. P. (2013). Fundamentals of pedagogical technique: textbook. a manual. Kyiv. 316. / Пихтіна, Н. П. (2013). Основи педагогічної техніки: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури. 316.
- Pylypenko, V., Volyanska, O. (2004). Teenage aggression in the context of the current socio -cultural situation. *Sociology: theory, methods, marketing*. No 4. 5–23. / Пилипенко, В., Волянська, О. (2004). Підліткова агресія у контексті сучасної соціокультурної ситуації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. N 4. 5–23.
- Rean, A. A. (1996). Aggression and aggressiveness of personality. *Psychological magazine*. No 5. 3–18. / Реан, А. А. (1996). Агрессия и агрессивность личности. *Психологический журнал*. N 5. 3–18.
- Rean, A. A. (1999). Psychology of personality study. SP/b. 288. / Реан, А. А. (1999). Психология изучения личности. СП/б. : Изд-во Михайлова В.А. 288.
- Rean, A. A., Trofimova, N. V. (1999). Gender differences in the structure of aggressiveness in adolescents. *Actual problems of the activities of practical psychologists*. Minsk. No 3. 6–7. / Реан, А. А., Трофимова, Н. В. (1999). Гендерные различия структуры агрессивности у подростков. *Актуальные проблемы деятельности практических психологов*. Минск. N 3. 6–7.
- Resting, I study (2006). / Edit : S. Maksimenko, O. Hlavnik. Kyiv. 112. / Відпочиваючи, я вчусь (2006). / Упоряд. : С. Максименко, О. Главник. Київ: Главник. 112.
- Romanova, O. (2010). Features of aggressive behavior of high school students. *Psychology and society*. Special issue: scientific works of young scientists. 60–63. / Романова, О. (2010). Особенности агрессивной поведінки

старшокласників. *Психологія і суспільство*. Спецвипуск : Наукові праці молодих учених. 60–63.

- Romanovska, I. V. (2000). Detailed aggression, as the cause of the pressing behavior. *Bulletin of Kharkiv University. Psychology series*. No 492. 128–129. / Романовская, И. В. (2000). Детская агрессивность, как причина преступного поведения. *Вісник Харківського Університету. Серія «Психологія»*. N 492. 128–129.
- Rud, M. V. (2006). Social and pedagogical work in a comprehensive school: a teaching method. a manual. For students. Higher. Educ. establishments. Lugansk: 254. / Рудь, М. В. (2006). Соціально-педагогічна робота в загальноосвітній школі : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Луганськ: «Альма-матер». 254.
- Rudkevych, N. I. (2021). Methods of social and pedagogical work: a textbook. Lviv. 324. / Рудкевич, Н. І. (2021). Методика соціально-педагогічної роботи : навчально-методичний посібник. Львів: Растр-7. 324.
- Rudneva A. (2014). Aggressiveness of adolescents: the influence of domestic and foreign cartoons. *Psychologist*. No 7, special graduation: psychologist in a children's summer health camp. 23–28. / Руднева А. (2014). Агресивність підлітків : вплив вітчизняних і зарубіжних мультфільмів. *Психолог*. N 7, спецвипуск : Психолог у дитячому літньому оздоровчому таборі. 23–28.
- Rumiantseva, T. G. (1991). The concept of aggressiveness in modern foreign psychology. *Psychology issues*. No 1. 81–88. / Румянцева, Т. Г. (1991). Понятие агрессивности в современной зарубежной психологии. *Вопросы психологии*. N 1. 81–88.
- Rumiantseva, T. G. (1992). Aggression and control. *Psychology issues*. No 5/6. 35–40. / Румянцева, Т. Г. (1992). Агрессия и контроль. *Вопросы психологии*. N 5/6. 35–40.
- Safuanov, F. S. (1999). Psychological typology of criminal aggression. *Psychological magazine*. T. 20. No 6. 24–35. / Сафуанов, Ф. С. (1999).

Психологическая типология криминальной агрессии. *Психологический журнал*. Т. 20. N 6. 24–35.

- Sannikova, O. P., Mazokha, I. S. (2006). Analysis of components of aggression (testing of original technique). *Scientific Bulletin of the South Ukrainian State Pedagogical University. K.D. Ushinsky: Coll. Sciences. works*. Odesa. Iss. 7-8. 36–41. / Санникова, О. П., Мазоха, И. С. (2006). Анализ компонентов агрессивности (апробация оригинальной методики). *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського*: Зб. наук. праць. Одеса. Вип. 7-8. 36–41.
- Savchyn, M. V. (2007). *Pedagogical psychology: textbook*. Kyiv: 424. / Савчин, М. В. (2007). Педагогічна психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Академвидав. 424.
- Siagha Sami, Olga Soroka (2021). Methodical and practical bases of organization of prevention and correction of aggressive behavior of adolescents in general secondary education institutions: Practical advisor. Ternopil,. 80 p. / Сеага Семі, Ольга Сорока (2021). Методичні та практичні основи організації профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: практичний порадник. Тернопіль: ФОП Осадца Ю.В. 80 с.
- Siagha Sami. (2019). The need for purposeful activities with adolescents with increased aggression. *Socio-educational dominants of professional training of social specialists and inclusive education: Coll. Sciences. articles* / Berdyansk State Pedagogical University; Compiled by Petrovskaya K.V. Berdyansk. 146–150. / Сеага, Семмі. (2019). Потреба цілеспрямованої діяльності з підлітками, що мають підвищений рівень агресії. *Соціально-освітні домінанти професійної підготовки фахівців соціальної сфери та інклюзивної освіти*: зб. наук. статей / Бердянський державний педагогічний університет; укладач Петровська К.В. Бердянськ. 146–150.
- Siagha, Sami. (2020). Optimization of work with adolescents with high levels of aggression. *Transformation processes in the preparation of a modern medical*

and pharmaceutical worker: Coll. materials All -Ukrainian. scientific-practical. Internet-Conf. from the International. participation. (Rivne, March 26-27, 2020). 110–113. / Сеага, Семмі. (2020а). Оптимізація роботи з підлітками з підвищеним рівнем агресії. Трансформаційні процеси в підготовці сучасного медичного та фармацевтичного працівника: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. internet-конф. з міжнар. участю. (Рівне, 26-27 березня 2020 р.) / редкол. : Р.О. Сабадишин та ін. Рівне: КЗВО «Рівненська медична академія». 110–113.

Siagha, Sami. (2020b). The potential of plot-role-playing games in working with adolescents that are inherent in aggressiveness. *Professional mobility as a factor of social adaptation and creative self -realization of personality in the conditions of social transformations: materials of intervases. scientific-practical. seminar (Kharkiv, April 29, 2020). Kharkiv. 86–88. / Сеага, Семмі. (2020b). Потенціал сюжетно-рольових ігор у роботі з підлітками, яким притаманна агресивність. Професійна мобільність як чинник соціальної адаптації і творчої самореалізації особистості в умовах суспільних трансформацій: матеріали міжвузів. наук.-практ. семінару (Харків, 29 квітня, 2020 р.)/ укладачі: К.С. Волкова, М. В. Білозерова; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків. 86–88.*

Siagha, Sami. (2020a). Cultural and leisure activity as a means of correction of aggressive behavior of adolescents. *Bulletin of Zaporizhzhya National University: Collection of Scientific Papers. Pedagogical sciences. Zaporozhye: Zaporizhzhya National University. No 2 (35). 71–75. / Сеага, Семі. (2020а). Культурно-дозвіллева діяльність як засіб корекції агресивної поведінки підлітків. Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Запоріжжя: Запорізький національний університет. N 2 (35). 71–75.*

Siagha, Sami. (2020b). Prevention and correction of adolescent aggressive behavior: psychological and pedagogical aspects. *Pedagogy and psychology:*

current state of development of scientific research and prospects: Coll. materials of the international. scientific-practical. conf. (Zaporozhye, November 20-21, 2020). Zaporozhye. / Сеага, Семі. (2020b). Попередження та корекція агресивної поведінки підлітків: психолого-педагогічні аспекти. Педагогіка та психологія: сучасний стан розвитку наукових досліджень та перспективи: Зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 20–21 листопада 2020 р.). Запоріжжя: Класичний приватний університет.

Siagha, Sami. (2021). The content and features of adolescent aggression and characteristics of the causes of its development. *Pedagogy of formation of creative personality in higher and secondary schools. Collection of scientific works. No 78. 125–129. / Сеага, Семі. (2021). Зміст і особливості підліткової агресії та характеристика причин її розвитку. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. Збірник наукових праць. N 78. 125–129.*

Siagha, Sami. (2022a). Sociocultural animation as an effective means of prevention of aggressive behavior. *Pages of history and present college: heritage, history, education, culture, art, personality: materials of the first regional scientific and practical conference / ed. Ya. Yatsiv, I. Svirid. Kalush, 2022. P. 71–75. / Сеага, Семі. (2022a). Соціокультурна анімація як ефективний засіб профілактики агресивної поведінки. Сторінки історії та сьогодення коледжу: спадщина, історія, освіта, культура, мистецтво, особистість: матеріали Першої Регіональної науково-практичної конференції / Ред.-упор. Я. Яців, І. Свирид. Калуш, 2022. С. 71–75.*

Siagha, Sami. (2022b). Characteristics of innovative methods of working with aggressive adolescents. *Social support for family and child in the socio-cultural space of the community: materials of the IV All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (June 09, 2022, Sumy). Sumy: P. 15–19. / Сеага, Семі. (2022b). Характеристика інноваційних методів роботи з агресивними підлітками. Соціальна підтримка сім'ї та дитини у*

соціокультурному просторі громади: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (09 червня 2022 року, м. Суми). Суми: СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2022. С. 15–19.

- Semyuchenko, V. A. (2006). Psychology: temperament. K. 200. / Семиченко, В. А. (2006). Психологія: Темперамент. К. : Видавець О.М. Ешке. 200.
- Senchenko, M. (2005). Psychoanalyst of information aggression. *Bulletin of the Book Chamber*. No 9. 3–7. / Сенченко, М. (2005). Психоаналітики інформаційної агресії. *Вісник книжкової палати*. N 9. 3–7.
- Serheieva, K. V. (2016). Prevention of aggressive behavior of adolescents in the centers of social and psychological rehabilitation: abstract. disk. for the muffin. Sciences. st. Cand. Ped. Sciences: 13.00.05 – social pedagogy / Kateryna Vladimirovna Serheieva; Kyiv. 20. / Сергеева, К. В. (2016). Профилактика агрессивной поведенки подростков у центрах социально-психологической реабилитации : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук : 13.00.05 – социальная педагогика / Катерина Володимирівна Сергеева; Київський ун-т ім. Б. Грінченка. Київ. 20.
- Shapar, V. B. (2004). Psychological explanatory dictionary. Kharkiv. 640. / Шапар, В. Б. (2004). Психологічний тлумачний словник. Харків: Прапор. 640.
- Shapkin, S. A. (1999). Computer game: a new area of psychological research. *Psychological magazine*. T. 20. No 1. 86–102. / Шапкин, С. А. (1999). Компьютерная игра: новая область психологических исследований. *Психологический журнал*. T. 20. N 1. 86–102.
- Shcherbyna, V. (2015). Teens with aggressive behavior: correction program. *Psychologist*. No 2. 4–15. / Щербина, В. (2015). Підлітки з агресивною поведінкою: програма корекції. *Психолог*. N 2. 4–15.
- Shebanits, V. (2015). Stop teenagers!: Training classes with students of grades 8-10. *Open lesson: development, technologies, experience*. No 7/8. 56–59. / Шибаніц, В. (2015). Стоп агресії підлітків! : тренінгове заняття з учнями

8–10-х класів. *Відкритий урок: розробки, технології, досвід*. N 7/8. 56–59.

Shevtsiv, Z. M. (2012). *Fundamentals of social and pedagogical activity: textbook a manual*. Kyiv. 348. / Шевців, З. М. (2012). *Основи соціально-педагогічної діяльності: навч. посіб.* Київ: Центр учбової літератури. 348.

Sikalenko, R., Bereznichenko, K., Biletska, V. (2017). *Baby cruelty. How to prevent disaster /: order*. V. Snigursk. Kyiv. 184. / Сікаленко, Р., Березніченко, К., Білецька, В. (2017). *Дитяча жорстокість. Як запобігти лиху /: упоряд.* В. Снігурська. Київ : Вид. група «Шкільний світ». 184.

Smirnova, E., Khuzeieva, G. (2003). *Aggressive children. Preschool education*. No 4. 62–68. / Смирнова, Е., Хузеева, Г. (2003). *Агрессивные дети. Дошкольное воспитание*. N 4. 62–68.

Social pedagogy (2013): *Educ. a manual*. / O.V. Bezpalko, I.D. Zvereva, T.G. Venetko and others; Ed. O.V. Bezpalko. Kyiv. 312. / Соціальна педагогіка (2013): навч. посіб. / О.В. Безпалько, І. Д. Зверева, Т. Г. Веретенко та ін.; за ред. О. В. Безпалько. Київ: Академвидав. 312.

Social pedagogy. (2006) *Textbook* / Ed. Prof. Kapuskaya A.Y. Kyiv. 468. / Соціальна педагогіка. (2006) *Підручник* / За ред. проф. Капської А. Й. Київ : ЦНЛ. 468.

Social pedagogy: dictionary (2009) / T.F. Alekseenko, Yu.M. Zhdanovich, I.D. Zvereva and others; For the head. ed. T.F. Alekseenko. Vinnytsia: 542. / Соціальна педагогіка: словник-довідник (2009) / Т. Ф. Алексеєнко, Ю. М. Жданович, І. Д. Зверева та ін.; за заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко. Вінниця: Планер. 542.

Social pedagogy: small encyclopedia (2008). / For the total. Ed. Prof. I.D. Zvereva. K. 336. / Соціальна педагогіка: мала енциклопедія (2008). / За заг. ред. проф. І. Д. Зверєвої. К. : Центр учбової літератури. 336.

Social terminology (2007): *Dictionary Directory* / P. Vasilenko, V. Vasylchenko, V. Halytsky, P. Shvets. Kyiv. 368. / Соціальна термінологія (2007):

словник довідник / П. І. Василенко, В. С. Васильченко, В. М. Галицький, П. В. Швець. Київ: Знання України. 368.

Social work (2002): short encyclopedic dictionary. Book. 5. K. 236. / Соціальна робота (2002) : Короткий енциклопедичний словник. Кн. 5. К. : ДЦСССМ. 236.

Social-pedagogical and psychological work with children in the conflict and post-conflict period (2014) / ed. kol.: N. Vochkar, E. Dubrovskaya, O. Zalevskaya and others. Kyiv. 84. / Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктній та постконфліктний період (2014) / Авт. кол.: Н. Бочкар, Є. Дубровська, О. Залевська та ін. Київ: МЖПФЦ «Ла Страда-Україна». 84.

Sosnovska, N. (2013). Prevention of aggressive behavior: training with training elements. *Psychologist. School world*. No 9. 24–26. / Сосновська, Н. (2013). Профілактика агресивної поведінки : заняття з елементами тренінгу. *Психолог. Шкільний світ*. N 9. 24–26.

Sprynska, Z. V. (2008). The correlation of aggressive behavior and value orientations of personality: abstract. disk. for the muffin. Sciences. st. Cand. Psychol. Sciences: 19.00.01 – general psychology, history of psychology / Zoryana Valentinovna Sprynska. Odesa. 20. / Спринська, З. В. (2008). Співвідношення агресивної поведінки та ціннісних орієнтацій особистості : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук : 19.00.01 – загальна психологія, історія психології / Зоряна Валентинівна Спринська ; Південноукраїнський держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. Одеса. 20.

Stepanov, O. M. (2011). Pedagogical psychology: a textbook for students. Kyiv. 416. / Степанов, О. М. (2011). Педагогічна психологія : навчальний посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Академвидав. 416.

Tataryn, N. (2007). Factors of influence on the development of child aggression: (parental meeting). *Educator*. No 6. 17–18. / Татарин, Н. (2007). Фактори

впливу на розвиток дитячої агресивності: (батьківські збори).
Освітнянин. N 6. 17–18.

Technology for training teachers to prevent violence and aggression in the family: methodological recommendations (2011) / N.Yu. Volyanyuk, G.V. Lozhkin, V.V. Papush [et al.]; [for the total. ed. N.Yu. Volyanyuk]. K. 184. / Технологія підготовки педагогів до попередження насильства та агресії в сім'ї: методичні рекомендації (2011) / Н. Ю. Воляннюк, Г.В. Ложкін, В.В. Папуша; [за заг. ред. Н.Ю. Воляннюк]; Ун-т менеджменту освіти НАПН України. К. ; Рівне : Принт Хауз. 184.

Theory and practice of preventive work with children prone to deviant behavior: Ukrainian and international experience (2018): monograph / O. Yankovich, O. Kikinezhi, I. Kozubovska, V. Polishchuk, G. Radchuk and others. Ternopil. 300. / Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід (2018): монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль : Осадца Ю.В. 300.

Tkachuk, A. (2010). Aggression as a form of manifestation of deviant behavior. *Psychologist. School world*. No 16. 17–18. / Ткачук, А. (2010). Агресія як форма прояву девіантної поведінки. *Психолог. Шкільний світ*. N 16. 17–18.

Токar, I. E. (2012). Children's aggression: origins and methods of warning. *Popular education*. No 4. 239–242. / Токаръ, И. Е. (2012). Детская агрессия: истоки и способы предупреждения. *Народное образование*. N 4. 239–242.

Tsiurupa, M. V. (2004). Fundamentals of conflictology and negotiation theory: textbook. a manual. K. 172. / Цюрупа, М. В. (2004). Основи конфліктології та теорії переговорів: навч. посіб. К. : Кондор. 172.

Тумofiienko, T. (2014). Manifestations of aggression in adolescents: diagnosis and correction. *Psychologist*. No 15/16. 49–112. / Тимофієнко, Т. (2014).

- Прояви агресивності в підлітків : діагностика й корекція. *Психолог.* N 15/16. 49–112.
- Ulanov, V. (2004). Formation of tolerance at school. *School Director.* No 2. 61. / Уланов, В. (2004). Формування толерантності в школі. *Директор школи.* N 2. 61.
- Vanakova, G. V. (2012). Student aggression: how to deal with it? Public education. No. 7. 245–249. / Ванакова, Г. В. (2012). Агресивність учасників: як к ней относиться? *Народное образование.* N 7. 245–249.
- Vasianovych, G. P. (2012). Basics of psychology: a study guide. K. 114. / Васянович, Г. П. (2012). Основи психології : навчальний посібник. К. : Педагогічна думка. 114.
- Vechirko, N. (2016). Prevention of violent, cruel and aggressive behavior: classes with elements of training. *Psychologist.* No 9/10. 16–22. / Вечірко, Н. (2016). Профілактика насильницької, жорстокої й агресивної поведінки : заняття з елементами тренінгу. *Психолог.* N 9/10. 16–22.
- Veretenko, T. G., Denisiuk, O. M. (2013). Introduction to the specialty: social pedagogy. Module 2: Training. manual 2nd ed., supplement. and processing Kyiv. 128. / Веретенко, Т. Г., Денисюк, О. М. (2013). Вступ до спеціальності: соціальна педагогіка. Навч. посіб. 2-ге вид., допов. та перероб. Київ: Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка. 128.
- Victimology and Aggression (2010). Study guide / edited by N.Yu. Volianiuk, G.V. Lozhkin. K. 256. / Віктимологія та агресологія (2010). Навчальний посібник / за ред. Н.Ю. Воляннюк, Г.В. Ложкіна ; Ун-т менеджменту освіти АПН України. К. ; Рівне : Прінт Хауз. 256.
- Vlasova, O. I. (2005). Pedagogical psychology: study guide for students. universities K. 400. / Власова, О. І. (2005). Педагогічна психологія : навчальний посібник для студ. вузів. К. : Либідь. 400.
- Voloshenko, M. A., Azarkina, A. V. (2020). Psychological readiness of the future social worker for psychological-correctional and preventive work with adolescents with deviant behavior. *Innovative pedagogy.* Vip. 20. T. 1. 104–

110. / Волошенко, М. А., Азаркина, А. В. (2020). Психологическая подготовленность будущего социального работника к психолого-коррекционной и профилактической работе с подростками девиантного поведения. *Інноваційна педагогіка*. Вип. 20. Т. 1. 104–110.
- Voloshenko, M. O. (2019). Modern methods of training future social workers to work with deviant behavior of teenagers. *Professional training of future specialists in the socio-economic sphere: pedagogical innovations: monograph*. Odesa: 95–109. / Волошенко, М. О. (2019). Сучасні методи підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з девіантною поведінкою підлітків. *Професійна підготовка майбутніх фахівців соціальної сфери: педагогічні інновації : монографія*. Одеса: ФОП Бондаренко М.О. 95–109.
- Volovyk, A., Volovyk, V. (1999). *Pedagogy of leisure..* Kharkiv: Kharkiv. 332. / Воловик, А., Воловик, В. (1999). Педагогіка дозвілля. Харків : Харк. держ. акад. культури. 332.
- Vorobiova, K. (2008). Children's aggressiveness as a consequence of destructive family upbringing. *Education of schoolchildren*. No. 7. 48–55. / Воробьева, К. (2008). Детская агрессивность как следствие деструктивного семейного воспитания. *Воспитание школьников*. N 7. 48–55.
- Voronkevich, O. (2018). The influence of the media environment on the formation of aggressive behavior of younger schoolchildren. *Psychological dimensions of the development of modern education of Ukraine in the conditions of European integration*. Ternopil. 36–38. / Воронкевич, О. (2018). Вплив медіа-середовища на формування агресивної поведінки молодших школярів. *Психологічні виміри розвитку сучасної освіти України в умовах євроінтеграції : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 20-річчя кафедри практичної психології (Тернопіль, 19-20 жовтня 2018 р.)*; упоряд.: Г.К. Радчук, З.М. Адамська, І.П. Андрійчук. Тернопіль : ТНПУ ім. В.Гнатюка. 36–38.

- Vydaiko, V. (2003). Psychoprophylaxis of aggressive behavior of teenagers. *Psychoprophylaxis*. K. : Ed. general practitioner newspapers 66–86. / Видайко, В. (2003). Психопрофілактика агресивної поведінки підлітків. *Психопрофілактика*. К. : Ред. загальнопед. газет. 66–86.
- Vydra, O. G. (2011). Age and pedagogical psychology: study guide for students. K. 112. / Видра, О. Г. (2011). Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. К. : ЦУЛ. 112.
- Yakusheva, L. (2006). Aggression and aggression: psychology classes for 11th grade students. *Psychologist. School world*. No 23-24. 92–96. / Якушева, Л. (2006). Агресія та агресивність : Заняття з психології для учнів 11 класу. *Психолог. Шкільний світ*. N 23-24. 92–96.
- Yaroshko, M. M (2009). Organizational and pedagogical aspects of professional training of future social educators for preventive and correction work with pedagogically neglected adolescents. *Proceedings. Series: Psychological and Pedagogical Sciences*. No 6. Nizhyn. 196–198. / Ярошко, М. М. (2009). Організаційно-педагогічні аспекти професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактично-корекційної роботи з педагогічно занедбанними підлітками. *Наукові записки. Серія: Психолого-педагогічні науки*. № 6. Ніжин. 196–198.
- Yaskova, N. V. (2016). Causes of aggressive behavior of younger students and the main directions of corrective and preventive activity. *Education and development of gifted personality*. No 2. 33–36. / Яськова, Н. В. (2016). Причини виникнення агресивної поведінки учнів молодших класів та основні напрями корекційно-профілактичної діяльності. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. N 2. 33–36.
- Yatsenko, T. S., Meloian, A. E., Ivanenko, B. B., Horobets, T. V. (2004). Psychoanalysis of the subject matter of the subject in the context of the problem of aggression. *Problems of general and pedagogical psychology: a collection of scientific works of the Institute of Psychology*. GS Kostyuk APS

- of Ukraine. K. T. 4, Iss. 1. 377–383 / Яценко, Т. С., Мелоян, А. Є., Іваненко, Б. Б., Горобець, Т. В. (2004). Психологічний аналіз об'єктних відношень суб'єкта в контексті проблеми агресії. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. К. Т. 4, Вип. 1. 377–383.
- Zabrotskyi, M. M., Shaposhnykov, Yu. G. (2019). Pedagogical psychology: lectures: a textbook. Stereotypical appearance. Kherson. 144. / Заброцький, М. М., Шапошникова, Ю. Г. (2019). Педагогічна психологія : лекції : навчальний посібник. Стереотипне вид. Херсон : Олдіплюс. 144.
- Zavatska, L. M. (2008). Technologies of professional activity of social teacher: textbook. Kyiv. 240. / Завацька, Л. М. (2008). Технології професійної діяльності соціального педагога: навч. посіб. для вищ. навч. закл. Київ: Видавничий дім «Слово». 240.
- Zavrazhets, S. A. (1993). Aggressive fantasies in childhood and adolescence. *Psychology issues*. No 5. 8–16. / Завражец, С. А. (1993). Агрессивные фантазии в детском и подростковом возрасте. *Вопросы психологии*. N 5. 8–16.
- Zemskyh, T. (2002). Stage of aggression: training. *Shkille psychologist*. No 15. 36–45. / Земских, Т. (2002). Стадия агрессии: Тренинг. *Шкільний психолог*. N 15. 36–45.
- Zhiznomirska, O. (2005). Gender features of aggression in adolescence. *Formation of gender culture of future teachers*. 131–134. / Жизномірська, О. (2005). Гендерні особливості агресивності у підлітковому віці. *Формування гендерної культури майбутніх вчителів*. 131–134.
- Zhyhailo, N. I. (2007). Social Pedagogy: Educ. a manual. Lviv. 256. / Жигайло, Н. І. (2007). Соціальна педагогіка: навч. посіб. Львів: Новий Світ-2000. 256.
- Zimina, I. S. (2003). Children's aggressiveness as a subject of pedagogical research. *Pedagogy*. No 5. 14–18. / Зими́на, И. С. (2003). Детская

агрессивность как предмет педагогического исследования. *Педагогика*. N 5. 14–18.

Zinchenko, N. (2013). Aggression and violence. *Open lesson: development, technologies, experience*. No 1. 37–38. / Зінченко, Н. (2013). Агресія та насильство. *Відкритий урок: розробки, технології, досвід*. N 1. 37–38.

Zmanovska, E. V. (2003). Deviantology: (psychology of deviant behavior): Textbook. M. 288. / Змановская, Е. В. (2003). Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособие. М. : Академия. 288.

Zmanovska, E. V., Rybnikov, V. Yu. (2011). Deviant behavior of personality and groups: textbook. SPb. 352. / Змановская, Е. В., Рыбников, В. Ю. (2011). Девиантное поведение личности и группы: учеб. пособие. СПб. : Питер. 352.

ДОДАТКИ

Додаток А

Психологічні аспекти дослідження агресії та аналіз причин її виникнення у працях З. Фрейда, К. Лоренца, Ц. Ломброзо, Д. Долларда, Л. Берковіца, А. Бандури

[узагальнено автором]

У ході вивчення сутності агресії, як наукової дефініції, ми прийшли до усвідомлення того, що психологія, як наука, багата теоретичними розробками в галузі вивчення *причин* агресії, все розмаїття яких можна привести до наступних чотирьох категорій:

- як інстинктивне поведінка;
- як потреба, активізується зовнішніми стимулами
- як пізнавальний і емоційний процес
- як набута соціальна поведінка [3, с. 32].

Найперше і найбільш відоме теоретичне положення, що має відношення до агресії, – було те, за яким дана поведінка за своєю природою переважно інстинктивна. Відповідно до цього підходу, «агресія» виникає тому, що людські істоти генетично або конституційно «запрограмовані» на подібні дії. До даного напрямку відносяться теоретичні розробки З. Фрейда, К. Лоренца, Ц. Ломброзо і багатьох інших.

Родоначальнику психоаналізу Зигмунду Фрейду належить заслуга перетворення агресії і агресивності в об'єкт наукового психологічного дослідження. Згідно з його теорією агресивність – риса, притаманна людині від природи як інстинкт або потреба [10]. У його баченні, перш за все, агресія пов'язувалася з природженим потягом до смерті – Танатосом таким же владним, як і Ерос. Цей потяг спонукає людину до саморуйнування та агресії. Танатос є найважливішим механізмом, завдяки якому людина не «руйнує» себе, а намагається зруйнувати інші об'єкти, в першу чергу, інших людей.

З введенням в практику психоаналізу, вчинення злочинів та інших антисоціальних та антигромадських дій, агресія стала розглядатися як результат несвідомого прагнення людини бути покараною за певні суперечливі дії, що не узгоджуються з прийнятими нормами потягу і дії (сексуальний потяг до матері, онанізм і т.д.) – таким чином, на думку З. Фрейда, людина нібито намагається «відкореагувати почуття провини». Спроба вбити іншу людину розцінюється З. Фрейдом як символічний акт самогубства: «людина одержима лише однією пристрасною – спрагою зруйнувати або себе, або інших людей, і цієї трагічної альтернативи її навряд чи вдасться уникнути» [10].

Погляди З. Фрейда на витоки і природу агресивності вкрай песимістичні. Це поведінка не тільки вроджена, вона бере початок з «вбудованого» в людині інстинкту смерті, але також неминуче призведе до руйнації самої людини. Агресія не підлягає моральній оцінці – вона не погана і не хороша – вона природно обумовлена. Але щоб агресія не приводила до вбивств, насильствам, вважає З. Фрейд, люди придумали такі канали, по яких

вони могли б позбавлятися від накопиченої агресивної енергії не завдаючи шкоди іншим:

а) катарсис – вчинення експресивних дій, що не супроводжуються руйнуванням, для запобігання більш небезпечних вчинків;

б) сексуальна поведінка (воно являє собою гармонійний сплав Ероса і Танатос, продуктивності і деструктивності);

в) масові форми поведінкових реакцій, організовані ідеологічно навколо образу Ворога як проекції несвідомого почуття провини на реального винуватця наших вимушених відмов;

г) різного роду релаксаційні ритуали, що знімають напруженість агресії (перш за все спорт) [10].

Якщо даних компенсаторних каналів людині виявляється недостатньо, то у її житті можливі два типи реакцій. Тобто, або виникає стійкий мотив самопокарання та самоагресії суб'єкта переходить в стадію його тілесного і психічного саморуйнування, або ж культурні заборони відкидаються і перед людиною постає «деструктор», тобто людина, що використовує свою агресивну енергію для заподіяння шкоди іншим людям (садист).

З. Фрейд вказує на те, що особливо проблема виходу агресивності важлива для підліткового віку, коли необхідно самостверджуватися для того, щоб побороти страх культурної самотності й вікової маргінальності (ти вже не дитина, але ще й не дорослий) [10].

До теоретичного напрямку, що розглядає агресію як інстинктивне поведінка, відноситься також етологічний підхід Конрада Лоренца. Згідно К. Лоренц, агресія бере початок перш за все з природженого інстинкту боротьби за виживання, який присутній у людей так само, як і у інших живих істот [7]. Він припускав, що схильність сучасної людини до агресії, а також той факт, що дослідження фіксують зростання агресивності від покоління до покоління, є наслідком впливу природного відбору: продовжити свій рід можуть, перш за все, сильні й енергійні представники, що не бояться першими напасти або агресивно оборонятися.

Вивчаючи психологію тварин і порівнюючи їх поведінку з людською, К. Лоренц прийшов до наступного висновку: у людини, як і у тварин, агресія проявляється в наступних ситуаціях:

– якщо їй самій загрожує небезпека;

– якщо інша людина претендує на її територію або власність;

– якщо загрожує небезпека значущим для людини людям (в першу чергу близьким родичам). Найяскравішим прикладом цього прояву агресії може представляти мати, яка захищає свою дитину;

– в ситуаціях, коли людина, яка тривалий час зобов'язана терпіти образи (тобто накопичувати в собі «заряд агресивності»), раптом «виходить з себе». При цьому не обов'язково це буде результатом реакції на якесь роздратування, просто можливо що «чаша переповниться», і людина безпричинно виле свою агресивність на іншого.

Зокрема, К. Лоренц вважав, що негативна енергія постійно накопичується в організмі тварин і людини до тих пір, поки в результаті

впливу відповідного пускового механізму вона не розрядиться (зокрема у деяких тварин подібна розрядка спостерігається при вторгненні на їх територію незнайомого представника свого виду). Такий «вибух» може статися навіть при повній відсутності подразника. Але частіше, і люди, і тварини самі знаходять збудник роздратування або навіть створюють відповідну ситуацію, щоб «зірвати зло» і тим самим звільнитися від емоційної напруженості [7].

Даний погляд на агресивну поведінку демонструє схожість з позицією З. Фрейда. Згідно з цими двома «теоріям потягів», як їх пізніше стали називати, агресивні дії – це прояви вроджених інстинктів, і люди стають правопорушниками і злочинцями в силу того, що вони «так влаштовані». Однак, контроль над агресивними імпульсами і непряме їх вираження не є вродженими: вони результат навчання. До прикладу, і З. Фрейд, і К. Лоренц допускали можливість регуляції людської поведінки та покладали надії на виховання та посилення моральної відповідальності людей за своє майбутнє. Заходи контролю повинні бути спрямовані на «виснаження і відведення спонтанної агресивної енергії» [10], що і пропонував свого часу З. Фрейд, а потім і К. Лоренц.

Популярність даних теоретичних поглядів на природу агресії привела до того, що найбільш поширеними методами запобігання антисоціальної поведінки в 60-70-ті р. ХХ ст. у психологів і психотерапевтів стали методи витіснення, переміщення і катарсису. Багато практиків робили висновок, що агресивність може бути витіснена через спостереження сцен насильства, а також через інтенсивні виразні акти, наприклад, побиття замісної мети або ж псевдоатаки на реальну мету. Однак, дослідження останніх років (А. Бандури, Л. Берковіца та ін.) виявили дещо обмежений характер застосування всіх цих методів, а іноді і зовсім протилежні ефекти, які були отримані на практиці під час їх застосування.

Погляд на агресію як на інстинктивну вроджену поведінку підтримав Цезаріо Ломброзо [6]. Основою для концепції Ц. Ломброзо послужили теоретичні розробки французького психіатра Б. Мореля, згідно з якими, люди з покоління в покоління передають у спадок гени агресії, і вона з часом все посилюється. Суть вчення Ц. Ломброзо зводиться до виділення особливого типу «вродженого злочинця». Характерні ознаки цього «злочинного типу» вчений виявив приблизно у 40% обвинувачених в злочинах. Він стверджував, що вроджена схильність до злочинів проявляється вже в дитячому віці та виражається в схильності до гніву, «доходить до стану дикуна», спостерігаються нетерплячість, заздрісність, під впливом якої діти пхають ніж у руки батьків, вимагаючи страти своїх суперників, брехливість, безжалісність, жорстокість. Ця концепція повністю відкидала відповідальність людини за вчинені нею провини. Тобто на думку автора не сама людина керувала своїми вчинками і задумувала свою злу справу, а у всьому винна «зла мачуха-природа».

Зараз теорія Ц. Ломброзо в її первісному вигляді стала надбанням історії, проте деякі її положення використовуються досі. Це стосується, в

першу чергу, до твердження про існування конституційно обумовленого злочинця, якого позначають терміном «соціопат». Ж. Годфруа пише, що «діти-соціопати позбавлені будь-якої можливості думати про благополуччя інших людей і вони щоразу зневажають їх права, коли справа стосується задоволення власних потреб» [4, с. 181]. Як правило, соціопати не здатні відчувати будь-які почуття, або проявляти каяття з приводу заподіяної ними агресії чи скоєного зла.

Причини даного поведінкового розладу ще й нині є дуже мало вивченими. У даний час відомо, що електроенцефалограма соціопатів помітно відрізняється від такого дослідження у нормальних (здорових) людей. Так, в електроенцефалограмі перших немає ніяких ознак того, що вони здатні передбачити подію, яка ось-ось повинна статися, вони позбавлені здатності встановлювати зв'язок між тим, що тільки що сталося, і тим, чого можна зараз очікувати. Саме тому вони не думають ні про наслідки своїх вчинків, ні про страждання жертви, ні про те покарання, якому вони ризикують піддатися. Наголосимо, що запропонована теорія «врожденного злочинця» не передбачає будь-які методи, здатні знизити або навіть викоринити агресивність в людині, оскільки вона наголошує на незмінності генетичного коду, і, отже, ніякі терапія і корекція не подіють.

Вчення Ц. Ломброзо дотичне до концепції антисоціальної особистості, формування якої обумовлено хромосомними аномаліями [5]. Незважаючи на величезний інтерес дослідників до вище охарактеризованої теорії «інстинктивної агресії», реальнішою і науково доказовою визнана теорія агресії як реакції на фрустрацію.

Фрустраційна гіпотеза, розроблена групою психологів Єльського університету (США) на чолі з Д. Доллардом, стверджує, що агресія завжди є результат дії фрустраторів, тобто непереборних бар'єрів, що стоять на шляху до досягнення мети. Причому «агресія завжди слід за фрустрацією, а випадки агресивної поведінки завжди припускають існування фрустрації» [11, с. 40]. Якщо організм піддається впливу фрустрації, то він завжди на це реагує агресією, і не існує такої агресії, яка виникає не на ґрунті фрустрації. Сплеск агресивності усуває фрустраційну ситуацію, враження невдачі, при цьому людина відчуває свого роду компенсацію.

Пізніше інші представники фрустраційного підходу (Л. Берковіц [2], Р. Мак-Нейл [14]) ввели декілька істотних теоретичних поправок:

- фрустрація не обов'язково реалізується в агресивних діях, але вона стимулює готовність до них;
- вихід з ситуації фрустрації за допомогою агресивних дій виховує у індивіда звичку до подібних дій;
- агресивна реакція на фрустратор часто не послабляє, а посилює стан фрустрації [2, с. 44].

Найбільш суттєві зміни та уточнення в теорію фрустрації-агресії вніс Л. Берковіц [2]. Він стверджує, що фрустрація – один з безлічі різних аверсивних стимулів, які здатні лише спровокувати агресивні реакції, але не призводять до агресивної поведінки безпосередньо, а скоріше створюють

готовність до агресивних дій. Подібна поведінка виникає тільки тоді, коли присутні відповідні посилення до агресії – середовищні стимули, пов'язані з актуальними чи попередніми факторами, що провокують злість, чи з агресією в цілому.

Умови фрустрації, в тій чи іншій формі, зустрічаються настільки часто і повсюдно, що їх тотальне усунення є абсолютно нереальним. Тому і теорії, присвячені фрустраційним спонуканням до агресії, досить песимістично розглядають можливості запобігання агресивної поведінки і контролю за ним. У той же час, вони приписують агресію більшою мірою не вродженій схильності до вчинення насильницьких дій, а впливу особливих умов навколишнього середовища (тобто аверсивних або збуджуючих подій).

У розглянутих вище теоріях не враховуються важливі аспекти людського досвіду, яким в останні роки психологи приділяють все більше уваги. Йдеться про емоції та пізнавальну діяльність. У своїх пізніх роботах Л. Берковіц піддав перегляду свою оригінальну теорію, перенісши акцент з посилення до агресії на емоційні та пізнавальні процеси. Відповідно до його моделі освіти нових когнітивних зв'язків, фрустрація і аверсивні стимули провокують агресивні реакції, шляхом формування негативного афекту [2]. Так, фрустрація буде викликати агресивну поведінку тільки в тому випадку, якщо вона переживається людиною як неприємна подія. Тобто сама людина, спираючись на свій індивідуальний досвід, інтерпретує подію, яка викликає у неї емоційне збудження, оцінює її значимість для себе і вирішує (часто підсвідомо), чи повинен на вона відреагувати на цю подію злістю, агресією чи ні. Р. Лазарус, провівши експериментальні дослідження впливу оцінки події на прийняття рішення про агресивну поведінку, прийшов до висновку, що агресія (або інші сильні почуття, наприклад, страх), найчастіше, виникає в тих ситуаціях, які оцінюються людиною як особисто значущі для неї [13].

Хоча психологи, які приймають когнітивний підхід, розходяться в деталях, всі вони дотримуються однієї і тієї ж базисної передумови: інтерпретація події відіграє найважливішу роль у виборі варіанту поведінки. Якщо подія або вчинки інтерпретуються як загрозливі або провокаційні, вони викликають у людини агресію [2]. Численні експерименти, що підтверджують цю гіпотезу, показали також, що людина, яку щось спровокувало на агресію, може стати більш сприйнятливою і частіше реагувати на посилення до агресії.

Наступне теоретичне спрямування – теорія соціального навчання – розглядає агресію насамперед як явище соціальне. І. Раншбург і П. Лоппер, які проводили свої дослідження в руслі даної теорії, вважають, що агресія – це поведінка, яка засвоєна в процесі соціалізації через спостереження відповідного способу дій та соціальне підкріплення [8].

Теорія соціального навчання – це, в першу чергу, вивчення людської поведінки, орієнтованого на зразок. Ведучий теоретик, що працює в даному напрямку – Альберт Бандура [1]. Численні експериментальні дослідження причин і форм прояву агресії, які проводилися в психологічній школі

А. Бандури, привели до висновку, що глибоке розуміння агресії може бути досягнуто тільки при зверненні пильної уваги на такі чинники, як:

- 1) на те, яким шляхом агресивна модель поведінки була засвоєна;
- 2) на фактори, що провокують її прояв;
- 3) на умови, що сприяють закріпленню даної моделі поведінки.

Багато представників теорії соціального наuczіння (А. Бандура, Д. Фаррінгтон, Дж. Маккорд) приділяли особливу увагу підлітковій агресивності. Вони пояснювали це тим, що в підлітковому віці агресивна поведінка проявляється відкрито і демонстративно, тому можливо простежити причини виникнення підвищеної агресивності. У рамках даного напрямку підліткову агресію розглядають як результат специфічного соціального навчання. При цьому вважається, що підстави розвитку і закріплення агресивної поведінки слід, в першу чергу, шукати в тому, як батьки виховували своїх дітей в перші роки життя, а також і в більш пізні періоди, включаючи і власне підлітковий вік.

Найважливішою умовою ефективної соціалізації та попередження становлення агресивних форм поведінки є розвиток мотивації прихильності, за допомогою якої дитина навчається бажати інтересу, уваги і схвалення оточуючих, і в першу чергу – власних батьків. У якості вторинного підкріплення прихильність потім може обумовлювати пристосування дитини до соціальних вимог і заборон. Важливою умовою розвитку агресії є не тільки соціальне наuczіння як таке, але і фрустрація, що виникає при відсутності батьківської любові і при постійному застосуванні покарань з боку або одного, або обох батьків.

На думку А. Бандури і Р. Уолтерса [1], попередження та викорінення агресивної поведінки може бути здійснено двома шляхами. Агресивні дії, вчинки або треба залишати без підкріплення, або за них треба активно карати. Якщо батьки не звертають уваги на агресивну поведінку, залишаючи її без підкріплення, і якщо в той же час відбуваються інші (позитивні) поведінкові акти, які підкріплюються, то, залишається без підкріплення, агресивна поведінка поступово згасає.

Відносно того, чи слід ігнорувати (залишати без підкріплення) агресивну поведінку підлітків, до сих пір ведеться серйозна наукова суперечка. Наприклад, А. Реан зазначає, що в тому випадку, коли мова йде про підліткову агресію, ігнорування актів агресивної поведінки як способу попередження і «зняття» агресії часто може привести до прямо протилежних результатів [9]. Повсякденний психолого-педагогічний досвід, практика психологічного консультування і деякі спеціальні дослідження показують, що ігнорування актів підліткової агресії загрожує небезпечними наслідками і може вести до подальшої ескалації агресивної поведінки, та сприятиме перетворенню її в звичну форму поведінки особистості. Очевидно, це пов'язано з тим, що якщо батьками проігноровані акти агресії маленької дитини, то в силу замкнутості кола спілкування на сім'ю, воно дійсно залишиться не підкріпленим. Якщо ж батьки ігнорують акти агресії підлітка, то вони не обов'язково залишаються непідкріпленим, так як коло

спілкування підлітка вже не обмежується родиною – підкріплення може бути знайдено на стороні. У тому числі, наприклад, і у вигляді схвалення однолітками агресії проти «неправильних (не справедливо) дій батьків». А в силу вираженої в підлітковому віці тенденції – пробувати соціальні норми і правила «на міцність» і через це визначати межі допустимого в своїй поведінці, – відсутність реакції дорослих на акти агресивної поведінки вже саме по собі може стати позитивним підкріпленням агресії.

Активне покарання, як уже було зазначено раніше, також розглядається як спосіб гальмування і корекції агресивної поведінки. Однак, загальмовані таким способом агресивні реакції не обов'язково зникнуть зовсім і можуть проявитися в ситуаціях, де загроза покарання слабкіша. Цей висновок узгоджується також з теорією зміщеною агресії Міллера, в основі якої лежить уявлення про перенесення агресії на інший об'єкт, розрядки агресивного імпульсу на людину, атакувати яку менш небезпечно, хоча вона і не є істинним джерелом виникнення агресивного спонукання. При цьому теорія зміщеної агресії [15] стверджує, що вибір агресором жертви, в значній мірі, обумовлена трьома факторами:

- 1) силою спонукання до агресії;
- 2) силою факторів, що гальмують дану поведінку;
- 3) схожістю потенційної жертви з фрустрованих агентом.

Покарання призводить лише до тимчасового зменшення відкритих проявів агресії. Це відбувається тому, що під впливом страху дитина вчиться придушувати її, але від цього не зменшується її гнів і почуття помсти. Покарання буде збільшувати внутрішню озлобленість і агресивність дитини та з плином часу змусить дитини шукати суспільно прийнятні, приховані форми її прояву – наприклад, зниження успішності.

Деякі дослідники пропонували не ігнорувати, не карати, а навпаки, заохочувати агресивну поведінку у дітей [2]. Вони пояснювали це тим, що агресія згодом допоможе дітям домагатися своїх цілей. Однак, згідно з дослідженнями Й. Раншбурга і П. Погатера, заохочення агресивної поведінки, поступлива або стимулююча реакція дорослих призводить до значного збільшення числа агресивних проявів і може послужити причиною розвитку деструктивної, соціально-небезпечної особистості. Справа в тому, що в результаті розрядки накопичених агресивних почуттів у дитини виникає тимчасове полегшення і згодом в будь-якій кризовій ситуації вона буде шукати можливість прояву своєї агресивності, оскільки з власного досвіду знає, що від цього стає легше. І якщо заохочення відкритого прояву емоцій у боязких, невпевнених у собі дітей може, як вважають дослідники, принести хороші результати, то цей же метод зовсім не придатний для застосування до надмірно відкритих дітей [8].

Однією з форм заохочення агресивної поведінки представники теорії соціального научіння вважають дозвіл дітям дивитися відеофільми з численними сценами насильства. Жорстокість і насильство, рясно заповнюють телевізійний екран, додають багато різних агресивних моделей поведінки дитині, в результаті чого в реальному житті діти і підлітки охоче

імітують агресивні реакції телевізійних персонажів. Багато фільмів, навіть несуть позитивні моральні формули, демонструють насильство і жорстокість як засіб досягнення цілком благородних цілей. Таким чином, насильство стає соціально схвальним засобом досягнення добра.

Таким чином, відповідно до теорії соціального наuczіння, спостереження і підкріплення агресії, з часом, розвиває у людини високий ступінь агресивності як особистісної риси. Точно так як спостереження і підкріплення неагресивної поведінки, розвиває низький ступінь ворожості. Так, у даний час дана теорія є однією з найбільш ефективних у передбаченні агресивної поведінки, особливо якщо є відомості про агресора і ситуацію соціального розвитку. Крім того, теорія соціального наuczіння залишає набагато більше шансів для запобігання і контролювання людської агресії в порівнянні з більшістю інших теорій. Для цього є дві важливі причини. По-перше, відповідно до даної теорії, агресія є набутою моделлю соціальної поведінки. У цьому статусі вона є відкритою для прямої модифікації та може бути ослаблена за допомогою багатьох процедур. Наприклад, дослідженнями Р. Берон і ін. було доведено, що ефективним засобом зниження агресії може стати усунення умов, що підтримують таку поведінку [3].

По-друге, на відміну від теорій мотивації та інстинкту, підхід з позицій соціального навчання, не представляє людей як таких, що постійно відчувають потребу або спонукання до вчинення насильства під впливом внутрішніх сил або зовнішніх (аверсивних) стимулів. Швидше соціальне наuczіння передбачає прояв агресії людьми тільки в певних соціальних умовах, що сприяють такій поведінці. Стверджується, що зміна умов веде до запобігання або послаблення агресії.

Істотна увага в теорії соціального наuczіння приділяється вивченню впливу первинних посередників соціалізації, а саме батьків, на навчання дітей агресивній поведінці. Дослідження в цьому напрямку проводилися під керівництвом Д. Фаррінгтона [12] («Аналіз агресивності підлітків, чий батьки в юнацькому віці залучалися до судової відповідальності») і Джоана Маккорда [178] («Ступінь впливу батьків з девіантною поведінкою, на поведінку їхніх синів»).

Дослідження показують, що агресивні та неагресивні підлітки мають різну ступінь прихильності до батьків і близькості з ними. Предметом дослідження А. Бандури і Р. Уолтерса було вивчення особливостей ідентифікації з батьками агресивних і неагресивних хлопчиків-підлітків. Так, встановлено, що у неагресивних підлітків ідентифікація з власними батьками виражена сильніше, ніж у агресивних. Однак ступінь відмінності між цими двома групами підлітків з ідентифікації з матір'ю і батьком виявилася неоднаковою. Найбільш сильні відмінності між агресивними і неагресивними підлітками виявляються за ступенем ідентифікації з батьком. Відповідні відмінності за ступенем ідентифікації з матір'ю виявилися менш вираженими. Тобто ідентифікація з матір'ю як у неагресивних, так і у агресивних підлітків виявилася високою і досить близькою за середньогруповими показниками [1].

У дисертаційній роботі ми розглядаємо агресію саме з позиції теорії соціального научіння, що дозволяє робити висновки про особливості агресивної поведінки на основі вивчення як біологічних факторів, що впливають (стать, вік), так і соціальних (соціальна задоволеність, статус в групі).

Список використаних джерел

1. Бандура А., Р. Уолтере. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. М. : Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 1999. 512 с.
2. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. СПб. : Прайм-Еврознак, 2001. 512 с.
3. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. СПб. : Питер, 2001. 352 с.
4. Годфруа Ж. Что такое психология. В 2-х т.т. Т.2. М. : Мир, 1992. 365 с.
5. Колесов Д. В. Биология и психология пола. СПб. : Флинта, 2000. 176 с.
6. Ломброзо Ц. Преступление. М. : Фирма «СПАРК», 1994. 190 с.
7. Лоренц К. Агрессия – так называемое зло. М. : Просвещение, 1986. 112 с.
8. Раншбург Й. Поппер П. Секреты личности. М. : Педагогика, 1983. 160 с.
9. Реан А. А. Характерологические особенности подростков-делинквентов. *Вопросы психологии*. 1991. № 4. С. 139–144.
10. Фрейд З. Введение в психоанализ. М. : Наука, 1989. С. 369–385.
11. Dollard J., Doob L., Miller N. E., Mowrer H.O., Sears R. R. Frustration and Aggression. New Haven, Conn. : Yale Univ. Press, 1939
12. Farrington D. P. Early predictors of adolescent aggression and adult violence. *Violence and Victims*, 1989, № 4, P. 79–100.
13. Lazarus R.S. Psychological Stress And Coping Process. New York: McGraw-Hill, 1966. 236 s.
14. McNeely R. L. & Robinson-Simpson G. The truth about domestic violence: A falsely framed issue. *Social Work*. 1987. P. 485–490.
15. Miller A. G. The obedience experiments: A case study of controversy in social science. New York: Praeger, 1986. 128 s.

Додаток Б

Ігрові вправи та сюжетно-рольові ігри для підлітків молодшого та середнього шкільного віку для переведення агресивної поведінки в конструктивну

[зібрано та узагальнено автором]

Ігрова вправа «Побігай і покричи»

Вправа допоможе підліткам «виплескувати» негативні емоції назовні та навчить «корегувати» накопичення гніву, керувати й контролювати своїми емоціями. Для проведення гри потрібне просторе та безпечне приміщення, або спортивний майданчик.

Усі учасники стають у коло, а ведучий посередині. Ведучий віддає команду «Свобода!», що дає початок бігу дітей, поміж інших та щосили кричати. Після команди «Стоп» – усі повинні зупинитися. Гра триває до тих пір, поки існує емоційна зацікавленість дітей, у тому випадку, коли дітяг перестає бути цікаво – гра припиняється.

Ігрова вправа «Назви емоційний стан сусіда зліва»

Вправа допоможе визначити емоційний стан, стимулює увагу до партнера і вчить підлітків усвідомлювати ознаки, які впливають на емоційний стан. Перший учасник уважно дивиться на свого сусіда (сусідку) зліва і каже: «Мені здається, що ти зараз...» та називає його емоційний стан, у якому, на його думку, той перебуває. Сусід, якому це сказали погоджується, або не погоджується із сказаним, чи уточнює й коригує висловлене, а потім дивиться на сусіда зліва та називає його емоційний стан. Після того, коли коло замикається, ведучий пропонує обговорити способи, які були використані для опису емоційного стану.

Ігрова вправа «Покажи емоцію»

Участь у виконанні вправи допоможе виявити і назвати ті прояви емоцій та емоційних станів, які допомагають їх ідентифікувати, а також дозволить розвинути у підлітків виразність поведінки. Тренер роздає учасникам папірці з назвою емоції чи емоційного стану (щастя, паніка, обережність, відвага, злість, дискомфорт, гнів, страх, сором, образа, конфуз, гордість, самотність, здивування, сум, збентеженість, надія, безтурботність, втома, зневага, агресія, схвильованість, обережність, байдужість, покірність). Завдання учасника – показати емоцію невербальними засобами найбільш точно і наочно, щоб усі інші безпомилково відгадали що саме було показано.

Учасники групи можуть обговорювати, яку саме емоцію показує учасник і приймати спільне рішення. Після завершення вправи учасники мають змогу обговорити свої враження: рівень комфорту, труднощі у демонструванні, ознаки, які допомогли зробити правильну ідентифікацію.

Ігрова вправа «Самоконтроль»

Вправа спрямована на вироблення уміння протистояти стресу та уміння відновлювати контроль у стресовій ситуації.

Ведучий пропонує розповісти кожному випадок з життя, коли ви втратили контроль над собою. Підлітки розказують ситуацію та називають як

тоді вчинили і які наслідки отримали. Потім розпочинається обговорення, під час якого підлітки повинні сказати, що варто було зробити, та як поступити, щоб ситуація не мала негативних наслідків.

Ігрова вправа «Скажи правду другу»

Вправа вчить підлітків коректно висловлювати свою позицію. У тому випадку, коли гнів та лють засідають глибоко в серці, підліток не може бути задоволений життям та увесь світ видається винним, тому доцільно навчитися коректно висловлювати свої агресивні емоції.

Ведучий пропонує підліткам, розташувавшись по колу, звернутися до своїх однокласників та при цьому висловити їм, що саме не подобається у кожному опоненту. Ведучий акцентує увагу, що потрібно кожному говорити конкретні претензії, до прикладу: «Мені не подобається, що Ти ображаєш мене, даючи образливі прізвища», «Мені хочеться штовхнути або й вдарити, коли ти мене порівнюєш із Наталкою». Лише після того, як претензії висловлені, ті, на кого скаржилися, теж можуть розповісти про свої почуття, причому варто наголосити на такому: «Чи було почуте несподіваною новиною?», «Чи здогадувалися про те, що дії завдають болю іншим?», «Чи жалкуєте про дії, які робили і чи хочете щось змінити?», «Що плануєте робити для виправлення ситуації?»

Ігрова вправа «Маска»

Виконання вправи допоможе підліткам утвердитися стосовно думки про те, що емоціями можна керувати, спрямувавши їх у конструктивний напрямок. Ведучий цитує уривок із книги «Людина і час: історія становлення людства» відомої письменниці Марієтти Шагінян. Так, авторка наводить такий приклад зі свого дитинства:

Марієтта росла у заможній родині і мала гувернантку, яка була освіченою, досконало володіла декількома мовами, знала норми поведінки та етикету, була стримана, люб'язна та спокійна. Одного разу, граючись з кошеням на березі озера, Марієтта випадково впустила його у воду. Вона щодуху побігла до гувернантки по допомогу. Влетівши в кімнату, Марієтта поквапом намагалася пояснити, що трапилося, повторюючи «Там!... Там!... Кошеня...». Гувернантка строго сказала: «Вийди з кімнати та приведи себе до ладу». – «Але як вона може?! Як може зараз говорити про зовнішній вигляд, коли там... там...?!». Проте Марієтта все ж підкорилася наказу. Вона швидко зайшла до своєї кімнати і глянула в дзеркало. На неї дивилася розпатлана і розчервоніла дівчинка з виряченими очима, з обличчям, на якому не було жодних слідів тверезої думки. Марієтта швидко пригладила волосся, «вдягла» на обличчя маску спокою, і, постукала до кімнати гувернантки, увійшла ц коротко сказала: «У садку у воду впало кошеня. Допоможіть будь ласка». Гувернантка одразу поспішила на допомогу і врятувала кошеня.

Авторка говорить, що цей випадок допоміг їй зрозуміти, яким важливим у житті є вміння опанувати себе, стримувати емоції, вміння «носити маску».

Запитання для аналізу:

1. Ви можете навести приклади зі свого життя, коли вміння володіти собою було корисним.

2. Чи не здається вам, що у цій ситуації вказується на спосіб стримати зайві емоції та спрямувати енергію не на переживання, а на пошук конструктивного розв'язку проблеми.

3. Якщо можна, привівши до ладу своє тіло й обличчя, зробити якусь справу краще, швидше, то чому б у повсякденному житті не користуватися цим прийомом?

4. Спробуйте хоча б день-два контролювати рухи свого тіла та вираз свого обличчя. А про свої враження від цього експерименту розкажете наступного разу. Не забудьте спостерігати за тим, як відреагують на такі зміни ваші близькі – батьки, брати, сестри, друзі. Буде цікаво!

5. Маска «стриманості та спокою» допомагає багатьом не тільки упоратися із особистими проблемами, але й мати хорошу роботу, друзів та вибудувати хороші стосунки в родині. Саме від цього. Дуже часто, залежить чи відчувається людина щасливою. Як ви думаєте, це правда?

Ігрова вправа «Ефект стюардеси»

Вправа допоможе підліткам бути стриманими, опанувати свої емоції та мати позитивні «бонуси» від свого самовладання.

Ведучи задає запитання чи знають підлітки, хто така стюардеса? Підсумовуючи він акцентує увагу на тому, що вона має усміхнене і доброзичливе обличчя. Попри те, що політ у літаку доволі часто пов'язаний із ризиком, стюардеса завжди спокійна та усміхнена, бо має дбати про комфорт пасажирів та їхню безпеку. Також продавець повинен вести себе чемно та бути уважним до своїх покупців. Лікар відповідає за хворих і дотримується лікарської етики, а водій маршрутної таксі відповідає за безпеку і життя пасажирів.

Тобто, коли людина перебуває у професійній ролі, то мусить поводитися стримано та коректно. У тому випадку, коли б усі люди діяли як стюардеса та демонстрували доброзичливі емоції, життя стало б дещо комфортнішим. І не лише на вулиці, в магазині, транспорті, школі, але й у родині під час спілкування з рідними. Дуже часто стримане і доброзичливе ставлення до людей демонструють ті люди, хто за родом своєї професійної діяльності бере на себе відповідальність за життя інших людей. Можливо, така виважена і поміркована поведінка притаманна комусь із ваших рідних? Поспостерігайте впродовж двох днів за вміннями своїх рідним стримувати емоції та бути привітними. При наступній зустрічі ви матимете можливість висловити думку про те, які ситуації вас вразили та витримка яких людей вас приємно здивувала.

Ведучий пропонує зіграти ролі. Кожен учасник має витягнути записку із назвою професії, яку потрібно буде зіграти у придуманій вами ситуації. Спочатку без «рольової маски», тобто чинити так як хочеться, не задумуючись про інших – тобто відповідно до емоцій. Потім ситуацію необхідно розіграти «одівши маску» – тобто діяти так, як цього вимагає

професійний обов'язок конкретної професії. Інші учасники мають спостерігати та відгадати, кого граєте.

Після завершення вправи проводиться обговорення за такими питаннями:

Що ви відчували, коли перебували в ролі?

Що було приємним та неприємним у вашій ролі?

Як ви думаєте, хто виграє від «хороших масок»?

Рольові ігри

Можливі ситуації для розігрування:

1. В автобусі перевірка квитків, а ви не маєте квитка на проїзд. До вас підходить контролер. Ваші дії.
2. Ваш друг (подруга) наполегливо вимагає, щоб ви перемкнули телевізор на іншу програму, а ви хочете дивитися те, що подобається саме вам на цьому каналі, тому не бажаєте перемикаєти.
3. Собака вашого друга у дощову погоду скочила на вас і сильно забруднила ваш верхній одяг. Ви телефонуєте до свого друга і що говорите.

Ігрова ситуація

Ви пілоти космічного корабля, що досліджує невідому планету. Однак ви зазнали катастрофи. Вам відомо. Що за 500 км від того місця, де ви приземлилися є ваша станція. Ви маєте до неї дійти. На вашому кораблі залишилося 14 речей, які, можливо, знадобляться вам, щоб вижити. Якись речі ви можете взяти з собою. Зараз кожному потрібно проранжувати їх за важливістю особисто для вас. Кожний учасник одержує бланк із списком речей і ранжує їх у стовпчику ІР (індивідуальні рішення) протягом 10 хв.

№	Речі	ІР	ГР	ОР	ІР-ОР	ГР-ОР
1	Коробка сірників			14		
2	Карта місячної поверхні			3		
3	Харчовий концентрат			4		
4	Моток нейлонового шнура			6		
5	Шовковий купол парашута			8		
6	2 балони кисню			1		
7	Магнітний компас			13		
8	Комплект сигнальних ракет			10		
9	25 літрів води			2		
10	Обігрівач на сонячних батареях			12		
11	Радіопередавач із радіусом дії 200 км			5		
12	Аптечка першої допомоги			7		
13	Рятувальна шлюбка, яка надувається автоматично			9		
14	Коробка сухого молока			11		
Результати						

Після цього гра переходить на етап групової дискусії. Уся група, радячись, приймає спільне рішення і ранжує речі у новому порядку у графі ГР (групове рішення).

Коли у кожного учасника будуть заповнені обидві колонки, ведучий пропонує список правильних рішень, які записують у стовпчику ОР (основне рішення).

У стовпчику ІР-ОР (індивідуальне рішення – основне рішення), який оцінює індивідуальну ефективність, поставте рішення по кожному пункту. Підрахуйте загальну кількість розбіжностей і запишіть їх у рядку результатів.

У стовпчику ГР-ОР (групове рішення – основне рішення), що оцінює групову ефективність, теж поставте різницю рішень по кожному пункту (вираховується аналогічно). Підрахуйте загальну кількість значень і запишіть її у рядку результатів.

Наступним етапом стає порівняння ефективності групового й індивідуального рішення, обговорення результатів взаємодії.

– Яке рішення (індивідуальне чи групове) здається мені правильнішим? Чому?

– На що я орієнтуюся, приймаючи рішення?

– Чи допомагає мені група, коли доводиться співпрацювати?

Підведення підсумків гри.

Список використаних джерел

1. Алексеєва В., Костиця Л. Технології соціальної роботи з дезадаптованими дітьми та молоддю. К. Шк. Світ, 2009. 120 с.
2. Методи та технології роботи соціального педагога / Автори-укладачі: А.С. Архипова, Г.Я. Майборода, О.В. Тютюнник. Навч. посіб. 2-ге вид. К. : Видавничий Дім «Слово», 2013. 496 с.
3. Віктимологія та агресологія : навчальний посібник / за ред. Н.Ю. Воляннюк, Г.В. Ложкіна ; Ун-т менеджменту освіти АПН України. К. ; Рівне : Прінт Хауз, 2010. 256 с.

Додаток В

Інструментарій для діагностики агресивної поведінки підлітків

[зібрано, узагальнено та інтерпретовано автором]

Анкета для проведення експертної оцінки агресивності

(за Т. Титаренком та Г. Лаврентьєвою) (Віктимологія та агресологія, 2010, с. 204-205)

Інструкція. Уважно прочитайте наведені ознаки агресивності та визначте чи вони притаманні підлітку, стосовно якого проводиться експертиза. Дайте позитивну відповідь (+) у тому випадку, коли наведене твердження проявляється в дитини і негативну (-) у тому випадку, коли – відсутнє.

Ознаки агресивності

1. Інколи мені здається, що у нього/неї вселився «злий дух».
2. Він/вона не може промовчати, коли чимось невдоволений.
3. Коли хтось вчинив йому/її не добре, він обов'язково намагається відплатити тим самим.
4. Інколи йому/її без будь якої причини хочеться лаятися.
5. Буває, що він/вона із задоволенням псує іграшки, щось розбиває, руйнує.
6. Інколи він/вона так наполягає на чомусь, що оточуючі втрачають терпіння.
7. Він/вона не без бажання може подразнити тварин.
8. Його/її важко переспорити.
9. Дуже сердиться, коли йому/її здається, що хтось насміхається над ним/нею.
10. Інколи у нього/неї з'являється бажання зробити щось недобре, шокуюче.
11. У відповідь на звичайні розпорядження він/вона прагне зробити все навпаки.
12. Часто він/вона не за своїм віком буває прискіпливим.
13. Він/вона сприймає себе як самостійного та рішучого.
14. Він/вона любить бути першим, керувати, підпорядковувати собі інших.
15. Невдачі викликають у нього/неї сильне роздратування, бажання знайти винних.
16. Він/вона легко свариться та вступає у бійку.
17. Він/вона прагне спілкуватися з молодшими і фізично слабшими від себе.
18. У нього/неї поодинокі приступи роздратованості.
19. Він/вона не рахується із ровесниками, не поступається, не ділиться.
20. Він/вона впевнений, що будь яке завдання зробить краще за інших.

Інтерпретація результатів

Позитивна відповідь на кожне запропоноване твердження-ознаку оцінюється 1 балом.

Сума балів, що становить 15-20 вказує на високу агресивність.

На середню агресивність вказує показник у діапазоні від 7 до 14 балів.

На низький рівень агресивності вказує показник, що перебуває в межах від 1 до 6 балів.

Методика діагностики схильності до поведінки, що відхиляється від норми (за Р. Овчаровою) (Коцюба, 2010, 293-299)

Методика має сім шкал:

1. Шкала установки на соціальну бажаність – 15 пунктів
 2. Шкала схильності на соціальну бажаність – 17 пунктів
 3. Шкала схильності до адитивної поведінки – 20 пунктів
 4. Шкала схильності до самопошкоджувальної і саморуйнівної поведінки – 21 пункт
 5. Шкала схильності до агресії і насилля – 25 пунктів
 6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій – 15 пунктів
 7. Шкала схильності до делінквентної поведінки – 20 пунктів
- Опитувальник має 98 пунктів, які не повторюються.

Опитувальник

1. Я віддаю перевагу одягу неяскарих, приглушених тонів.
2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинен зробити сьогодні.
3. Я охоче би записався добровольцем для участі у бойових діях.
4. Буває, що я деколи сварюся зі своїми батьками.
5. Той, хто в дитинстві не бився, виростає маминим сином і нічого не може досягнути в житті.
6. Я би взявся за виконання небезпечної для життя роботи, якщо б за неї добре платили.
7. Інколи я відчуваю таке сильне хвилювання, що просто не можу всидіти на місці.
8. Інколи я дещо хвалюся.
9. Якщо б мені необхідно було б стати військовим, то я хотів би бути пілотом-випробовувачем.
10. Я ціную в людях обережність і обачність.
11. Тільки слабкі і боягузливі люди виконують всі правила і закони.
12. Я віддаю перевагу роботі, яка пов'язана із змінами та подорожами, навіть якщо вони небезпечні для життя.
13. Я завжди говорю лише правду.
14. Якщо людина деколи і без наслідків вживає збуджуючі та психотропні речовини – це цілком нормально.
15. Навіть у тому випадку, коли я серджусь, я стараюся не використовувати нецензурні слова.
16. Я думаю, що мені би сподобалася охота на левів.
17. Якщо мене образять, то я обов'язково повинен відомстити.
18. Людина повинна мати право випивати скільки хоче і де хоче.
19. Якщо мій товариш запізнюється на той час, який був обумовлений, то я зберігаю спокій.
20. Мені, зазвичай, ускладнює роботу вимога зробити її до певного часу.
21. Інколи я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там де є пішохідний перехід.
22. Деякі правила і заборони можна відкинути, якщо відчуваєш сильний сексуальний потяг.

23. Інколи я не слухаю своїх батьків.
24. Якщо при купівлі автомобіля мені прийдеться вибирати між швидкістю і безпекою, то я вибираю безпеку.
25. Я думаю, що мені би сподобалося займатися боксом.
26. Якщо я б міг вільно обирати професію, то я би став дегустатором вин.
27. Я часто відчуваю потребу гострих відчуттях
28. Інколи мені дуже хочеться зробити собі боляче.
29. Моє відношення до життя добре описує приказка «Сім раз відмір, один раз відріж».
30. Я завжди купляю білети в громадянському транспорті.
31. Серед моїх знайомих є люди, які пробували одурманюючі, токсичні речовини.
32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо мені це не вигідно.
33. Буває, що мені дуже хочеться посваритися.
34. Праві ті люди, які в житті віддають перевагу приказці «Якщо не можна, а дуже хочеться, то можна».
35. Бувало, що я випадково потрапляв у сварку після вживання спиртних напоїв.
36. Мені рідко вдається заставити себе продовжувати роботу після ряду образливих невдач.
37. Якщо б у наш час проводилися гладіаторські бої, то я б у них обов'язково приймав участь.
38. Інколи я обманюю.
39. Терпіти біль на зло буває навіть приємно.
40. Я краще погоджуся з людиною, ніж буду сперечатися.
41. Якщо б я народився в давні часи, то я був би благородним розбійником.
42. Якщо немає іншого виходу, то суперечку можна розв'язати і бійкою.
43. Бували випадки, коли мої батьки, або інші дорослі висловлювали турботу з приводу того, що я випив.
44. Одяг має з першого погляду виділяти людину серед інших у натовпі.
45. Якщо в кінофільмі немає ні однієї бійки – то це поганий фільм.
46. Якщо люди прагнуть до нових, незвичайних відчуттів і переживань – то це нормально.
47. Інколи я скучаю на уроках.
48. Якщо мене хтось випадково зачепив у натовпі, то я обов'язково буду вимагати від нього вибачень.
49. Якщо людина дратує мене, то я готовий висловити їй все про що думаю.
50. Під час подорожі і поїздок я люблю відхилятися від звичних маршрутів.
51. Мені подобається професія дресирувальника хижих тварин.
52. Якщо я сів за кермо мотоцикла, то потрібно їхати дуже швидко.
53. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться щоб злочинець уникнув відповідальності.
54. Інколи я просто не можу утриматися від сміху, коли я чую непристойний жарт.

55. Я стараюся у розмові уникати висловів, які можуть увести в конфуз оточуючих.
56. Я часто засмучуюся через дрібниці.
57. Коли мені суперечать, я часто відповідаю різко.
58. Мені більше подобається читати про пригоди, ніж про любовні історії.
59. Для того, щоб отримати задоволення, варто порушити деякі заборони і правила.
60. Мені подобається бувати в компаніях, де в міру випивають і веселяться.
61. Мене дратує, коли дівчата курять.
62. Мені подобається стан, який настає, коли в міру і в хорошій компанії вип'єш.
63. Бувало, що у мене виникало бажання випити, хоча я розумів, що зараз не місце і не час.
64. Сигарета у важку хвилину мене заспокоює.
65. Мені легко заставити інших людей мене боятися, і інколи заради задоволення я це роблю.
66. Я би зміг своєю рукою стратити злочинця, справедливо приговореного до вищої міри покарання.
67. Задоволення – це головне до чого варто прагнути в житті.
68. Я хотів би прийняти участь в автомобільних гонках.
69. Коли у мене поганий настрій, до мене краще не підходити.
70. Інколи у мене буває такий настрій, що я готовий першим розпочати бійку.
71. Я можу згадати випадки, коли був таким злим, що хапав першу річ, яка попала в руки і ламав її.
72. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.
73. Мені сподобалося би скакати з парашутом.
74. Шкідливий вплив на людину алкоголю і тютюну сильно перебільшено.
75. Я рідко даю здачу, навіть тоді, коли хто-небудь мене вдарить.
76. Я отримую задоволення від відчуття ризику.
77. Коли людина у пориві спору використовує «брутальні» вислови – це нормально.
78. Я часто не можу стримати свої почуття.
79. Бувало, що я запізнююся на уроки.
80. Мені подобаються компанії, де всі насміхаються один над одним.
81. Секс має займати в житті молодих людей одне із центральних місць.
82. Часто я не можу утриматися від суперечки, якщо хтось не згідний зі мною.
83. Інколи я не виконую шкільні домашні завдання.
84. Я часто здійснюю вчинки під впливом хвилинного настрою.
85. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
86. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився без наказаним.
87. Буває, що мені приходить приховувати від дорослих деякі свої вчинки.
88. Наївні простаки самі заслуговують того, щоб їх обманювали.
89. Інколи я буваю так роздратований, що стукаю по столу кулаком.

- 90.Тільки не очікувати обставини і почуття небезпеки дозволяють мені посправжньому проявити себе.
- 91.Я би попробував якийсь запаморочливий засіб, якщо б твердо знав, що це не нашкодить моєму здоров'ю і не матиме покарання.
- 92.Коли я стою на мосту, то мене інколи так тягне скочити вниз.
- 93.Всяке болото мене лякає, або викликає сильну огиду.
- 94.Коли я злюся, то мені хочеться когось вдарити.
- 95.Я вважаю, що люди повинні відмовлятися від всякого вживання спиртних напоїв.
- 96.Я міг би на спір влізти на високу фабричну трубу.
- 97.Часами я не можу справитися з бажанням причинити біль іншим людям.
- 98.Я міг би після невеликих попередніх пояснень керувати гелікоптером.

Ключі та процедура підрахунку балів

Кожній відповіді у відповідності із ключем присвоюється один бал. Пізніше по кожній шкалі підраховується сумарний бал, який і порівнюється з тестовими нормами, які наведені нижче. При відхиленні індивідуальних результатів досліджуваного від середнього сумарного балу по шкалі (див. тестові норми) більше ніж на 1S, вимірювальну характеристику можна вважати вираженою. Якщо індивідуальний сумарний бал досліджуваного менший середнього по тестовим нормам на 1S, то вимірювану властивість можна оцінювати як мало виражену. Окрім того, якщо відомо, що досліджуваний належить до «делінквентної популяції», то його індивідуальні результати доцільно порівнювати з тестовими нормами, які розраховані для «делінквентної» норми. (Деякі відповіді підходять одночасно до декількох шкал опитувальника).

Ключі

1. Шкала установки на соціально-бажані відповіді 2 (ні), 4 (ні), 6 (ні), 13 (так), 21 (ні), 30 (так), 32 (так), 33 (ні), 38 (ні), 47 (ні), 54 (ні), 79 (ні), 83 (ні), 87 (ні).

Шкала схильності до подолання норм і правил 1 (ні), 10 (ні), 11 (так), 22 (так), 34 (так), 41 (так), 44 (так), 50 (так), 53 (так), 55 (ні), 59 (так), 61 (ні), 80 (так), 86 (ні), 88 (так), 91 (так), 93 (ні).

Шкала схильності до адитивної поведінки 14 (так), 18 (так), 22 (так), 26 (так), 27 (так), 31 (так), 34 (так), 35 (так), 43 (так), 46 (так), 59 (так), 60 (так), 62 (так), 63 (так), 64 (так), 67 (так), 74 (так), 81 (так), 91 (так), 95 (ні).

Шкала схильності до самопошкоджувальної і саморуйнівної поведінки 3 (так), 6 (так), 9 (так), 12 (так), 16 (так), 24 (ні), 27 (так), 28 (так), 37 (так), 39 (так), 51 (так), 58 (так), 68 (так), 73 (так), 76 (так), 90 (так), 91 (так), 92 (так), 96 (так), 98 (так).

Шкала схильності до агресії і насилля 3 (так), 5 (так), 15 (ні), 16 (так), 17 (так), 25 (так), 37 (так), 40 (ні), 42 (так), 45 (так), 48 (так), 49 (так), 51 (так), 65 (так), 66 (так), 70 (так), 71 (так), 72 (так), 75 (ні), 77 (так), 82 (так), 85 (так), 89 (так), 94 (так), 97 (так).

Шкала вольового контролю емоційних реакцій 7 (так), 19 (так), 20 (так), 29 (ні), 36 (так), 49 (так), 56 (так), 57 (так), 69 (так), 70 (так), 71 (так), 78 (так), 84 (так), 89 (так), 94 (так).

Шкала схильності до делінквентної поведінки 18 (так), 26 (так), 31 (так), 34 (так), 35 (так), 42 (так), 43 (так), 44 (так), 48 (так), 52 (так), 55 (ні), 61 (ні), 62 (так), 63 (так), 64 (так), 67 (так), 74 (так), 86 (ні), 91 (так), 94 (так).

Отже, девіантна поведінка підлітків явище доволі складне. Воно може мати внутрішні і зовнішні причини. Девіантна поведінка пов'язана з індивідуально-типологічними особливостями особистості, які створюють сприятливу, або не сприятливу основу для впливу негативних зовнішніх (природних, кліматичних, екологічних та ін.), соціальних (соціокультурні норми, традиції) і внутрішніх (ціннісних орієнтацій, установки, потреби) факторів. Виникаючи на рівні ситуативних поведінкових реакцій при відповідному спів падінні вказаних факторів, девіантна поведінка, закріплюючись, призводить до стійких форм відхилень у поведінці. При цьому складається дезадаптивна поведінка у підлітків, яка ускладнює їх соціалізацію в суспільстві у цілому.

Тестові норми

Шкала	№=229 осіб		№=229 осіб	
	Нормальна вибірка		Делінквентна вибірка	
	М – максимальне значення	S – середнє значення	М – максимальне значення	S – середнє значення
Шкала 1 15 запитань	2,27	2,06	2,49	2,13
Шкала 2 17 запитань	7,73	2,88	10,97	2,42
Шкала 3 20 запитань	9,23	4,59	15,17	3,04
Шкала 4 21 запитання	10,36	2,41	10,98	2,76
Шкала 5 25 запитань	12,47	4,23	14,64	3,94
Шкала 6 15 запитань	8,04	3,20	9,37	3,01
Шкала 7 20 запитань	7,17	4,05	14,38	3,22

Тест «Самооцінка»

(за Р. Овчаровою) (Коцюба, 2010, с. 440-446)

Інструкція: кожна людина має власне бачення своїх особистісних якостей, на які орієнтуються у процесі самовиховання. У всіх такі уявлення неоднакові, а тому виконання тесту допоможе з'ясувати рівень таких уявлень. Тестування виконується в два етапи.

Етап перший

1. Розділіть листок паперу на 4 рівних частини, позначте кожен частину римськими цифрами I, II, III, IV.

2. Дано чотири набори слів, які характеризують позитивні якості людей. Ви повинні в кожному наборі якостей виділити ті, які більш значимі та цінні особисто для вас і яким ви віддаєте перевагу перед іншими. Які це будуть якості і скільки їх буде – вирішувати вам.

3. Уважно прочитайте слова першого набору якостей. Випишіть в стовпчик найбільш цінні для вас якості разом із їхніми номерами, які поставлені поряд. Тепер приступайте до другого набору якостей – і так до самого кінця. У підсумку ви повинні отримати чотири набори ідеальних якостей.

Міжособистісні відносини, спілкування

1. Ввічливість.
2. Турботливість
3. Щирість
4. Колективізм
5. Чуйність
6. Привітність
7. Співчуття
8. Тактовність
9. Терпимість
10. Чуйність
11. Доброзичливість
12. Привітність
13. Обов'язковість
14. Товариськість
15. Привабливість
16. Відповідальність
17. Відвертість
18. Справедливість
19. Сумісність
20. Вимогливість

Поведінка

1. Активність
2. Гордість
3. Добродушність
4. Порядність
5. Сміливість
6. Твердість
7. Впевненість
8. Чесність
9. Енергійність
10. Ентузіазм
11. Добросовісність

- 12.Ініціативність
- 13.Інтелігентність
- 14.Наполегливість
- 15.Рішучість
- 16.Принциповість
- 17.Самокритичність
- 18.Самостійність
- 19.Урівноваженість
- 20.Цілеспрямованість

Діяльність

2. Вдумливість
3. Діловитість
4. Майстерність
5. Тямущість
6. Швидкість
7. Зібраність
8. Точність
9. Працелюбність
- 10.Впевненість
- 11.Посидючість
- 12.Акуратність
- 13.Уважність
- 14.Далекоглядність
- 15.Дисциплінованість
- 16.Старанність
- 17.Допитливість
- 18.Винахідливість
- 19.Послідовність
- 20.Працездатність
- 21.Скрупульозність

Переживання і почуття

1. Бадьорість
2. Безстрашність
3. Веселість
4. Душевність
5. Милосердя
6. Ніжність
7. Свободолюбність
8. Сердечність
9. Пристрасність
- 10.Сором'язливість
- 11.Схвильованість
- 12.Захопленість
- 13.Жалісливість
- 14.Життєрадісність

- 15.Здатність любити
- 16.Оптимістичність
- 17.Стриманість
- 18.Задоволеність
- 19.Холоднокровність
- 20.Чуттєвість

II етап

Роздивіться якості, виписані вами із першого набору, знайдіть серед них такі, якими ви володієте реально. Обведіть цифри при них кругом. Тепер переходьте до другого набору якостей, потім до третього і до четвертого.

Обробка

1. Підрахуйте, скільки ви знайшли у себе реальних якостей (Р).
2. Підрахуйте кількість ідеальних якостей, виписаних Вами (І), а потім вирахуйте їх відсоткове співвідношення.

$$П = Р * 100 \% / І$$

3. Результати узгодьте з оцінковою шкалою:

Стать	Рівні самооцінки						
	Наднизький	Низький	Ниже середнього	Середній	Вище середнього	Високий	Неадекватно високий
Ч	0-10	11-34	35-45	46-54	55-63	64-66	67
Ж	0-15	16-37	38-46	47-56	57-65	66-68	69

Отже, самооцінка може бути оптимальною і неоптимальною. При оптимальній самооцінці особа правильно спів ставляє свої можливості і здібності, доволі критично відноситься до себе, прагне ставити перед собою досяжну мету, яку можна реалізувати. До оцінки своїх досягнень особа підходить не тільки зі своїми мірками, але й старається передбачити як до цього віднесуться усі хто його оточує. Таким чином, адекватна самооцінка є підсумком пошуку реально, без сильного перебільшення, але й без надмірного критичного оцінювання свого спілкування, діяльності і поведінки.

Експертна оцінка практичної сторони агресивності дитини

(В. Алексеєвою та Л. Кострицею, у авторській інтерпретації) (Алексеєва, Костриця, 2009 с. 13)

Шановні експерти поставте позначку навпроти кожного твердження

№	Твердження щодо поведінки учня	Рівень вираженості
1	Сперечається та свариться з дорослими	0 1 2 3 4
2	Втрачає контроль над собою	0 1 2 3 4
3	Винуватить інших у своїх помилках	0 1 2 3 4
4	Заздрисний та мстивий	0 1 2 3 4
5	Сердиться та відмовляється щось робити	0 1 2 3 4
6	Навмисно дратує своїх однокласників	0 1 2 3 4
7	Відмовляється підкорятися правилам	0 1 2 3 4
8	Чутливий, дуже швидко реагує на різні дії інших	0 1 2 3 4

Підрахуйте кількість балів. Якщо по чотирьом із восьми критеріїв дитина набрала максимальну кількість балів та ці критерії часто проявляються впродовж півроку, то, найпевніше, вона агресивна.

Анкета «Критерії агресивності дитини»

(Т. Червонна [141, с. 100], у авторській інтерпретації)

Анкету заповнює психолог на основі спостережень за підлітком

1. Часом здається, що в нього/неї вселився злий дух.
2. Він/вона не може промовчати, коли чимось незадоволений.
3. Коли хтось заподіює йому/її зло, він обов'язково намагається помститися.
4. Іноді йому/її без будь-якої причини хочеться вилаятися.
5. Буває, що він/вона із задоволенням ламає речі чи щось розбиває.
6. Іноді він/вона так наполягає на своєму, що опоненти втрачають терпіння.
7. Він/вона полюбляє дразнити тварин.
8. Сперечатися з ним/нею марно.
9. Він/вона дуже сердиться, коли йому здається, що хтось кепкує з нього.
10. Іноді у нього/неї з'являється бажання зробити щось погане, що шокує інших.
11. У відповідь на звичайні розпорядження – прагне зробити все навпаки.
12. Часто не за віком буркотливий/ла.
13. Сприймає себе як рішучу і самостійну особу.
14. Любить бути першим, командує, підпорядковує собі інших.
15. Невдачі викликають у нього/неї інтенсивне роздратування, бажання знайти винних.
16. Легко вступає у сварку чи бійку.
17. Намагається спілкуватися зверхньо з молодшими і слабшими від себе.
18. У його/її поведінці спостерігаються часті приступи похмурої дратівливості.
19. Не ладить з однолітками, не поступається, не ділиться.
20. Упевнений, що будь-яке завдання виконає краще за інших.

Результати:

Відповідь «так» на кожне твердження оцінюється в 1 бал.

Висока агресивність – 15 – 20 балів;

Середня агресивність – 7 – 14 балів;

Низька агресивність – 1 – 6 балів.

Діагностика стану агресії Басса-Дарки

(Діагностика та корекція агресивності у дітей, 2014 с. 91)

Опитувальник складається із 75 тверджень, на які учасник тестування відповідає «так», або «ні».

Текст опитувальника

1	Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти шкоду іншим	Так	Ні
2	Іноді пліткую про людей, яких не люблю		
3	Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююсь		
4	Якщо мене не просять по-хорошому, я не виконую прохання		
5	Я не завжди отримую те, що мені належить		
6	Я знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною		
7	Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчутти		
8	Коли мені траплялося обдурити кого-небудь, я відчуваю болісні докори сумління		
9	Мені здається, що я не здатний вдарити людину		
10	Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами		
11	Я завжди поблажливий до чужих недоліків		
12	Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться його порушити		
13	Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами		
14	Я тримаюся насторожено з людьми, які ставляться до мене більш дружно, ніж я очікував		
15	Я часто не погоджуюся з людьми		
16	Іноді мені в голову приходять думки, яких я соромлюся		
17	Якщо хто-небудь першим вдарить мене, я не відповім йому		
18	Коли я дратуюся, я грюкаю дверми		
19	Я набагато дратівливіший, аніж здається		
20	Якщо хтось вдає з себе керівника, то я завжди йому суперечу		
21	Мене трохи замучує моя доля		
22	Я думаю, що багато людей не люблять мене		
23	Я не можу втриматися від суперечки, якщо не згодні зі мною		
24	Люди, які ухиляються від роботи, повинні відчувати свою провину		
25	Той, хто ображає мене і мою сім'ю, запрошується на бійку		
26	Я не можу грубо жартувати		
27	Мене охоплює лють, коли наді мною насміхаються		
28	Коли люди корчаться з себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися		
29	Майже щотижня я бачу когось, хто мені не подобається		
30	Досить багато людей заздрять мені		
31	Я вимагаю, щоб люди поважали мене		
32	Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків		
33	Люди, які постійно дратують, варті того, щоб їм «дали по носі»		

34	Я ніколи не буваю похмури́м від злості		
35	Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не засмучуюся		
36	Якщо хтось виводить мене з себе, я не звертаю уваги		
37	Якщо я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість		
38	Іноді мені здається, що наді мною сміються		
39	Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до «сильних» виразів		
40	Мені хочеться, щоб мої гріхи були прощені		
41	Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось вдарить мене		
42	Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюся		
43	Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю		
44	Немає людей, яких я би по-справжньому ненавидів		
45	Мій принцип: «Ніколи не довіряти чужинцям»		
46	Якщо хто-небудь дратує мене, я готовий про це йому сказати		
47	Я роблю багато такого, про що згодом шкодую		
48	Якщо я розізлюся, то можу вдарити кого-небудь		
49	З дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву		
50	Я часто відчуваю себе як порохова бочка, що готова вибухнути		
51	Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною з якою нелегко працювати		
52	Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що-небудь приємне для мене		
53	Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь		
54	Невдачі засмучують мене		
55	Я б'юся не рідше і не частіше, ніж інші		
56	Я можу згадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав будь-яку річ і ламав її		
57	Іноді я відчуваю, що готовий першим розпочати бійку		
58	Іноді я відчуваю, що життя чинить зі мною несправедливо		
59	Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю		
60	Я лаюся тільки зі злості		
61	Коли я вчиняю несправедливо, мене мучить сумління		
62	Якщо для захисту своїх прав, мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосую її		
63	Іноді я виражаю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столу		
64	Я буваю грубуватий стосовно людей, які мені не подобаються		
65	У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити		
66	Я не вмію поставити людину на місце, навіть тоді, коли вона того заслуговує		
67	Я часто думаю, що жив неправильно		
68	Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки		
69	Я не засмучуюся через дріб'язки		
70	Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розлютити		

	або образити мене		
71	Я часто тільки погрожую людям, хоча насправді не збираюся виконувати погрози		
72	Останнім часом я став занудою		
73	У суперечці я часто підвищую голос		
74	Я намагаюся приховувати своє погане ставлення до людей		
75	Я краще погоджуся з чим-небудь, ніж стану сперечатися		

Відповіді оцінюються 8-бальною шкалою у такий спосіб:

1. Фізична агресія:

«так» = 1, «ні» = 0: 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68 і «ні» = 1, «так» = 0 – 9, 17, 41.

2. Непряма агресія:

«так» = 1, «ні» = 0: 2, 18, 34, 42, 56, 63 і «ні» = 1, «так» = 0 – 26, 49, 10.

3. Роздратування:

«так» = 1, «ні» = 0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72 і «ні» = 1, «так» = 0: 11, 35, 69.

4. Негативізм:

«так» = 1, «ні» = 0: 4, 12, 20, 28, і «ні» = 1, «так» = 0 – 36.

5. Образа:

«так» = 1, «ні» = 0: 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58 і «ні» = 1, «так» = 0: 44.

6. Підозрілість:

«так» = 1, «ні» = 0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59 і «так» = 0, «ні» = 1: 65, 70.

7. Вербальна агресія:

«так» = 1, «ні» = 0: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73 і «так» = 0, «ні» = 1: 39, 66, 74, 75.

8. Почуття провини:

«так» = 1, «ні» = 0: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості включає в себе 5-ту і 6-ту шкалу, а *індекс агресивності* (прямої або мотиваційної) – шкали 1, 3, 7.

Нормою агресивності є величина її індексу, рівна 21+4

Додаток Г

Портфоліо для соціального педагога та практичного психолога з організації профілактики й корекції агресивної поведінки підлітків

[зібрано, узагальнено та розроблено автором]

Мета: пошук соціально прийнятних способів задоволення потреб взаємодії з оточуючими без використання агресії, зниження рівня та максимальне усунення агресивних проявів у поведінці підлітків, корекція негативних стереотипів поведінки, реконструкція та гармонізація контактів з ровесниками.

Завдання:

1. Усвідомлення власних потреб та вивчення прийомів регулювання власного емоційного стану.
2. Формування соціальної довіри, внутрішнього самоконтролю і стримування негативних імпульсів.
3. Налагодження позитивних стосунків у групі.
4. Розвиток соціальних емоцій.
5. Вдосконалення комунікативних умінь та формування адекватної самооцінки.
6. Навчання умінню толерантно і самостійно розв'язувати проблеми без застосування агресії, налагодження дружніх відносин та стосунків зі своїми ровесниками.
7. Формування позитивної моральної позиції, життєвих перспектив і планування майбутнього без використання агресивних дій.
8. Навчання знаходити альтернативні (соціально прийнятливі) засоби задоволення власних потреб і налагодження ефективної взаємодії на основі використання адекватного контролю власної поведінки.

Предмет корекції: прояви агресивної поведінки у підлітків.

Засоби корекції: ігрова діяльність, тренінг.

Запропонований арсенал вправ, ігор, дискусій, міні-бесід на окремі заняття ділить сам тренер на свій розсуд та з огляду на групу підлітків, які приймають участь у психолого-педагогічній програмі ігрової корекції агресивної поведінки.

Вправа «Діалог руками»

Мета: формування уміння спілкуватися, та розв'язувати конфліктні ситуації без агресії.

Група ділиться на пари, які заплющують очі та намагаються зрозуміти стан один одного лише через дотик рук. Кожна пара працює окремо від інших пар. Учасники сідають один навпроти одного, щоб можна було взятися за руки і заплющують очі. Вони мають мовчки зустрітися руками один одного, «познайомитися», потім «посваритися», потім «помиритися» і попрощатися.

Після 5-7 хв. Такого спілкування всі знову сідають у коло й обговорюють отриманий досвід. Практично завжди в учасників виникають абсолютно нові відчуття щодо партнера, інколи навіть глибші і сильніші від зорового і слухового образу, з'являється враження, що партнер відкриті ший

та більш зрозуміліший, а також виникає відчуття власної відкритості перед своїм партнером.

Вправа «Передача повідомлення жестами»

Мета: формувати потребу у милосерді, повазі та навчити цінувати своїх товаришів.

Учасники встають спиною один до одного так, щоб не бачити, що коїться позаду колони. Останній у колоні повертає до себе того, хто стоїть попереду, і показує йому якийсь жест. Наприклад, тисне руку чи обнімає. Той, хто прийняв це повідомлення, повертає до себе наступного учасника та передає йому жест. І так далі...

Наприкінці гри, коли повідомлення доходить до першого учасника, воно, як правило, виявляється спотвореним. Гра викликає сміх та жваве обговорення щодо видозміни невербальної реакції під час спілкування.

Гра-розминка «Няв»

Мета: формувати потребу у співпраці та взаєморозумінні.

Учасники сидять на стільцях по колу. Ведучий із зав'язаними очима стоїть у центрі. Його розкручують, він втрачає орієнтир, у цей момент усі міняються місцями. Тепер ведучий не знає де хто сидить. Його завдання – підійти до місця в колі, своїми колінами віднайти коліна іншої людини і не торкаючись руками, сісти на ці коліна. Той на чий коліна сів ведучий, має сказати «Няв!». Ведучий має визначити, у кого він сидить на колінах. Якщо вгадав, то ведучим стає відгаданий, якщо помилився, то все починається спочатку.

Гра «Асоціації»

Мета: формування толерантності та уміння прислуховуватися до порад та при потребі змінюватися.

Один з учасників виходить за двері. Група обирає людину, яку має вгадати той, хто вийшов. Можна загадати і його самого. Учасник входить і починає запитувати: «Якби ця людина була літературним героєм, то яким саме і чому?», «Якщо б ця людина була погодою, то якою і чому?», «Якщо ця людина була б твариною, то якою і чому?», «Якщо б ця людина була б деревом, то яким і чому?». Запитання можна ставити кожному члену групи, тому варто розуміти, яке запитання кому доцільно поставити, щоб отримати найціннішу для виконання завдання відповідь. Виконання гри дає можливість «загаданому» зрозуміти які асоціації він викликає у своїх однокласників, а також побачити зворотній зв'язок у метафоричній формі.

Вправа «Чи відбудеться від'їзд?»

Мета: тренування уміння переконувати.

Ваша дівчина (хлопець) від'їжджає. Сумки зібрано, таксі чекає біля воріт. Ви маєте 2 хв., щоб переконати її (його) щоб не їхав (ла).

Вправа «Тітонька мільйонерка»

Мета: розвивати уміння налагоджувати спілкування, формувати емпатійність і толерантність.

Вправа спрямована на тренування вербальної комунікації та емпатії.

Завдання: вмовити ведучу витратити гроші (1000000) на щось, що корисне для вас і не має великого значення для вашої тітоньки. Виграє той, хто вмовить чи переконає тітку витратити кошти.

Дискусія «поділ майна»

Мета: розвивати вміння неконфліктного спілкування, формування навичок ведення толерантної дискусії.

Дискусія спрямована на формування вміння вести дискусію та переконувати на основі налагодження ефективної колективної взаємодії.

Варіант для дискусії. «Падишах помер, так і не дізнавшись, кого народила його дружина. Перед смертю він склав заповіт: якщо народиться син, то він отримає $\frac{2}{3}$ майна, а дружина $\frac{1}{3}$; а якщо народиться донька, то вона отримає $\frac{1}{3}$, а дружина $\frac{2}{3}$ усього майна. Народилися ж двійнята – хлопчик та дівчинка. Як потрібно розподілити майно падишаха, враховуючи заповіт?».

Соціометрія «Біля стіни»

Мета: розвиток емпатії та умінь володіти власними емоціями.

Вправа спрямована на вироблення адекватної самооцінки та вчить сприймати інших адекватно.

Один учасник стає біля стіни і заплющує очі. Інші стають позаду, причому кожен має стати, обравши відстань і кут повороту. Можна ставати обличчям, спиною та впівоберта. Кут повороту означає: «Якщо я стою, обернувшись обличчям, отже, я тебе добре розумію та відчуваю. Відстань – це ступінь сприйняття. Якщо стояти близько, впритул, то сприймаю тебе беззастережно, коли далеко – то це означає, що не можу сприймати тебе таким, яким ти був тут у групі».

Усі учасники стають так, щоб той, хто біля стіни, не міг визначити їхнього положення. Вони зв'язують своє положення один відносно одного.

Учаснику, який біля стіни, пропонують, не повертаючись і не розплющуючи очі, сказати хто і де стоїть у нього за спиною і як кожен обернувся щодо нього.

Ведучий має стояти поряд із учасником, який стоїть біля стіни. Він може торкатися голови чи навіть обійняти дитину за плечі. Той, хто стоїть біля стіни, в ці моменти колосально напружений, у нього відбуваються найактивніші внутрішні процеси, адже потрібно відверто сказати про своє бачення того, як до вас ставляться ваші однокласники. Це доволі складно, навіть складніше, ніж висловити негативне відчуття до іншої людини. І ще потрібно відгадати чи збігається ваша «картинка» з тим, що ви побачите, коли обернетесь.

Біля стіни мають побувати всі, тому кожен опиняється в ситуації ризику. Коли усі члени групи пройшли «процедуру», можна обговорити, але можна і помовчати, щоб вщухли емоції.

Вправа «Заборона наказового способу»

Мета: розвивати вміння володіти собою.

Вправа спрямована на налагодження міжособистісних стосунків та вироблення способу тактовного спілкування.

Потрібно переформулювати фрази, сказані у наказовому тоні, які діти мають придумати один одному та перефразувати самостійно. Наприклад «Дай мені спокій! – Я б хотів(ла) побути на самоті».

Гра «Аварія корабля»

Мета: навчити підлітків знаходити альтернативні засоби задоволення потреб, розвивати емпатію, толерантність та навчитися володіти агресією.

Гра спрямована на демонстрацію залежності ефективності міжособистісного спілкування в екстремальній ситуації від здатності приймати групове рішення, кооперуватися заради досягнення мети.

Гра «Най-най...»

Мета: розвивати емпатію та толерантність.

Гра спрямована на рефлексію та розвиток уміння об'єктивно знаходити позитивні сторони у своїх однокласників.

Діти мають колегіально визначити, хто у їхній групі «най-най», причому кожному учаснику необхідно самостійно здійснити вибір:

- Найдобрішого
- Найчуйнішого
- Найжиттєрадіснішого
- Найвідповідальнішого
- Найініціативнішого
- Найвідкритішого
- Найщирішого
- Найвідповідальнішого

Вправа «Стаканчик»

Мета: розвивати високоморальну поведінку, гуманність, толерантність у взаєминах, формування емоційної чутливості.

У центрі кола поставте пластиковий стаканчик. Ось тут – ваші найпотаємніші почуття, бажання і думки (пауза). У стаканчик ви можете покласти те, що для вас справді є вагомим і цінним (пауза). Тут те, що ви дуже любите, і те, що вам дуже дороге (пауза).

Після цього (за 2-3 хв.) ведучий раптово мене або наступає ногою на стаканчик. Важливо обговорити, що відчували учасники та що їм хотілося зробити у відповідь на вчинок ведучого.

Потрібно провести паралель почуттів «тут і тепер» на ситуації спілкування:

- Коли виникають такі ж почуття?
- Хто ними керує?
- Куди вони подінуться потім?

Ведучий: те, що ви зараз пережили, - це реальний стрес, реальне напруження. Ваші почуття – це ваша реальна реакція на стрес, реакція на проблеми, які виникають у вас, зокрема і в спілкуванні з іншими людьми й у тому випадку, коли вони, або ви проявляєте агресію.

Вправа «Я-образ»

Мета: зняти напруженість, вивільнити негативні емоції, діагностувати внутрішній стан, вчитися само презентації.

Учасники малюють себе у будь-якому образі. Тренер пропонує учасникам представити себе у вигляді якоїсь тварини або квітки чи казкового персонажу. Після закінчення малювання відбувається обговорення. Виконані роботи вивішуються поряд до закінчення заняття, а кожний охочий має можливість написати на будь-якому малюнку привітання, побажання чи коментар автору.

Вправа «Конфліктний стілець»

Мета: вивільнити емоції, програвати проблемні ситуації та шукати вирішення конфліктних ситуацій.

На середину кімнати ставлять стілець. Він виконує роль актуальної проблеми в житті кожного учасника. Підліткам по черзі пропонують підійти до цього стільця і вчинити з ним так, як вони завжди роблять у подібній ситуації (покричати на стілець, вдарити його, перевернути, сісти верхи, викинути за межі кола).

Міні-бесіда «Агресивна енергія»

Мета: познайомити із значенням агресивної енергетики та можливістю зміни деструктивної агресії та конструктивну.

Кожній людині від природи дана агресія. Однак люди використовують її по-різному: одні – щоб творити, і тоді агресивну енергію можна назвати конструктивною, інші – щоб знищувати чи руйнувати, і тоді їхня енергія є деструктивною.

Конструктивна агресія – це активність, прагнення до досягнень, захист себе та інших, завоювання волі та незалежність, захист власної гідності.

Деструктивна агресія – це насильство, жорстокість, злість, прискіпливість. Роздратування, самозвинувачення. Тому, щоб зрозуміти, що з нами відбувається, дуже важливо розпізнати свої агресивні імпульси, керувати ними і спрямовувати в бажане русло.

Вправа «Камінець у черевику»

Мета: сприяти розкриттю внутрішніх проблем для подальшої роботи з ними, вивільнення негативних емоцій.

Тренер. Сядьте в одне загальне коло. Можете розповісти мені, що відбувається, коли у ваш черевик потрапляє камінчик? Можливо, цей камінець не сильно заважає, і ви залишаєте все як є. може, трапляється, що ви забуваєте про неприємний камінчик і лягаєте спати, а вранці надягаєте своє взуття, забувши витягнути камінець. Але через деякий час ви помічаєте, що в ногу муляє. Зрештою, цей маленький камінчик сприймається вже як уламок цілої скелі. Тоді ви знімаєте взуття і витрушуєте його звідти. Однак на нозі вже може бути ранка, і маленька проблема стає великою.

Коли ми сердимось, чимось стурбовані або схвильовані, то спочатку це сприймається як маленький камінчик у черевику. Якщо ми вчасно подбаємо про те, щоб витягнути його звідти, то нога залишається неушкодженою, якщо ні, то можуть виникнути проблеми, до того ж чималі. Тому завжди потрібно говорити про свої проблеми одразу.

Якщо ви скажете нам «У мене камінчик у черевику», то всі ми будемо знати, що вам щось заважає, і зможемо поговорити про це. Я хочу, щоб ви

зараз гарненько подумали, чи немає зараз чогось такого, що заважало б вам. Скажіть тоді: «У мене немає камінчика в черевіку», або: «У мене є камінчик у черевіку». Розкажіть нам, що ще вас пригнічує.

Вправа «Любов – злість»

Мета: визначити причини порушення поведінки, сформувані вміння знаходити позитивні якості, обговорювати причини та навчити підлітків звільнятися від негативних поведінкових проявів.

Тренер. Сядьте в одне загальне коло і заплющіть очі. Уявіть, що зараз ви розмовляєте з тією людиною, яка вас провокує на антисоціальні дії. Скажіть цій людині, за що ви на неї розсердилися.

Поговоріть із цією людиною про себе так, щоб ніхто не міг вас прочути. Скажіть дуже чітко й точно, на що саме ви розсердилися. А тепер скажіть людині, із якою ви розмовляли, що вам у ній подобається. Скажіть про це теж якомога конкретніше.

А тепер подумайте трохи про те, хто у вашому класі вас іноді злить. Уявіть, що ви підходите до цієї людини і чітко й конкретно кажете їй, чому вона вас вивела з рівноваги і викликала у вас агресію. Тепер подумки підійдіть до цієї людини знову і скажіть їй, що вам подобається в ній.

Тепер ви можете знову розплющити очі і подивитися на коло.

А зараз необхідно обговорити, що кожен із вас пережив у своїй уяві.

Завдяки змістовно точному називанню причин свого незадоволення або образи підлітки можуть помітити, що відкидають не всю людину, а лише певний спосіб її поведінки. Коли незадоволення точно сфокусоване, підліток не так сильно піддається агресивній поведінці.

Гра «Соціальні маски»

Мета: навчитися програвати ролі і ознайомитися із різними стратегіями поведінки в конфліктних ситуаціях, надання можливості побачити конфліктні ситуації з різних точок зору.

Кожний учасник отримує карточку з назвою соціальної маски (вихована людина, гуманіст, хуліган, провокатор, жертва, організатор). Необхідно обдумати (2-3 хв.) і зіграти цю роль перед іншими учасниками, а решта мають відгадати яка роль дісталася.

Вправа «Розмова крізь скло»

Мета: навчити прийомів ефективного міжособистісного спілкування, засвоєння невербальних засобів спілкування.

Двох учасників розділяє скло. Розмовляти заборонено, тому що партнер все одно не чує. Не домовляючись із партнером про зміст розмови, треба передати через скло інформацію і отримати відповідь на неї. Після виконання вправи відбувається обговорення.

Вправа «Досягнення»

Мета: навчити ставити перед собою завдання, розуміти і реально оцінювати свої здобутки.

Учасникам пропонується продовжити речення.

– Моє найбільше досягнення....

– Моє друге велике досягнення....

- Моє третє велике досягнення...
- Я неперевершений у ...
- Я дуже вправний у
- Я досить вправний у ...

Гра «Комплімент»

Мета: створити позитивний настрій

Кожний учасник повинен сказати своєму сусідові щось позитивне.

Обов'язкові умови гри: 1) звернення на ім'я; 20 слова мають бути приємні не для того, хто говорить, а для того, кому говорять (слухачеві).

Вправа «Кулі»

Мета: сприяти зняттю тривожності, напруженості, скутості, формувати колективну взаємодію.

Кожний учасник уявляє, що перебуває в центрі уявної кулі. Центр кулі – сам учасник, межі – руки, витягнуті в боки.

Завдання: пересуватися по приміщенню. Намагаючись не зачіпати інші «кулі».

Вправа-аналіз «Тільки без рук»

Мета: розвивати конструктивні навички спілкування

Тренер. Іноді ми намагаємося довести свою правоту будь якою ціною навіть з використанням фізичної сили. Часто така суперечка перетворюється на справжню відкрити боротьбу.

Згадайте випадок, коли суперечка закінчувалася бійкою. Можливо, ви були настільки збуджені, що готові самі почати бійку, а може, ваш опонент був готовий накинутися на вас, чи навіть ви обоє були готові битися, але щось дозволило вам уникнути бійки.

Опишіть, що саме відбулося тоді, і як ви себе почували, які емоції вас переповнювали.

Запитання для аналізу:

– Чи бувають випадки, коли ви змушені вирішувати суперечки за допомогою сили (змушені битися)?

– Чи є бійка хорошим способом вирішення суперечок і розв'язання конфліктів?

– Що необхідно зробити, щоб суперечка не переросла у бійку?

– Що ви робите, коли хтось вас ображає словесно?

– У чому відмінність між суперечкою та бійкою?

Вправа-аналіз «Грамота»

Мета: сприяти підвищенню самооцінки у підлітка.

Тренер роздає кожному учаснику аркуш паперу А4 і пропонує написати похвальну грамоту самому собі, вказавши при цьому за що саме він цю грамоту отримує. Кожен учасник зачитує свою похвальну грамоту

Запитання для аналізу:

– Чи складно було писати грамоту самому собі?

– Якщо так, то у чому саме були труднощі?

– Чи всі заслуговують грамоту?

Гра «Хочу. Мушу. Повинен»

Мета: навчити підлітків співвідносити свої бажання із можливостями та потребами виконання обов'язків.

Учасникам пропонується написати 5 речень, які повинні починатися зі слів:

- «Я хочу....»;
- «Я мушу ...»;
- «Я повинен».

Обговорення: роблячи те, чого не любиш і не роблячи того, до чого ти звик, ти загартовуєш волю. А це найголовніше: стати господарем своїх рук, ніг, язика, думок... Є люди, які ставляться до себе надто вимогливо, і це недобре; є й такі, які надто легко й надто багато собі пробачають, – це теж дуже погано. А бувають люди, які не знають своїх чеснот і вад. Ці люди повинні пізнати самі себе.

Вправа-обговорення «Випустити пару»

Мета: розвивати у підлітків комунікативні навички, сприяти зниженню агресивності, розвивати емпатію, навчити способам корекції агресії.

Підліткам по черзі пропонується спробувати толерантно сказати іншим учасникам за що вони ображаються на них, або чим саме вони не задоволені. Починати висловлювання потрібно з такої фрази: «Мені образливо, коли...», або «Мені не подобається, якщо...».

Поки говорить один підліток, інші лише слухають і не заперечувати.

У тому разі, коли коло «випустить пару», ті підлітки, які не були згодні із зауваженнями, можуть висловитися з використанням таких фраз: «Я вдячний за те, що ти висловив свою позицію і озвучив свою думку, але я маю інший думку (інший погляд).....», «Твої слова зворушили мене, оскільки ...»

Обговорення:

- Чи важко було відкрито висловити свої претензії ровесникам?
- Чи легко спілкуватися емпатійно і толерантно?
- Які відчуття у вас після розмови?
- Чи готові ви змінюватися відповідно до тих зауважень, які вам були висловлені?
- Як на вашу думку чи варто відверто говорити про свої почуття?

Гра «Горіхи»

Мета: розвивати образне мислення, створити ситуації, коли серед звичайних і буденних речей можна знайти особливе; розвивати колективні відносини.

Кожному підлітку пропонується вибрати з кошика один грецький горіх, а потім протягом 2 хв. уважно його роздивитися і запам'ятати свій горіх (ставити мітки не можна). Потім усі горіхи складають назад у кошик і перемішують. Коли це виконано, діти повинні розпізнати свій горіх і розповісти за якими ознаками їм вдалося віднайти саме свій горіх, і чим він відрізняється від інших.

Після розповідей, варто підсумувати та провести аналогію між грецькими горіхами та людьми. Тобто і горіхи і люди в натовпі (в купі) –

однакові. Для того, щоб побачити їхні особливості, треба витратити час і придивитися. Про цінність горіха судять по тому, що саме знаходиться всередині. Горіх може бути дуже красивим ззовні, але порожнім з середини, і навпаки. Подібні аналогії є і у людей. Тому не варто судити про людину за зовнішніми ознаками. У горіха дуже жорстка шкаралупка і вона потрібна для захисту внутрішнього вмісту. Чимало людей також часто ховаються в шкаралупу, щоб почувати себе в безпеці і не відразу відкриваються. Для розкриття їм потрібен час і довіра.

Гра «Чарівна лавка»

Мета: розвивати комунікативні навички, сприяти зниженню агресивності й розвивати емпатію.

Підліткам пропонується «купити» в чарівній крамниці незвичайні речі, а риси характеру: доброту, чесність, терпимість, уміння володіти собою, чуйність, довіру, альтруїзм, безкорисливість, товарицькість, терпіння, прихильність, доброзичливість, сміливість.

Купити ці якості можна не за гроші, а за ті якості, що не дуже подобаються, а саме: нестриманість, схильність до насилля, образливість, нетерпимість, злість, заздрість, зухвалість, зверхність.

Кожен учасник гри виписує на окремі картки свої негативні якості як грошові купюри і йде за покупками у чарівний магазин-лавку.

Обговорення:

- Що допомогло виконати завдання купити потрібні якості?
- Чи важко було зізнатися у власних недоліках і написати їх на окремому листку?
- Які нові якості і чому ви «придбали»?

«Мозковий штурм»

Мета: ознайомити підлітків із ключовими поняттями, розшитими спектр теоретичних знань про деструктивні форми поведінки.

Учасників ділять на 3 групи, кожна група отримує аркуш паперу А4 із заголовками «Агресія – це...», «Жорстокість – це ...», «Насилля – це ...». Діти повинні протягом 5-7 хв. У групі обговорити і представити своє бачення терміну, який записаний у них на листку.

Гра «Намалюй гасло проти агресивності»

Мета: активізувати процеси самопізнання та сформувати особисте ставлення до агресії.

Кожному підлітку пропонується намалювати власний лозунг проти агресивності. На малювання дається 5 хв. Після цього всі малюнки розглядаються і обговорюються.

Міні-лекція «Портрет агресивної людини»

Мета: ознайомити підлітків із портретом агресивної людини та критеріями агресивності. Тренер пропонує усім разом подумати й обговорити, за якими ознаками можна упізнати агресивного підлітка. Як він говорить, як виглядає, як поводить. На основі узагальнення робляться висновки і називаються критерії агресивного підлітка:

- часто втрачає контроль над собою;

- часто сперечається, свариться;
- часто відмовляється виконувати правила;
- часто спеціально дратує і провокує інших;
- часто звинувачує інших у своїх невдачах та помилках;
- часто без причин сердиться і відмовляється виконувати розпорядження;
- часто заздрисний, мстивий;
- дуже швидко та неадекватно реагує на різні дії оточуючих;
- голосно розмовляє, погрожує, нападає, поводить себе грубо, нахабно і недобррозичливо.

Вправа-вибір «Ті, що йшли дорогою»

Мета: допомогти зрозуміти, що вибір залежить від сприймання, від поглядів, міркувань і стилю поведінки.

Стояли на узбіччі дві людини і розмовляли. Проходив дорогою повз них один подорожній і сказав собі:

- Ось ці люди, напевно, домовляються піти в кафе і відпочити там. І забувши про свої наміри, пішов у кафе.

Другий чоловік, який проходив повз двох людей, що розмовляли сказав собі:

- Ось ці люди, напевно, домовляються піти у супермаркет на закупи. І забувши про свої наміри, змінив свій шлях та пішов до крамниці.

Проходив повз співрозмовників і третій чоловік і він подумав:

- Ось ці люди, напевно, ведуть добру бесіду. А я, грішний, уже третій день не можу знайти час, щоб відвідати свого хворого друга.

І відклавши свої турботи, пішов до друга, щоб його підтримати добрим словом.

Обговорення:

- Як ви думаєте, чому кожний із тих, хто проходив повз співрозмовників, зробив інші висновки?
- Що саме вплинуло на їхній вибір?
- Чи вказували люди, які стояли на узбіччі подорожничим чоловікам, які йшли дорогою як їм думати і як вчинити?
- Які саме механізми регулюють реакцію і поведінку людей?

Творче завдання-розповідь «Моє майбутнє»

Мета: активізувати процес самоаналізу та планування свого майбутнього.

Кожний підліток отримує листок А4 із записами. Протягом 5-6 хв. Має написати своє бачення.

У майбутньому я, звичайно, буду гарною людиною.

Гарною – це означає....

Я працюватиму

На роботі я буду намагатися, щоб моїм колегам зі мною було....

У мене буде родина. У моїй родині мені б хотілося, щоб взаємини між усіма Я прагнутиму зрозуміти кожного, а у своїй поведінці з ними я

Особливу турботу я виявлятиму про тому, що...

У мене, звичайно, будуть друзі, із якими я ...

Я прагнутому бути корисною людиною, а свої обов'язки я буду виконувати

А головне, до чого я прагнутому в майбутньому – це ...

Вправа-аналогія «Яблуко»

Мета: формувати відчуття проблеми агресії на емоційному рівні.

Тренер дістає два стиглих яблука і запитує в підлітків, чи гарні ці яблука (підлітки відповідають). Потім тренер одне яблуко відкладає, а інше кидає дитині, просить відкинути назад, повторює це декілька раз так, щоб яблуко було важко спіймати. Воно багато раз падає на підлогу. Потім підіймає яблуко з підлоги і запитує у підлітків, чи залишилося яблуко, що падало гарним. Ззовні на яблуку не дуже помітні сліди від ударів, тому воно ззовні гарне...

Потім тренер дістає інше яблуко, яке не кидали, у запитує у підлітків, чи залишилося яблука ззовні схожими. (так, яблука ззовні практично однакові, лише те яблуко, яке падало трішки забруднилося...). Тренер запитує думку дітей про те, чи яблука всередині однакові. Для того щоб з'ясувати ці питання – розрізує яблука. Одна із них гарне і ціле в середині, а інше має плями і тріщини. Тренер проводить аналогію із жертвою агресивної поведінки. Тобто іноді здається, що наші дії не наносять шкоди людині, але це лише ззовні, а психологічно людина дуже страждає. Навіть якщо ми вибачимося перед дитиною, яка є в ролі жертви насильницьких дій, то неприємні відчуття залишаться. Тому варто вчитися керувати своїми емоціями та не проявляти агресію по відношенню до інших.

Список використаних джерел

1. Алексеєва В., Костриця Л. Технології соціальної роботи з дезадаптованими дітьми та молоддю. К. Шк. Світ, 2009. 120 с.
2. Грива О. Л. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища: монографія. Львів-Київ : Вид-во «ПАРА-ПАН», 2005. 228 с.
3. Дитяча жорстокість. Як запобігти лиху / Р. Сікаленко, К. Березніченко, В. Білецька [та ін.]: упоряд. В. Снігурська. Київ : Вид. група «Шкільний світ», 2017. 184 с.
4. Діагностика та корекція агресивності у дітей / упоряд. Т. Червонна. К. : Ред. загальнопедагогічних газет, 2014. 128 с.
5. Довідник соціального педагога / практичного психолога / Упоряд. : Т.О. Логвиненко, Н. В. Скотна. Самбір : [б.в.], 2002. 240 с.
6. Письмак Л. Л. Організація роботи соціального педагога. К. : Редакції загальнопедагогічних газет, 2014. 128 с.
7. Потоцька Ю., Зайкіна О. Соціальний педагог у школі. Рекомендації для початківця. Київ. : Вид. група «Шкільний світ», 2017. 112 с.
8. Тимошенко Н. Є. Професійне самовдосконалення соціального педагога: навч. посіб. К. Київський ун-т імені Бориса Грінченка, 2016. 128 с.
9. Шевців З. М. Основи соціально-педагогічної діяльності: навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2012. 248 с.

Додаток Д

Тренінг «СТОП-БУЛІНГ»

[розроблено автором]

Мета: ознайомити з поняттям булінгу, його видами та проявами; формувати нетерпимість до проявів агресії, розвивати співчутливе ставлення до жертв насилля, навички надання і отримання допомоги.

Очікувані результати:

Наприкінці заняття учні:

- пояснюють, що таке булінг;
- розпізнають булінг і дружні піддражнювання;
- розробляють стратегії подолання булінгу;
- демонструють емпатію до жертв насилля, уміння припиняти булінг та звертатися по допомогу;
- називають джерела допомоги жертвам булінгу.

Обладнання: плакати, аркуші, олівці, комп'ютер, доступ до інтернету, мультимедійний проектор (бажано).

Цільова група: підлітки 13-14 років.

Тривалість тренінгу: 1,30 год.

Хід заняття

I. Організаційна частина

1. Привітання учасників

Мета: повідомлення теми заняття, установка на роботу.

Тренер. Доброго дня, шановні учасники тренінгу. Сьогодні ми з вами обговоримо важливу проблему насильства та жорстокості серед учнів. Кожному з нас, хоча б раз у житті доводилося зіткнутися з насильством. Воно могло застосовуватися проти вас самих, ви могли бути свідком, або самі ставали тими, хто ображає. Ми поговоримо про насильство та жорстокість, які направлені на одну дитину. Це явище називають булінгом. Сьогодні ми спробуємо зрозуміти почуття жертви булінгу, та поведінку агресора. І найголовніше, разом знайдемо шляхи допомоги постраждалій дитині та спробуємо убезпечити себе, щоб не зіграти одну з ролей у булінгу.

2. Знайомство. Вправа «Це чудово!»

Мета: підвищити рівень згуртованості групи, допомогти учасникам тренінгу краще пізнати один одного, створити сприятливу атмосферу.

Учасники стоять у колі. Пропонує кожному по черзі вийти в центр кола і розповісти про якусь свою якість, уміння чи талант (наприклад, «я люблю танцювати», «я вмю стрибати через калюжі»). У відповідь на кожне таке висловлювання всі, хто стоять у колі, повинні хором відповісти: «Це чудово!» і одночасно підняти вгору великий палець.

3. Вправа «Правила роботи»

Мета: організація групи та створення можливості ефективної роботи.

Правила роботи:

1. Говоримо від свого імені.
2. Доброзичливі і активні.
3. Правило піднятої руки.

4. Один говорить – усі слухають.
5. Тут і тепер.
6. Навчаємося разом.
7. Конфіденційність.

Запитання до групи:

1. Чи згодні ви з правилами?
2. Чи маєте ще якісь пропозиції?
4. Вправа «Мої очікування»

Мета: формування власної мети діяльності, мотивація та усвідомлення власної відповідальності за досягнення певних результатів.

Тренер. Пропоную вам на яблучках, які ви знайдете у себе на спинках стільців, написати, а потім озвучити, що ви очікуєте від зустрічі і прикріпити їх до дерева очікувань.

II. Основна частина

5. Вправа «Два яблука»

Тренер. У мене в руках два яблука, однакові за сортом, кольором, розміром. А чим вони відрізняються? Суттєвої відмінності між ними немає. Я пропоную вам провести дослід. Одне яблуко покладемо на стіл. В іншому яблуці будемо знаходити щось погане і по черзі говорити йому про це, потім кидати на підлогу. («Ти таке погане, огидне», «Мені не подобається твій хвостик», «У тебе противна шкірка» та ін.).

Чи бачите ви тепер якусь відмінність між цим яблуком і тим, лежало на столі? Давайте рерозріжемо їх і подивимося, що всередині. Те, що лежало на столі, всередині біле, а друге – коричневе, вкрите «синцями» від ударів об підлогу. Діти, але це ж ми його таким зробили! Це наша провина! Те саме відбувається і з людьми, яких ми ображаємо чи обзиваємо. Зовні не бачимо, як це на них позначається, ми завдаємо їм величезну кількість внутрішніх ран!

Запитання для обговорення:

- Як почувуються ті, кого обзивають і цькують однолітки?
(Ображеними, пригнобленими, вони можуть вважати себе винними, часто плачуть.)

- Як це позначається на їхньому навчанні?
(Не хочуть ходити до школи, втрачають інтерес до навчання, пропускають заняття.)

- Що вони думають про тих, хто їх ображає?
(Вважають їх жорстокими і безсердечними.)

- Чому деякі люди ображають інших?
(Хочуть ствердитися за рахунок іншого; можливо, їх самих раніше ображали, і вони думають, що це нормально, вони роблять це за компанію з друзями).

Висновок: Булінгу може зазнати будь-яка дитина у школі, але жодна не заслуговує на таке ставлення.

6. Робота у групах «Булінг чи дружнє піддражнювання?»

Що, на вашу думку, трапляється частіше: булінг чи дружнє

піддражнювання? **Булінг** – це агресивна поведінка, що повторюється, а піддражнювання є поодиноким випадком і не ставить за мету заподіяти людині шкоду.

Зараз ми з вами виконаємо вправу, у процесі якої ви повправляєтеся відрізнити дружні піддражнювання від булінгу.

Об'єднаємось у чотири групи.

Кожна група отримає по 3 ситуації. Прочитайте і визначіть що це, булінг чи дружнє піддражнювання? Поясніть свою думку і прикріпіть ситуацію до відповідної колонки на дошку.

Ситуації

- Ви з другом ідете до класу. «Поспіши, копухо, бо запізнимося».
- Ти добре відповів на уроці. Однокласник сказав: «Молодець, вискочко!»
- Однокласник закриває ніс і каже: «Від тебе тхне, як від скунса! Це огидно!»
- І всі в класі починають сміятися.
- Однокласник, дивлячись на твої нові штани, каже з посмішкою: «Де ти їх узяв? На звалищі?»
- Ти почав носити окуляри. Однокласник каже: «Вони так по-дурному виглядають, чотириокий!» Тобі стало сумно.
- Ти у друга в гостях. На обід подають шоколадний торт. Друг знає, що ти обожнюєш шоколад, і каже: «Треба швидко їсти, бо з нами сьогодні шоколадний монстр!»
- Ти виграв у свого брата гру. І він каже: «Не можу повірити... Я тебе вб'ю!»
- Ти обідаєш у шкільній їдальні. До тебе підходить однокласник, якого ти не любиш, і каже: «Тобі краще відмовитися від обіду, жиртрест».
- Ти і декілька однокласників граєте у баскетбол. Коли ти втретє не закидаєш м'яч у корзину, один із них каже: «Ну ти і мазило!» І всі сміються.
- Однокласник намалював твій портрет зі смішними вусами і повісив його на видноті. Всі сміються, але тобі зовсім не смішно.
- Ти кумедно танцюєш, щоб розсмішити друзів. Вони сміються. Тобі також смішно.
- Ти виконав пісню на шкільному конкурсі талантів. Після виступу твій однокласник сказав: «Ти співав, наче собака на ланцюгу». Тобі стало сумно.

Висновок: Булінг суттєво відрізняється від типових непорозумінь між друзями або однокласниками.

Булінг — це якщо:

- людині завдали болю, принизили фізично або словесно;
- така поведінка повторюється, хоча може статися й один раз;
- це було зроблено навмисно;
- людина, якій заподіяли шкоду, не може сама захистити себе;
- людина, яка вчинила булінг, має переваги (старша, фізично сильніша, у неї вищий авторитет у групі).

7. Гра «Камінь – ножиці – папір»

Об'єднайтеся в пари.

У цій грі існує складна система стосунків між трьома персонажами: каменем, ножицями і папером. Ножиці ріжуть папір, папір може накрити камінь, а камінь — зламати ножиці.

Стисніть одну руку в кулак і, одночасно вимовляючи «Ю-Зе-Фа» (або «Раз-Два-Три»), на останньому складі покажіть рукою один із трьох знаків: камінь (кулак), ножиці («V» двома пальцями) або папір (відкрита долоня). Той, хто виграв, отримує один бал. Переможцем стане той, хто перший набере 3 бали.

Демонстрація відео «Камінь – ножиці – папір».

<http://autta.org.ua/ua/materials/material/V-deo--Kam-n--nozhits---pap-r/>

Запитання для обговорення:

- Як почувався Папірець, коли вперше прийшов до школи? *(Злякався, бо побачив групу ножиць, які сильніші за нього.)*
- Що він відчув, коли зустрів папірців? *(Зрадив.)*
- Як його зустріли папірці? *(Почали ображати, штовхати.)*
- Хто допоміг Папірцеві? Як він це зробив? *(Папірцеві допомогли одні із Ножиць, відігнавши кривдників і подавши йому руку.)*
- Що побачили Папірець і Ножиці, коли йшли зі школи? *(Як двоє камінців ображають маленького Камінчика.)*
- Що зробили Ножиці? *(Сховалися за стовпом, бо боялися камінців.)*
- Хто допоміг Камінчикові захиститися від кривдників? *(Папірець прогнав кривдників і подав Камінцю рюкзак.)*
- Що Камінчик зробив для Ножиць? *(Усміхнувся Ножицям і подарував квітку.)*
- Який висновок можна зробити з цієї історії? *(Сильніший завжди має захищати слабших.)*

Розглянемо, як це буває в реальному житті серед ваших однолітків.

<http://autta.org.ua/ua/materials/material/Antibul-ng/>

Висновок: Підтримка та взаємодопомога дуже важливі для людини, що зазнає насилля, булінгу. Якщо ви стали свідком такої ситуації, не можна бути байдужим, треба намагатися припинити насилля, за потреби покликати на допомогу».

8. Вправа «Рука допомоги»

За даними різних досліджень, майже кожен третій учень в Україні так чи інакше зазнавав булінгу в школі, потерпав від принижень і насмішок. Жертви булінгу переживають важкі емоції — почуття приниження та сором, страх, розпач і злість. Такі учні іноді просто бояться ходити до школи. Допомогти жертві булінгу інколи досить просто. Перше, що ти можеш зробити, – не підтримувати тих, хто знущується. Твоє ставлення має бути таким, щоб ініціатори булінгу відчули, що ти не погоджуєшся з тим, що відбувається. Якщо бачиш, що з когось насміхаються, допоможи йому вийти з цієї ситуації, покажи свою підтримку, скажи, що він чи вона не заслуговує на таке ставлення. Люди, яких ображають, часто почуваються самотніми — допоможи їм відчути, що вони не одні. Обведіть долоню і напишіть на кожному пальці способи боротьби з булінгом.

Висновок: Наша підтримка дуже важлива для людини, яка зазнає булінгу.

9. Мозковий штурм «До кого звертатися у разі булінгу»

Ми знаємо, що робити і до кого звертатися, якщо раптом заболить зуб чи захворіємо на грип. А як бути, коли ситуація булінгу не вирішується на рівні однолітків?

За правилом піднятої руки назвати, до кого можна звернутися, якщо ви стали свідком або жертвою булінгу. *(Всі ідеї записуються на дошці).*

Орієнтовні варіанти відповідей:

- батьки;
- старший брат або сестра;
- друг (друзі) зі старших класів;
- друг (друзі) не зі школи;
- класний керівник;
- директор школи;
- батьки кривдника;
- поліція;
- шкільний психолог;
- «гаряча лінія» з питань насильства та захисту прав дітей:

0 800 500 225.

Висновок: Не треба соромитися зізнатися іншим у виникненні ситуації булінгу. Найкраще сказати про це дорослим, яким ви довіряєте. Пам'ятайте, що коли кривдника не зупинити, можуть постраждати інші діти.

III. Підсумкова частина

Притча про жорстокість

В одному з монастирів Шаоліню майстер навчав учня. І якось учень поставив майстру запитання:

- Учителю, а як довідатися, наскільки я жорстокий?
- Щоразу, коли ти завдаватимеш удару своєму ворогу, уяви себе на його місці і відчуй його біль. І якщо один раз ти не відчуєш болю – знай, жорстокість поглинула тебе.

Вправа «Серце доброти»

Роздати учням «серця доброти».

Тренер. Було б набагато ліпше, якби люди замість булінгу робили щось добре один для одного. Напишіть на серці те, що може допомогти іншій людині, зігріти її душу (поділитися парасолькою під час дощу, притримати для когось двері).

Зберіть усі «серця», перемішайте їх, запропонуйте кожному учаснику витягнути навмання одне серце та впродовж наступного тижня зробити те, що написано на його серці доброти, для когось іншого.

Список використаної літератури

1. Король А. Причини та наслідки явища боулінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1-2(13).
2. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : метод. рек. / Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В. Залеська та ін. Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014.
3. Знай та захищай свої права. Робочий зошит. К., 2006.
4. Дозорець Л. Корекція агресивності у дошкільників. *Психолог*. 2006. № 9.
5. Лемак М. В., Петрище Ю. В. Психологу для роботи: діагностичні методики. [збірник психодіагностичних методик]. Ужгород, 2011.
6. Федосенко Е. В. Психологическое сопровождение подростков: система работы, диагностика, тренинги. Монография. СПб.: Речь, 2008
7. Психологічний супровід навчально-виховного процесу. Навчально-методичний посібник / Д.Д. Романовська, Л.В. Кирилецька. *Психологія: [електронний посібник]*. Чернівці: ІППОЧО, 2015.
8. Не смійся з мене. Посібник для вчителя. Проект "Повага Дією" (Ярроу П., Лора Паркер Роерден)
9. Морено Я. Л. Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе / Пер. с англ. А. Боковикова. М. : Академический Проект, 2001.
10. Посібник для батьків учнів початкових і середніх шкіл. Комплекс дій для батьків, видання про підлітків: Що можуть зробити батьки, щоб допомогти своїм дітям-підліткам досягти успіху.
<http://www.edu.gov.on.ca/eng/multi/ukrainian/BullyingUK.pdf>
11. Марія Бурмака & Peter Yarrow " Повага дією - Operation Respect Ukraine"
<https://www.youtube.com/watch?v=s5dHRDM1cE4>
12. Мультфільм «Міст» <https://www.youtube.com/watch?v=BJnLeZzSVZM>

Додаток Е

Банк практичних матеріалів для організації дозвілєвої діяльності підлітків у закладах загальної середньої освіти

[зібрано та узагальнено автором]

Гра «Сліпі та поводитир»

Мета: вправа розвиває навички «ведення» і «проходження» і дозволяє підняти в обговоренні тему переживань, пов'язаних з відчуттям лідерства, залежності і відповідальності.

Хід гри:

Група ділиться на дві підгрупи, одна з яких бере на себе роль спостерігачів. З другої підгрупи вибирається доброволець, який буде виконувати роль поводиря. Решта учасників є «сліпими». Вони шикуються в колону по одному, на відстані не менше метра один від одного і беруться однією рукою за мотузку, протягнуту вздовж їх колони. Після цього їм зав'язуються очі. Початок мотузки бере в руку встає в главу колони поводитир. Завдання поводиря – провести групу за вказаною ведучим маршрутом, не промовляючи ні слова. Мотузка є єдиним засобом зв'язку його з учасниками. (Поводир залишається зрячим). Перед початком руху ведучий за допомогою підгрупи спостерігачів наводить в кімнаті «невеликий» безлад, для того щоб ускладнити маршрут просування групи. У кімнаті можна переставити столи та стільці, частину з яких можна перевернути або звалити купою і т. п. Після того як все готово, ведучий за руку веде поводиря за маршрутом: перелазить з ним через стільці, пролазять під столами, протискується між зсунутими шафами і т. п. Завдання поводиря, проходячи по маршруту, вести за собою свою «сліпу» групу.

Пояснення. Поводирю доводиться смикати за мотузку вгору або вниз, вправо або вліво, вказуючи тим самим напрямок руху людині, яка йде слідком за ним. Той, у свою чергу, долаючи перешкоду або поворот, повинен вести за собою учасника, який йде позаду. («Сліпі» учасники можуть розмовляти один з одним, але це їм мало допомагає, оскільки вони все одно не бачать перешкоду, тому не можуть її як слід описати).

Обговорення після проведення гри:

У процесі обговорення слід поговорити, яка роль була простіше, а яка складніше, і узагальнити найбільш ефективні стратегії управління. При цьому підгрупа спостерігачів повідомляє про свої спостереження і по можливості визначає найбільш уважного поводиря. Після проходження всього маршруту підгрупа сліпих і підгрупа спостерігачів міняються місцями. Вправу краще знімати на відеокамеру. Якщо такої можливості немає, тоді залишається вся надія на отримання опису того, що відбувається спостерігаючою групою.

Гра «Міна»

Мета: гра спрямована на розвиток навичок взаєморозуміння та організації швидких узгоджених дій партнерів.

Хід гри:

Гра виконується в колі. По команді ведучого «Міна!» групі необхідно за мінімальний час (3-5 секунд) покинути коло («бліндаж») через вузький прохід, позначений тренером за допомогою двох стільців. Команда ведучим подається без попередження. Створюється установка на вірогідність «загибелі» учасників, які не встигли вчасно покинути бліндаж, від прямого попадання в нього міни. Виконується кілька разів з обговореннями.

Пояснення. Гру складно виконати, якщо кожен учасник буде думати тільки про те, як врятуватися тільки йому.

Обговорення:

В процесі обговорення корисно звернути увагу на те, хто зазвичай вискакував першим, а хто останнім і чому. Можна попросити учасників розказати, які думки приходили їм в голову в процесі виконання завдання. Корисно дати установку учасникам на можливість виконання даної завдання гри в процесі інших процедур і подавати команду без попередження. У цьому випадку гра дозволяє розвинути здатність швидкого реагування і перемикавання на інший вид дій в екстремальній ситуації.

Гра «Переправа»

Мета: в основі лежить необхідність загальногрупового рішення. Успішність виконання гри залежить від готовності учасників надавати один одному взаємопідтримку. Для проведення гри необхідно вільний простір, перед його початком необхідно прибрати столи та стільці, що заважають.

Хід гри:

На підлозі крейдою або за допомогою клейкої стрічки проводиться дві лінії на відстані 8 м один від одного. Ведучий звертається до учасників: «Уявіть, що шлях вашій команді перегородила річка, умовно позначена лініями на підлозі. Вам необхідно перебраться на протилежний берег річки. Ваше завдання – подолати перешкоду, дотримуючись таких правил:

- до початку гри всі гравці повинні стояти за стартовою рисою, в кінці – за фінішною;
- під час переправи всі учасники повинні так чи інакше триматися один за одного;
- під час переправи між позначеними лініями загальна кількість одночасних торкань підлоги всіма учасниками не повинно перевищувати шести торкань;
- не можна застосовувати ніяких сторонніх допоміжних засобів;
- необхідно брати до уваги безпеку всіх учасників.

Пояснення. Ведучий повинен спостерігати за процедурою вироблення учасниками варіантів вирішення задачі. Після того як він буде знайдений і група перейде до виконання завдання, необхідно забезпечити безпеку учасників, при необхідності підстраховуючи тих, хто може впасти.

Обговорення.

Після першого вдалого виконання умов гри ведучий пропонує групі повернутися в коло і обговорити особливості вибору ефективної стратегії для

виконання завдання гри. При цьому корисно задати учасникам питання про те, що допомагало, а що заважало виробленні стратегії і безпосереднього виконання завдання. Далі завдання ускладнюється: річка розширюється до 9 метрів, а кількість торкань зменшується до 5.

Пояснення. Як правило, така зміна завдання вимагає кардинального перегляду і самої стратегії її вирішення. Однак учасники нерідко витрачають значний час на спроби адаптації першої, легшого варіанта виконання завдання гри до нових умов. Після кожної невдалої спроби групі пропонується повернутися в коло і обговорити правильність обраної ними стратегії вирішення задачі і причини невдачі. В процесі обговорення ведучому слід звертати увагу дітей на необхідність конструктивності їх взаємодії при виробленні рішення, емоційної стриманості та доброзичливості по відношенню до товаришів і т. п., що личить робити лідерів. Необхідно сформулювати мотивуючу установку, що спонукує їх до дотримання в діяльності розглянутих раніше правил управлінської взаємодії лідера.

Гра «Взаєморозуміння»

Мета: Гра спрямована на розвиток навичок інтуїтивного взаєморозуміння партнерів при здійсненні спільної діяльності в ситуації штучного обмеження засобів передачі інформації.

Хід гри:

Гра проводиться в колі. Ведучий називає будь-яке число (але не більше, ніж кількість учасників в групі). Одночасно з цим необхідно встати учасникам в кількості, рівній названому числу з дотриманням наступних умов:

- повинно встати рівно стільки учасників, скільки «замовлялося»;
- учасникам не можна вголос домовлятися, хто саме буде виконувати завдання.

Доповнення. Можна визначити тривалість «затримки» (1-3 секунди) між проголошенням ведучим числа і виконанням команди. Визначення спеціального часу, протягом якого члени групи можуть якимось чином повідомляти свої наміри і вгадувати наміри інших, наповнює вправу додатковим змістом. Можна ускладнити гру, заборонивши жестикуляцію. Але і при цьому у них залишаються такі параметри для аналізу, як міміка і пози один одного.

Обговорення. Необхідно спільно з учасниками розглянути особливості взаєморозуміння партнерів в ситуації штучного обмеження засобів передачі інформації. Також корисно вийти на обговорення ролі лідера в ситуації, коли необхідно організувати групу на виконання узгоджених спільних дій.

Гра «Довіра»

Мета: сформувати довіру до своїх однокласників, впевненість в їхній підтримці

Хід гри:

Учасники діляться на пари. Перший встає і відходить від іншого на 1 метр. Завдання другого – підійти до першого спиною, довіритися товаришу і упасти йому на руки. Завдання першого – зловити однокласника.

Рольова гра «Проблемна ситуація»

Мета: усвідомлення поняття «кордони» через рольову гру.

Перед початком гри підлітки отримують *інструкцію* (додаткова інформація) про типи кордонів:

Інструкція

Система зовнішніх кордонів дозволяє вирішувати питання дистанції, яку ми хочемо утримувати щодо світу та інших людей. Внутрішні кордони оберігають наші почуття, думки, цінності. Людині важливо ще з дитинства вчитися визначати кордони і дотримуватися їх. Деякі наші «кордони» є від народження, а деякі формуються протягом життя. Вони необхідні кожному для збереження психічного та фізичного життя. Коли наші кордони порушуються, ми починаємо «боротьбу захист» або хворіємо. Кордони встановлюються для нашої безпеки, а також щоб лімітувати наші дії.

Поділяють кордони на:

Фізичні. Першим кордоном є людська шкіра, яка надає тілу характерний вигляд. Крім того, існують ще просторові кордони, які окреслюють можливу чи неможливу для прийняття фізичну близькість. Просторові кордони визначаються індивідуальними перевагами, ступенем близькості стосунків та культурними нормами.

Інтелектуальні. Здорові інтелектуальні кордони дозволяють нам вірити власним спостереженням. Завдяки ним ми можемо довідатись, чого прагнемо і чого потребуємо, а також чого ми хочемо і що для нас зайве. Завдяки здоровим інтелектуальним кордонам ми не плутаємо наші прагнення з прагненнями інших людей. Еластичні інтелектуальні кордони роблять можливим сприйняття нами інформації із зовнішнього світу, її аналіз та утвердження або сприйняття, її за «свою».

Духовні. Вони встановлюють для людини певні обмеження і одночасно вчать відповідальності. Здорові духовні кордони вимагають від людини постійного перебування на боці правди та постійної ауторефлексії стосовно ієрархії цінностей та системи переконань.

Людина, яка не має здорових кордонів, не сприймає кордони інших. Вплив «якості» кордонів на стосунки з іншими людьми можна символічно уявити наступним чином:

Непорушна система кордонів: свідоме налагодження стосунків; свідоме переживання близькості; задоволення від перебування з людьми; почуття безпеки, повага до чужих кордонів; вміння говорити «ні».

Брак кордонів: проблема у контактуванні з людьми; прийняття ролі агресора або жертви; порушення чужих кордонів; відчуття загрози і брак захисту; брак вміння говорити: «ні».

Пошкоджена система кордонів: провокування конфліктів; частковий захист; проблема з дотриманням кордонів інших людей (вторгнення); неповне почуття безпеки; вміння говорити "ні" іноді, в певних ситуаціях.

Мури замість кордонів: виникають в результаті попередніх ран (можливо, в дитинстві): почуття ізоляції; брак інтимності; самотність; говорити «ні» в будь-якій ситуації.

Хід гри:

Учасники об'єднуються в чотири групи. Кожній групі дається завдання придумати проблемну ситуацію взаємодії старшокласника з різними людьми. За допомогою рольової гри зобразити типову модель поведінки, якщо в нього:

- непорушна система кордонів;
- пошкоджена система кордонів;
- брак кордонів;
- мури замість кордонів.

Запитання для обговорення:

1. Які фактори впливали на поведінку головного героя?
2. Як поведінка головних героїв впливала на взаємостосунки з оточуючими?
3. Що сприяло впевненості у поведінці?

Змагання «Вавилонська вежа»

Мета: підвищення рівня згуртування і взаємодії в групі, розвиток навичок невербальної комунікації.

Хід змагання:

Інтрига (ігрова метафора), яка розповідається перед інструкцією ігри:

«Всі ми чудово пам'ятаємо міф про Вавилонську вежу. Величезну кількість людей було зібрано для будівництва. Безліч засобів і матеріалів було використано для її зведення. Процес споруди йшов. Але башта так і не була збудована тому, що люди які її будували в одну мить стали розмовляти на різних мовах і перестали розуміти один одного.

А чи сильно змінилися люди за ці тисячоліття? Чи завжди ми можемо домовитися? Чи можемо ми зрозуміти один одного без слів, не володіючи спільною мовою?

Саме це нам зараз і належить з'ясувати!»

Інструкція (поетапна, дослівна):

Зараз ми розділимося на дві команди, приблизно рівні за кількістю учасників.

Кожна команда може користуватися «будівельними матеріалами» – канцелярським приладдям (папір, маркери, клей, стікери, ножиці і т. д.) – в необмеженій кількості, але жоден з учасників не може користуватися голосом. Тобто в процесі гри вам не можна розмовляти! Правило це нескладне, але саме воно повинно чітко виконуватися. За кожне порушення правила команда буде позбавлятися одного з видів будівельних матеріалів.

У вас є 15 хвилин, і ваша мета – у повному мовчанні побудувати свою «Вавилонську вежу»!

Отже, вежі побудовані! Зараз ми вимірємо і подивимося, хто ж став переможцем. В результаті напруженого швидкісного будівництва перемогла команда... (називаються імена учасників команди). Тепер ми акуратно розмістимо вежу на її вже законне почесне місце!

У даний момент від учасників команди-переможців може послідувати пропозиція поставити поряд башти обох команд. Тренеру слід підтримати цю

ініціативу. Якщо ж пропозиції не буде, то ведучий може сам акуратно натякнути учасникам про таку можливість. Наприклад, наступним чином: «Чесно кажучи, мені дуже подобаються обидві башти, і мені здається, що вони відмінно б виглядали разом. Як думаєте?» Варто відзначити, що тренер має сам вирішити, чи потрібно йому робити учасникам таку пропозицію. (На його рішення можуть вплинути такі фактори, як реакція обох команд на перемогу (поразку) у змаганні, емоційний стан групи на даний момент тренінгу, особливості групової динаміки та ін.)

Методичні особливості проведення та інструментарій:

Час проведення (без аналізу процесу взаємодії) – 20 – 25 хвилин;

досить великий простір для творчого процесу – стіл, чиста підлога, килим;

канцтовари: ножиці, папір білий і кольоровий, ручки, фломастери, стікери, клей, скріпки і т. д. Також необхідна велика лінійка або рулетка для вимірювання висоти побудованих веж;

для більшого занурення в змагальну метафору можна використовувати музичний супровід (наприклад, етнічні мелодії);

під час «будівництва» ведучий не втручається в процес, виключення робиться тільки для нагадування про правила і фіксації їх порушень, а також про час, який залишився. В даній модифікації вправу краще проводити вже на робочій стадії розвитку групи, коли в учасників є більш-менш успішний досвід спільної діяльності.

Можливі запитання для обговорення після змагання:

- 1) Що ви відчували, спілкуючись без слів, тобто не вербально?
- 2) Чи задоволені ви результатом своєї команди? А своїм власним?
- 3) З якими труднощами довелося зіткнутися в процесі змагання?
- 4) Що дозволило домовитися, зрозуміти, що і як потрібно робити?
- 5) Що заважало процесу «будівництва»?
- 6) Які труднощі подолати не вдалося?
- 7) Хто і які функції брав на себе? Хто був виконавцем, хто генератором ідей, хто організовував інших тощо?
- 8) Чим керувалися при визначенні того, хто чим буде займатися, за що відповідати в ході будівництва?
- 9) Чому ви обрали для себе саме такі ролі? Хто і як відчував себе, виконуючи саме таку роботу?
- 10) Як вам здається, що змінилося б, якщо б можна було розмовляти? Що саме?

Список використаних джерел:

1. Баб'як Т. І. Психокорекційна робота з дітьми та підлітками що зазнали насильства: метод. матеріали [за ред. Корнієнка І. О.]. Львів: ВНТЛ, 1999. 48 с.
2. Беженар Г. Булінг – підліткове насильство в школі. *Школа. Для заступників і не тільки.* К., 2012. № 2. С. 75–82.
3. Вулканова В. В. Абетка соціального педагога. Х.: Вид. група «Основа», 2011. 235 с.

4. Дети в кризисных ситуациях: профилактика негативных явлений и социально-педагогическая помощь : [под. ред. И.Д. Зверевой]. К. : Науковий світ, 2001. 63 с.

5. Луценко О. Л., Ткачук К. Є. «Булінг по-дорослому»: психологічні особливості жертв цькування у педагогічному середовищі. *Практична психологія та соціальна робота* : щоміс. наук.-практ. освітньо-метод. журн. 2013. № 11. С. 43–49.

6. Титаренко Т. М. Кризове психологічне консультування: програма навч. курсу. К. : Міленіум, 2009. 64 с.

Додаток Є
Соціально-педагогічний інструментарій для організації та проведення
констатувального та формувального етапу експериментального
дослідження

[зібрано, узагальнено та розроблено автором]

Індивідуальна соціометрична картка

<i>Прізвище, ім'я досліджуваного</i>					
<i>Освітній заклад</i>				<i>Клас</i>	
№	Сфера	Запитання	Вибір		
			у 1 чергу	у 2 чергу	у 3 чергу
1.	Навчання	З ким із Вашого класу Ви хотіли б сидіти за однією партою?			
2.		З ким із Вашого класу Ви не хотіли б сидіти за однією партою?			
3.	Дозвілля	Кого з Вашого класу Ви б запросили до себе на день народження?			
4.		Кого з Вашого класу Ви б не запросили до себе на день народження?			

Для заповнення індивідуальної соціометричної картки учні:

– у відповідних рядках бланку вказують своє прізвище та ім'я, клас, навчальний заклад;

– уважно читають перше запитання і відповідно до нього обирають і записують прізвища та імена трьох членів групи;

– аналогічно дають відповідь на друге, третє та четверте питання. Час заповнення картки – 10-15 хвилин.

Після того, як експериментатор збирає заповнені картки, починається обробка даних. Вона складається з трьох етапів:

– табличного;

– графічного;

– індексологічного.

Табличний етап обробки даних передбачає побудову соціоматриці – таблиці, за допомогою якої узагальнюються результати опитування. Оскільки міжособистісні стосунки у групі вивчалися у двох сферах (сфері спільної навчальної діяльності та сфері дозвілля), то необхідно побудувати 2 соціоматриці:

соціоматриця № 1 – «Міжособистісні стосунки в досліджуваній групі за критеріями симпатії - антипатії у сфері навчальної діяльності»;

соціоматриця № 2 – «Міжособистісні стосунки в досліджуваній групі за критеріями симпатії - антипатії у сфері дозвілля».

Соціоматриця містить такі основні відомості про групу:

1) список членів групи, які роблять вибори (хто вибирає). Кожному досліджуваному у списку присвоюється відповідний порядковий номер. Для полегшення подальшої інтерпретації спочатку записують прізвища, імена юнаків, а потім дівчат;

2) список членів групи, кого вибирають. Для того, що не загроможувати соціоматрицю великою кількістю інформації, замість прізвищ та імен досліджуваних записують лише їх порядкові номери;

3) на соціоматриці одночасно фіксуються як позитивні «+» та негативні «-» вибори кожного досліджуваного;

4) для кожного з досліджуваних підраховують загальну кількість:

- отриманих позитивних виборів;
- отриманих взаємних позитивних виборів;
- отриманих негативних виборів;
- отриманих взаємних негативних виборів.

5) для групи підраховується загальна кількість:

- позитивних виборів;
- взаємних позитивних виборів;
- негативних виборів;
- взаємних негативних виборів.

Графічний етап передбачає побудову соціограми на основі соціоматриці. Соціограма – це графічне зображення ставлення досліджуваних один до одного за відповідями на соціометричні запитання. Соціограма дозволяє наочно проілюструвати і більш глибоко проаналізувати групові взаємозв'язки. Соціограма складається з IV концентричних кіл:

I коло – реєструє досліджуваних із груповим статусом «соціометрична зірка» (ті досліджувані, які отримали найбільшу кількість виборів – лідери);

II коло – реєструє тих досліджуваних, яким у групі надають перевагу; школярі, що набрали не менше половини виборів лідера;

III коло – реєструє досліджуваних із груповим статусом «знехтувані» (школярі, що набрали менше половини виборів лідера);

IV коло – реєструє досліджуваних із груповим статусом «ізолювані» (не отримали жодного позитивного вибору).

Досліджувані, які потрапили до першого (лідери) та другого (ті, кому надають перевагу) кола займають сприятливе положення в колективі; у

третьому («знехтувані») і, особливо, у четвертому («ізолювані») колах – несприятливе.

На соціограмі записуються порядкові номери досліджуваних (рис. 1). Якщо досліджуваний – дівчина, то її порядковий номер записується в колі. Якщо досліджуваний – юнак, то його порядковий номер записується у трикутнику. Вибори, зроблені та отримані кожним з досліджуваних на соціограмі позначаються стрілочками. Позитивні вибори – суцільні стрілочки, негативні вибори — пунктирні стрілочки.

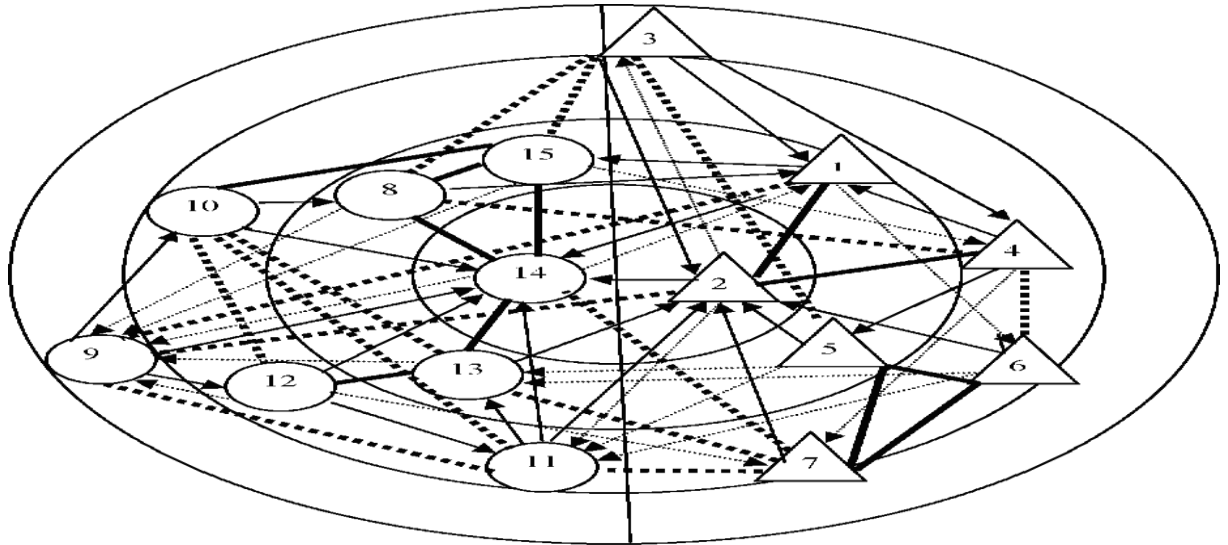

Рис. 1. Зразок заповненої соціоматриці

- > позитивний односторонній вибір,
- <—> позитивний взаємний вибір,
- - - - -> негативний односторонній вибір,
- <- - - - -> негативний взаємний вибір.

Соціограмна техніка є істотним доповненням до табличного підходу в аналізі соціометричного матеріалу, тому що вона дає можливість більш глибокого якісного опису і наочного представлення групових явищ. Аналіз соціограми полягає у визначенні центральних, найбільш впливових членів, потім взаємних пар і угруповань. Угруповання складаються з взаємозалежних осіб, що прагнуть вибирати один одного. Найчастіше в соціометричних вимірах зустрічаються позитивні угруповання з 2- 4 членів.

Важливим показником даної методики є соціометричні індекси. Розрізняють персональні соціометричні індекси і групові соціометричні

індекси. Перші характеризують індивідуальні соціально-психологічні властивості особистості в ролі члена групи. Другі дають числові характеристики цілісної соціометричної конфігурації виборів у групі. Вони описують властивості групових структур спілкування.

Числове значення індексу соціального статусу визначає місце або ранг підлітка в колективі.

Індекс позитивної експансивності характеризує роль особистості в групі як джерела передачі соціальної та психологічної інформації.

Індекс концентрації взаємодії показує здатність особистості, як члена групи, зосереджувати потоки психологічної й соціальної інформації на себе.

Індекс позитивного (негативного) взаємозв'язку індивіда з іншими членами колективу показує роль індивіда в утворенні взаємних позитивних (негативних) зв'язків в колективі.

Індекс згуртованості виражається в відсотках (%) від теоретично можливої згуртованості рівної 100%.

Індекс конфліктності показує вираженість негативних явищ у взаємовідносинах між членами колективу.

Індекс зв'язності виражає частоту потоку соціальних зв'язків між членами колективу.

Індекс референтності – це співвідношення позитивних взаємних зв'язків з числом односторонніх виборів. Він характеризує ступінь зв'язку членів з ядром колективу.

Для виявлення кількісних характеристик відношень на індексологічному етапі в групі використовують соціометричні індекси. Виділяють дві групи індексів – персональні соціометричні індекси та групові соціометричні індекси.

До персональних соціометричних індексів відносяться індекси позитивного і негативного соціометричного статусу досліджуваного, які характеризують його положення в групі, потенційну здатність до лідерства.

Індекс позитивного статусу визначається за формулою:

$$C^+ = \frac{B^+}{N-1},$$

де C^+ – індекс позитивного статусу;

B^+ – кількість позитивних виборів, отриманих досліджуваним;

N – число членів групи.

Індекс негативного статусу визначається за формулою:

$$C^- = \frac{B^-}{N-1},$$

де C^- – індекс негативного статусу;

B - кількість негативних виборів, отриманих досліджуваним;

N - число членів групи.

Показник емоційної згуртованості групи визначається за формулою:

$$C = NB / [N (N-1)],$$

де C - емоційна згуртованість групи;

NB – кількість взаємних виборів у групі;

N – кількість учасників групи;

$N (N-1)$ – загальне можливе число взаємних виборів у групі.

Груповим соціометричним індексом є індекс групової згуртованості.

Цей індекс визначається за формулою:

$$KB = \frac{R_1}{R},$$

де KB – коефіцієнт взаємності;

R_1 – кількість взаємних позитивних виборів;

R – загальна кількість позитивних виборів у групі.

Таблиця 1.

Відповідність індексу рівню групової згуртованості

Значення індексу групової згуртованості	Рівень групової згуртованості
0,0 – 0,49	низький – переважання в групі підлітків із низьким статусом (III- IV категорія)
0,5 – 0,59	нижче середнього
0,6 – 0,69	середній – у I-II та III-IV категоріях підлітків приблизне однаково;
0,7 – 0,85	вище середнього
0,85 – 1,0	високий – в I і II статусних категоріях підлітків більше, ніж у III та IV, тобто, в групі більшість її членів знаходяться у сприятливому положенні

У характеристиці досліджуваної групи повинні міститися відповіді на такі питання:

1. Виявлення соціометричних зірок у групі.

– Хто виявився соціометричною зіркою у групі?

– Чи співпадають соціометричні зірки у сфері навчальної діяльності та у сфері дозвілля? Хто вони?

– Чи є у групі такі діти, які у обох дослідженнях отримали статус соціометричної зірки?

– Який груповий статус за результатами досліджень отримав офіційний лідер групи?

2. Аналіз особливостей міжособистісних стосунків досліджуваних зі статусом «знехтуваний», «ізолюваний»:

– Хто з дітей за результатами досліджень отримав статус «знехтуваного» та «ізолюваного»?

– Чи існує відповідність між знехтуваними та ізолюваними у сфері навчальної діяльності та у сфері дозвілля?

– На представників яких статусних груп спрямовують свій позитивний вибір досліджувані зі статусом «знехтуваний» та «ізолюваний»?

– Чи є діти, які відмовилися зробити позитивний чи негативний вибори?

– Яке положення вони займають у системі внутрішньогрупових стосунків?

3. Аналіз рівня групової згуртованості:

– Скільки дітей у кожному з досліджень отримали лише позитивні; позитивні та негативні вибори; лише негативні вибори?

– Чи є діти, які отримали лише позитивні вибори?

– Чи є діти, які отримали лише негативні вибори?

– Чи є зв'язок між офіційним і неофіційним лідерами? Який цей зв'язок (позитивний – негативний; взаємний односторонній). У яких сферах він простежується?

– Чи є зв'язки між неофіційними лідерами? Які ці зв'язки?

– Чи є у групі мікрогрупи? Хто до них входить?

– Чи є зв'язки між членами мікрогруп? Які ці зв'язки?

– У якій зі сфер (навчальної діяльності чи дозвілля) група отримала вищий показник групової згуртованості?

– Чи є у групі неспівпадання позитивних та негативних виборів (коли один досліджуваний вибирає іншого позитивно, а отримує від нього негативний вибір)? Як багато таких випадків?

– Як у загальному можна оцінити рівень згуртованості групи?

Анкетування для підлітків «Агресія в освітньому закладі»*Інструкція*

Шановний, учасник анкетування! Просимо уважно прочитайте та об'єктивно відповісти на запитання запропонованої анкети. Вам необхідно будь-якою позначкою помітити той варіант, який є найбільш вірним на вашу думку.

Запитання

Ваш вік _____ Стать Ж / Ч (необхідне підкресліть)

1. Скільки в тебе друзів у класі?
 - А) 2 і більше
 - Б) один
 - В) жодного
2. Чи хотів би ти змінити клас в якому ти навчаєшся на інший?
 - А) ні
 - Б) інколи
 - В) так
3. Чи запрошують тебе твої однокласники на день народження?
 - А) так
 - Б) тільки мій друг (подруга)
 - В) ні
4. Як однокласники звертаються до тебе?
 - А) на ім'я
 - Б) на прізвище
 - В) на прізвисько
5. Чи доводилося тобі чути, як твої однокласники обговорювали тебе?
 - А) ні, цього не трапляється ніколи
 - Б) так, але я відношуся до цього спокійно
 - В) так, і почуте мені не сподобалося
6. З яким настроєм ти зазвичай йдеш до школи?
 - А) бадьорим
 - Б) байдужим
 - В) сумним
7. Чи були випадки коли однокласники висміювали тебе?
 - А) ні
 - Б) лише одного разу
 - В) систематично
8. З ким ти сидиш за партою?
 - А) з подругою (другом)
 - Б) з однокласником якого посадив класний керівник

В) сиджу за партою сам(а)

9. Чи проводиш ти позаурочний час разом з однокласниками?

А) так

Б) іноді

В) ні

10. Чи приймаєш участь в іграх (розвагах) з однокласниками в позаурочний час?

А) так залюбки

Б) іноді

В) не приймаю участі в іграх (розвагах)

Дякуємо за відвертість !

Схема спостереження за агресивними проявами в поведінці підлітків

(за Н. Волянюк та Г. Ложкіною [146, с. 200-203])

ПІБ дитини _____

Вік _____ період спостереження _____

ПІБ _____ того, хто заповнював

(проводить класний керівник, соціальний педагог)

Показники агресивності	Поведінка	Частота прояву
Вегетативні ознаки і зовнішні прояви агресивності	Червоніє (блідне) в стані роздратування чи гніву	0 1 2 3 4
	Кусає, облизує губи в стані роздратування чи гніву	0 1 2 3 4
	Стискає кулаки в стані образи	0 1 2 3 4
	Стискає кулаки в стані роздратування чи гніву	0 1 2 3 4
Тривалість виходу із стану роздратування чи гніву	Після агресивної реакції заспокоюється протягом 15 хв.	0 1 2 3 4
	Після агресивної реакції заспокоюється протягом 30 хв.	0 1 2 3 4
	Після агресивної реакції заспокоюється протягом 1 год.	0 1 2 3 4
	Після агресивної реакції напружений протягом дня	0 1 2 3 4
Чутливість до допомоги дорослого	Не може заспокоїтися без допомоги дорослого	0 1 2 3 4
	Зауваження в усній формі не гальмують вербальної агресії	0 1 2 3 4

	Зауваження в усній формі не гальмують фізичної агресії	0	1	2	3	4
	Відчуття неприязні до інших не корегується ззовні	0	1	2	3	4
Ставлення до власних агресивних проявів	Сам визнає негативні наслідки своєї поведінки і її припиняє	0	1	2	3	4
	Визнає негативні наслідки своєї поведінки після коментарів дорослого і припиняє агресію	0	1	2	3	4
	Визнає негативність поведінки, але продовжує агресію	0	1	2	3	4
	Не сприймає власні агресивні дії як негативні	0	1	2	3	4
Недостатність прояву гуманних почуттів	Робить щось на зло іншим	0	1	2	3	4
	Виявляє байдужість до страждань інших	0	1	2	3	4
	Прагне заподіяти іншому страждання	0	1	2	3	4
	Відсутність почуття провини після агресивних реакцій	0	1	2	3	4
Реакція на нову обстановку і на обмеження	Незвична обстановка не гальмує проявів агресії	0	1	2	3	4
	Незвична, нова обстановка провокує прояви агресії	0	1	2	3	4
	У ситуації обмеження активності проявляє агресію	0	1	2	3	4
	Чинить опір при спробі обмежити власні агресивні дії	0	1	2	3	4
Реактивність, чутливість до агресії інших	Реагує агресією на агресивні прояви інших	0	1	2	3	4
	Виявляє вербальні агресивні реакції у відповідь на вербальну агресію інших	0	1	2	3	4
	Виявляє фізичні агресивні реакції у відповідь на вербальну агресію інших	0	1	2	3	4
	Провокує агресію	0	1	2	3	4
Прояви агресії в присутності інших	Проявляє агресію один на один	0	1	2	3	4
	Проявляє агресію в присутності інших однолітків	0	1	2	3	4
	Проявляє агресію в присутності дорослих	0	1	2	3	4
	Ситуація спільної діяльності провокує прояви агресії	0	1	2	3	4

Фізична агресія, спрямована на предмет	Ламає, псує речі супротивника під час міжособистісного конфлікту	0	1	2	3	4
	Псує свої речі в стані роздратування та гніву	0	1	2	3	4
	У стані роздратування та гніву псує ті речі, що потрапляють під руку	0	1	2	3	4
	Псує речі не залежно від стану і ситуації	0	1	2	3	4
Агресія, спрямована на інших дітей	Проявляє агресію стосовно інших у стані роздратування та гніву	0	1	2	3	4
	Виявляє агресивні реакції на випадкові дії інших (штовхання, зачіпання)	0	1	2	3	4
	Виявляє агресію стосовно інших без видимої причини	0	1	2	3	4
	Провокує агресивні прояви інших	0	1	2	3	4
Агресія, спрямована на дорослих	Проявляє агресію, спрямовану на батьків	0	1	2	3	4
	Проявляє агресію стосовно незнайомої дорослої людини	0	1	2	3	4
	Проявляє агресію стосовно інших дорослих у стані роздратування та гніву	0	1	2	3	4
	Виявляє агресивні реакції на випадкові дії інших дорослих (штовхання, зачіпання)	0	1	2	3	4
	Виявляє агресію стосовно інших дорослих без видимої причини	0	1	2	3	4
Прояви агресії, спрямованої на себе	Заподіює собі шкоду у стані роздратування та гніву (б'є кулаком у стіну, б'ється головою)	0	1	2	3	4
	Заподіює собі шкоду після агресивних реакцій спрямованих на інших	0	1	2	3	4
	Просить покарати за здійснену агресію	0	1	2	3	4
	Заподіює собі шкоду без видимих причин	0	1	2	3	4
Прояв агресії, спрямованої на тварин	Насильно ловить тварин	0	1	2	3	4
	Причиняє шкоду тварині в стані роздратування та гніву	0	1	2	3	4
	Заподіює шкоду тварині без видимих причин	0	1	2	3	4
	Убиває тварин	0	1	2	3	4

Прояви вербальної агресії	Говорить образливі слова дітям	0	1	2	3	4
	Говорить образливі слова дорослим	0	1	2	3	4
	Говорить нецензурні слова дітям	0	1	2	3	4
	Говорить нецензурні слова дорослим	0	1	2	3	4
Прояв фізичної агресії	Замахується	0	1	2	3	4
	Щипається, смикає за волосся	0	1	2	3	4
	Б'ється руками	0	1	2	3	4
	Б'ється ногами	0	1	2	3	4

Методика «Оцінка психологічної атмосфери у колективі»

(за А. Фідлером)

Інструкція

На бланку приведені протилежні по значенню пари слів, за допомогою яких можна описати атмосферу у Вашому колективі. Вам необхідно дати відповідь по кожному з 10 пунктів шкали. Відповідь дається зліва направо в балах. Вам потрібно вибрати відповідний бал від 1 до 8. Чим ближче до правого або лівого слова в кожній парі (ви поставите знак «+»), тим більше виражена ця ознака у Вашому колективі.

Бланк до методики

№		1	2	3	4	5	6	7	8	
1	Доброзичливість									Ворожість
2	Згода									Незгода
3	Задоволеність									Незадоволеність
4	Захопленість									Байдужість
5	Продуктивність									Непродуктивність
6	Теплота									Холодність
7	Співпраця									Відсутність співпраці
8	Взаємна підтримка									Взаємні докори
9	Цікавість									Нудьга
10	Успішність									Невдача

Дякуємо за відповіді!

Опитувальник «Оцінка рівня, форм та причин прояву агресивної поведінки»

Інструкція.

Шановний учасник опитування! Просимо Вас відповісти на запитання запропонованого опитувальника. Вам необхідно уважно прочитати запитання та будь-якою позначкою помітити обраний варіант відповіді. По можливості конкретизуйте свої відповіді прикладами.

Ваш вік ____ Стать Ж / Ч (необхідне підкресліть)

1. Як довго ти відчуваєш неприязне ставлення до себе зі сторони своїх однокласників чи ровесників?

- А) ніколи не відчуваю
 - Б) почав відчувати нещодавно
 - В) близько місяця
 - Г) декілька місяців
 - Д) кілька років
 - Е) так було завжди
 - Є) ваш варіант
-

2. У чому причина неприязного ставлення однокласників до тебе?

- А) я несхожий на них
 - В) я не можу себе захистити
 - Г) я знаходжуся в конфлікті з лідером класу
 - Д) я часто їх ображаю
 - Е) я погано навчаюся (або маю погану поведінку)
 - Є) в нас «важкий клас»
 - Ж) інші причини (вказіть які)
-

3. Відміть (*підкресли, що саме*) ті дії, які вчиняють по відношенню до тебе твої однокласники:

- А) штовхають, дають стусани;
 - Б) обзивають, ображають;
 - В) залякують, погрожують;
 - Г) розповсюджують записки про мене, перешіптуються за моєю спиною, пишуть принизливі записи про мене на дошці або інших місцях;
 - Д) вимагають гроші або відбирають обіди;
 - Е) крадуть або ховають мої речі;
 - Є) звертаючись до мене використовують образливе ім'я;
 - Ж) використовували фізичну силу з метою примусового здійснення мною принизливих вчинків;
 - З) плюють у мене, підставляють підніжку
 - К) ваш варіант:
-

4. Чи підтримують вчителі відношення класу до тебе:

А) так

Б) ні

В) ваш варіант

Дякуємо за відвертість!

Додаток Ж

Анкета для соціальних педагогів, практичних психологів та класних керівників «Оцінка стану організації профілактики та корекції агресивної поведінки школярів підліткового віку»

Інструкція

Шановний учасник опитування! Ми проводимо дослідження щодо стану організації профілактики та корекції агресивної поведінки у підлітків у вашому освітньому закладі. Просимо об'єктивно відповісти на запитання.

Ваш вік _____ Стать Ж /Ч (необхідне підкресліть)

1. Я вважаю, що проблема підліткової агресії у стінах закладів загальної середньої освіти:
 - А) є дуже поширеною серед школярів;
 - Б) має місце у підлітковому середовищі;
 - В) є дуже рідкісною і не потребує додаткової діяльності.
 2. Проблема доцільності профілактичної та корекційної діяльності з моєї точки зору є найактуальнішою:
 - А) в 5-7 класах;
 - Б) в 8-9 класах;
 - В) в 10-11 класах.
 3. На протязі останнього навчального року з метою профілактики та корекції агресивної поведінки я проводив (-ла) (вибрати один варіант відповіді)
 - А) тренінгові заняття;
 - Б) бесіди, лекції по даній проблемі з метою інформування підлітків та їх батьків щодо специфіки даного явища;
 - В) індивідуальну роботу з особами, які є потенційними жертвами агресії;
 - Г) індивідуальну роботу із підлітками, які є агресорами;
 - Д) не проводив нічого;
 - Е) ваш варіант.
-
4. Що завадило мені ефективніше проводити) профілактичну та корекційну діяльність агресивної поведінки підлітків? (вибрати один варіант відповіді)
 - А) відсутність ґрунтовних знань щодо особливостей даної проблеми;
 - Б) недостатня кількість ефективних соціально-педагогічної технології та практичного інструментарію для організації профілактичної та корекційної роботи;
 - В) відсутність методичних рекомендацій;
 - Г) ваш варіант.
-

Дякуємо за відповіді!

Додаток 3
Опитувальник «Визначення рівнів проведення профілактики та корекції агресивної поведінки»

Інструкція

Шановний учасник опитування! Просимо Вас відповісти на наступні запитання. Будь ласка, уважно прочитайте запитання, будь-якою позначкою помітьте обраний варіант відповіді.

Ваш вік ____ Стать Ж/Ч (необхідне підкресліть)

Критерії	Бали		
	6-4 (низький)	9-7 (середній)	10-12 (високий)
Мотиваційно-емоційний	Проблема агресії не є значимою; сприймається як неминуче явище, допускається можлива участь в агресії у якості суб'єкта явища	Проблема агресії визнається частково; сприймається як неминуче явище, але не допускається можлива участь у процесі у якості суб'єкта явища	Проблема агресії визнається як актуальна; сформоване чітке переконання щодо недопущення агресії
Когнітивно-знаннєвий	Відсутність у підлітків знань про зміст та шкоду агресії	Наявність у підлітків поверхневих знань про зміст та шкоду агресії	Сформовані ґрунтовні знання у підлітків про зміст та шкоду агресії
Конативно-поведінковий	Відсутність розуміння шляхів протидії агресії, не сформовані уміння і навички активного спротиву цькуванню та агресивним діям	Часткове розуміння шляхів протидії агресії, недостатня сформованість умінь і навичок активного спротиву цькуванню та агресивним діям	Розуміння шляхів протидії агресії, сформовані уміння і навички активного спротиву цькуванню та агресивним діям

Додаток Л

Список опублікованих праць та відомості про апробацію
результатів дисертації**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**

1. Bihun, N., Pashko, T., Danchuk, Y., Kryvonis, T., Sami, S., & Ivanikiv, N. (2022). Neuropsychological and Personality Development of Adolescents with Depressive Disorders. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 13(2), 191–210. DOI <https://doi.org/10.18662/brain/13.2/339>
2. Сеага, Семі (2020). Культурно-дозвілєва діяльність як засіб корекції агресивної поведінки підлітків. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Запоріжжя: Запорізький національний університет. № 2 (35). С. 71–75. DOI <https://doi.org/10.26661/2522-4360-2020-2-11>
3. Сеага, Семі (2021). Зміст і особливості підліткової агресії та характеристика причин її розвитку. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Збірник наукових праць. №78. С. 125–129. DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.78.21>
4. Soroka, Olha, Siagha, Sami (2022). Potential of innovative methods in working with aggressive adolescents: methodological aspects. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: наук. журнал / голов. ред. А.А. Сбруюва*. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка. № 3 (117). С. 45–54. DOI <https://doi.org/10.24139/2312-5993/2022.03/045-054>
5. Сеага, Семі, Ольга, Сорока (2021). Методичні та практичні основи організації профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: практичний poradnik. Тернопіль: ФОП Осадца Ю.В. 80 с.
6. Сеага, Семмі (2019). Потреба цілеспрямованої діяльності з підлітками, що мають підвищений рівень агресії. *Соціально-освітні домінанти*

- професійної підготовки фахівців соціальної сфери та інклюзивної освіти: зб. наук. статей / Бердянський державний педагогічний університет; укладач Петровська К.В. Бердянськ. С. 146–150.*
7. Сеага, Семмі (2020). Оптимізація роботи з підлітками з підвищеним рівнем агресії. *Трансформаційні процеси в підготовці сучасного медичного та фармацевтичного працівника: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. internet-конф. з міжнар. участю. (Рівне, 26-27 березня 2020 р.) / редкол. : Р.О. Сабадишин та ін. Рівне: КЗВО «Рівненська медична академія». С. 110–113.*
 8. Сеага, Семмі (2020). Потенціал сюжетно-рольових ігор у роботі з підлітками, яким притаманна агресивність. *Професійна мобільність як чинник соціальної адаптації і творчої самореалізації особистості в умовах суспільних трансформацій: матеріали міжвузів. наук.-практ. семінару (Харків, 29 квітня, 2020 р.) / укладачі: К.С. Волкова, М.В. Білозерова; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків. С. 86–88.*
 9. Сеага, Семі (2020). Попередження та корекція агресивної поведінки підлітків: психолого-педагогічні аспекти. *Педагогіка та психологія: сучасний стан розвитку наукових досліджень та перспективи: Зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 20–21 листопада 2020 р.). Запоріжжя: Класичний приватний університет. С. 135–137.*
 10. Siagha, Sami (2020). Потенціал комп'ютерних ігрових технологій у профілактиці та корекції агресивної поведінки підлітків. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання: досвід, тенденції, перспективи. Матеріали VI Міжнар. наук-практ інтернет-конференції (Тернопіль, 12–13 листопада, 2020), С. 112–114.*
 11. Siagha, Sami (2021). Основні проєкції дослідження агресивної поведінки як соціально-психолого-педагогічного явища. *Трансформаційні процеси в підготовці сучасного медичного та фармацевтичного працівника: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. internet-конференції з міжнар. участю*

- (Рівне, 26-27 березня 2021 р.) / редкол. : Р.О. Сабадишин та ін. Рівне: КЗВО «Рівненська медична академія». С. 108–111 .
12. Siagha, Sami (2021). Prevention of aggressive behavior in the school environment: theoretical and practical aspects. *Соціальна робота : виклики сьогодення* : Зб. наук. праць за матеріалами X Міжнар. наук.-практ. конференції / за заг. ред. О. В. Сороки, С. М. Калаур, Г. В. Лещук. (Тернопіль, 13-14 травня 2021 р.) Тернопіль : ТНПУ імені В. Гнатюка. С. 186–190.
 13. Сеага, Семі (2022). Соціокультурна анімація як ефективний засіб профілактики агресивної поведінки. *Сторінки історії та сьогодення коледжу: спадщина, історія, освіта, культура, мистецтво, особистість*: матеріали Першої Регіональної науково-практичної конференції / Ред.-упор. Я. Яців, І. Свирид. Калуш. С. 71–75.
 14. Сеага, Семі (2022). Характеристика інноваційних методів роботи з агресивними підлітками. *Соціальна підтримка сім'ї та дитини у соціокультурному просторі громади*: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (09 червня 2022 року, м. Суми). Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка. С. 15–19.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні, експериментальні та прикладні результати дослідження, його концептуальні положення й узагальнені висновки висвітлювалися у виступах з науковими доповідями та повідомленнями на пленарних і секційних засіданнях таких науково-практичних та науково-методичних конференцій: *міжнародних* – «Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання: досвід, тенденції, перспективи» (Тернопіль, 2020 р.), «Педагогіка та психологія: сучасний стан розвитку наукових досліджень та перспективи» (Запоріжжя, 2020 р.), «Соціальна робота : виклики сьогодення» (Тернопіль, 2021 р.); *всеукраїнських* – «Соціально-освітні домінанти професійної підготовки фахівців

соціальної сфери та інклюзивної освіти» (Бердянськ, 2019 р.), «Трансформаційні процеси в підготовці сучасного медичного та фармацевтичного працівника» (Рівне, 2020 р.; 2021 р.), «Соціальна підтримка сім'ї та дитини у соціокультурному просторі громади» (Суми, 2022 р.); *регіональних* – «Професійна мобільність як чинник соціальної адаптації і творчої самореалізації особистості в умовах суспільних трансформацій» (Харків, 2020 р.), «Сторінки історії та сьогодення коледжу: спадщина. історія. освіта. культура. мистецтво. Особистість» (Калуш, 2022 р.).

УКРАЇНА
 МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
 ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**
 вул. М.Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027,
 тел. (0352)43-58-80, факс (0352)43-60-02
 e-mail: info@tnpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125544

UKRAINE
 MINISTRY OF EDUCATION AND
 SCIENCE OF UKRAINE
**TERNOPIL VOLODYMYR HNATIUK
 NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY**
 2 M. Kryvonosa st., Ternopil, 46027, Ukraine
 tel. +38 0352 43 60 67, fax: +38 0352 43 60 02
 e-mail: info@tnpu.edu.ua

Від "07" 10 2022 р. № 90/33-03 На № _____ від " " 20 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 аспіранта Тернопільського національного педагогічного університету
 СЕАГІ СЕМІ на тему

«Соціально-педагогічні умови профілактики і корекції агресивної поведінки
 підлітків у закладах загальної середньої освіти»,
 поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
 за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки

Даною довідкою підтверджуємо, що результати дисертаційного дослідження Сеагі Семі на тему «Соціально-педагогічні умови профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти» впроваджувались в освітньому процесі Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Представлений автором теоретичний, методичний і практичний матеріал використовувався викладачами кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності під час організації практики студентів у закладах загальної середньої освіти. Зокрема засвідчуємо, що здобувачі освіти таких спеціальностей, як 053 «Психологія»; 231 «Соціальна робота»; 011 «Освітні, педагогічні науки (Соціальна педагогіка)» були залучені у практичну роботу щодо організації профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти.

Запропоновані автором навчально-методичні рекомендації «Методичні та практичні основи організації профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: практичний poradnik», «Банк практичних матеріалів для організації дозвілєвої діяльності підлітків у закладах загальної середньої освіти» та «Портфоліо для соціального педагога та практичного психолога з організації профілактики й корекції агресивної поведінки підлітків» отримали високу оцінку викладачів кафедри та студентів і у подальшому будуть використовуватися під час організації навчально-пізнавальної діяльності здобувачів освіти у нашому закладі вищої освіти.

Ректор

Богдан БУЯК

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційної роботи
аспіранта Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка Сеага Семі
на тему «Соціально-педагогічні умови профілактики і корекції агресивної
поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти»,
яка подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії

від 26 вересня 2022 року

№70

Результати дисертаційного дослідження на тему «Соціально-педагогічні умови профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти» були впроваджені в освітній процес Ліцею с. Гадинківці Копичинецької міської ради Чортківського району Тернопільської області. Учні підліткового віку, які навчалися в 5-9 класах були залучені до проведення констатувального етапу експериментального дослідження з метою встановлення реального стану організації профілактичної та корекційної роботи агресивної поведінки.

Протягом 2019-2022 р.р. автором розроблено комплекс діагностичних матеріалів, здійснено науково-практичну апробацію соціально-педагогічних умов, які забезпечили ефективність соціально-педагогічної технології організації профілактики та корекції поведінки підлітків, які проявляють надмірний рівень агресії у поведінці. Зокрема, розроблено і впроваджено тренінг «СТОП-БУЛІНГ», навчально-методичні рекомендації «Методичні та практичні основи організації профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: практичний порадник». Констатуємо, що авторські матеріали забезпечили ґрунтовне ознайомлення класних керівників, соціального педагога та практичного психолога із методами, формами та засобами практичної діяльності щодо організації профілактики та корекції агресивної поведінки школярів підліткового віку.

Враховуючи актуальність проблеми, вважаємо, що дисертаційна робота виконана Сеагою Семі, має вагомим практичне спрямування, а розроблені науково-методичні матеріали можуть бути використані в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

Директор

кандидат історичних наук **Степан ВАСИЛИШИН**

**МУКАЧІВСЬКА СПЕЦІАЛІЗОВАНА ШКОЛА І-ІІІ СТУПЕНІВ № 4 З
ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ ОКРЕМИХ ПРЕДМЕТІВ ТА КУРСІВ
МУКАЧІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

вул.І. Зріні, 34, м.Мукачево, Закарпатська область, 89600
тел.(03131) 2-21-21, 4-21-43 ; e-mail: spschool4@mukachevo-rada.gov.ua код ЄДРПОУ 22112403

Від 23.09.2022 № 01-12/ 102

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційної роботи
на здобуття наукового ступеня доктора філософії на тему «Соціально-
педагогічні умови профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків
у закладах загальної середньої освіти», автором якої є
СЕАГА СЕМІ**

Результати наукового дослідження Сеаги Семі знайшли практичне застосування під час організації профілактичної та корекційної роботи в освітньому процесі Мукачівської спеціалізованої школи І-ІІІ ступенів № 4 з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів. Учні 5-9 класів, класні керівники, практичний психолог та соціальний педагог були залучені до проведення експерименту щодо дослідження стану організації профілактики та корекції агресивної поведінки школярів підліткового віку.

Під час практичної діяльності з підлітками педагогічні працівники мали змогу ознайомитися із авторськими методичними розробками та практично їх використовувати у роботі із підлітками, яким притаманний підвищений рівень агресії у поведінці. Так педагогічні працівники визнали практично орієнтованими такі розробки автора: «Банк практичних матеріалів для організації дозвілєвої діяльності підлітків у закладах загальної середньої освіти»; «Портфоліо для соціального педагога та практичного психолога з організації профілактики й корекції агресивної поведінки підлітків».

Засвідчуємо, що дисертаційне дослідження має методичну та практичну цінність, а методичні та практичні напрацювання автора можуть використовуватися педагогами загальноосвітніх закладів для практичної діяльності в галузі профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків.

Директор школи

Вікторія МИШАК

У К Р А І Н А
ТЕРНОПІЛЬСЬКА МІСЬКА РАДА
ТЕРНОПІЛЬСЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА I-III СТУПЕНІВ № 24
ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

46008, м. Тернопіль, вул. Живова, 30, тел. 52-40-14, e-mail: school24igor@ukr.net

22 вересня 2022 року

№ 02-08/66

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження аспіранта
 Тернопільського національного педагогічного університету
 імені Володимира Гнатюка **СЕАГИ СЕМІ**
 з теми «Соціально-педагогічні умови профілактики і корекції агресивної
 поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти»,
 поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Результати наукового дослідження Сеаги Семі знайшли практичне застосування під час організації профілактичної та корекційної роботи в освітньому процесі Тернопільської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 24 Тернопільської міської ради Тернопільської області. Так, учні 5-9 класів, класні керівники, практичний психолог та соціальний педагог були залучені до проведення експериментального дослідження щодо профілактики та корекції агресивної поведінки школярів підліткового віку.

Під час практичної діяльності з підлітками педагогічні працівники активно використовували розроблені автором науково-методичні рекомендації «Методичні та практичні основи організації профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: практичний порадник». В освітній процес було впроваджено запропоновані автором соціально-педагогічні умови. Зокрема, учасники експерименту позитивно оцінили «Банк практичних матеріалів для організації дозвільної діяльності підлітків у закладах загальної середньої освіти» та «Портфоліо для соціального педагога та практичного психолога з організації профілактики й корекції агресивної поведінки підлітків».

У ході експерименту отримано позитивний ефект від впровадження напрацьованих зобувача. Так, суттєво зросла якість організації профілактичної та корекційної діяльності з підлітками у середовищі загальноосвітньої установи, спостерігалось суттєве зменшення кількості підлітків із підвищеним рівнем агресивної поведінки.

Підтверджуємо, що результати дисертаційного дослідження мають методичне та практичне спрямування, а тому можуть бути використані у практичній роботі соціального педагога і практичного психолога, а також класними керівниками під час організації профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти.

Директор школи

Ігор КАРАЗІЯ

Україна
Міністерство освіти і науки України
Чернівецька міська рада
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ БАГАТОПРОФІЛЬНИЙ ЛІЦЕЙ №11 «ПРЕСТИЖ»
(ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ЛІЦЕЙ «ПРЕСТИЖ»)

58002, м. Чернівці, вул. Головна, 73 тел. 037 251-15-21
E-mail: cvlyceum11@gmail.com Код ЄДРПОУ: 21431342

6 вересня 2022 року

№ 180

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
аспіранта Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка

Сеага Семі на тему:

*«Соціально-педагогічні умови профілактики і корекції агресивної поведінки
підлітків у закладах загальної середньої освіти»*

Даною довідкою засвідчуємо, що учні 5-9 класів, а також практичний психолог та соціальний педагог Чернівецького багатoproфільного ліцею № 11 «Престиж» Чернівецької міської ради були залучені до проведення констатувального етапу експериментального дослідження щодо виявлення рівня агресивної поведінки у підлітків та стану організації й проведення профілактичної і корекційної роботи з підлітками в освітньому закладі.

У ході дослідження позитивно оцінюємо інструментарій, який запропонував автор для проведення якісної діагностики агресивної поведінки підлітків. Зокрема, класні керівники позитивно оцінили розроблені методичні та практичні матеріали для проведення тренінгу «Стоп-булінг», навчально-методичні рекомендації «Методичні та практичні основи організації профілактики і корекції агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: практичний poradnik», а також «Банк практичних матеріалів для організації дозвілєвої діяльності підлітків у закладах загальної середньої освіти»; практичний психолог та соціальний педагог підтвердили високий рівень портфоліо для організації профілактики й корекції агресивної поведінки підлітків.

Відзначаємо, що упровадження авторських теоретико-методологічних та практичних розробок дало змогу суттєво урізноманітнити зміст профілактичної та корекційної роботи та сприяло підвищенню професійної компетентності педагогів у роботі з підлітками для яких характерний підвищений рівень агресії у поведінці. Враховуючи актуальність проблеми, вважаємо, що дисертаційна робота має вагомe практичне спрямування, а розроблені автором науково-методичні матеріали можуть бути використані в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

Директор

кандидат педагогічних наук, Заслужений вчитель України
Світлана МАТВІЙЧИНА

